

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА
MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

Tom — 189 — Vol.

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО
UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

Series: Historical Monographs, Vol. 3.

ЯРОСЛАВ ПАСТЕРНАК

**Ранні слов'яни в історичних, археологічних
та лінгвістичних дослідженнях**

Праці Історично-Філософічної Секції

За редакцією Марка Антоновича

Нью Йорк — Торонто — Париж — Мюнхен
1975

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА
MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

Tom — 189 — Vol.

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО
UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

Series: Historical Monographs, Vol. 3.

ЯРОСЛАВ ПАСТЕРНАК

Ранні слов'яни в історичних, археологічних
та лінгвістичних дослідженнях

Праці Історично-Філософічної Секції

За редакцією Марка Антоновича

Нью-Йорк — Торонто — Париж — Мюнхен
1976

MEMOIRES
DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO

MITTEILUNGEN
DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN
MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

Vol. 189

UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

YAROSLAV PASTERNAK

The Early Slavs in Historical, Archeological
and Linguistic Studies

Edited by Marko Antonovych

New York — Toronto — Paris — München
1976

ЗМІСТ

Марко Антонович: Передмова I—V

Вступ	5
I. Правітчина слов'ян	6
II. Найраніші відомості про слов'ян	44
III. Археологічні перспективи	106

ДОДАТКИ

Любомир Винар: Біографічні і бібліографічні матеріали Я. Пастернака	113
Ярослав Пастернак: Мій життєпис	119
Ярослав Пастернак: Мої розкопи	123
Ярослав Пастернак: Моя бібліографія	125
Резюме англійською і німецькою мовами:	
Summary	129
Zusammenfassung	129
Покажчик осіб	131
Географічні назви	139
Назви рас, племен, народів і мовних груп	146

ПЕРЕДМОВА

В історії культури людства знайдеться небагато творів, які можна було б поставити поряд «Археології України» Ярослава Пастернака. Подумати тільки: похилого віку людина на сьомому десятку свого життя, важко працюючи «як некваліфікований робітник у торговельній фірмі»,¹ протягом років вечорами та суботами-неділями, пише епопеяльний твір, який у інших народів складають великі колективи наукових робітників, що можуть увесь свій вільний час працювати за фахом,² а відпочивати тоді, коли працював над своїм твором наш великий учений.

Цей незвичайного значення науковий твір³ бл. пам. Ярослав Пастернак міг написати лише завдяки своїм непересічним властивостям: у першу чергу працьовитості, якою з ним рідко хто міг би порівнятися, а також небуденній систематичності та пляновості в праці. Цим його прекрасним властивостям ми завдаємо також те, що скінчивши цей свій життєвий твір, визначний український учений не склав рук, а далі послідовно і наполегливо продовжував свою наукову працю. Завдяки цьому Я. Пастернак дав ще цілий ряд важливих праць,

¹ Лист Я. Пастернака до М. Міллера від 24 травня 1961 р.

² Це торкається також двох українських советських праць «Нариси стародавньої історії Української РСР», Київ, 1957, стор. 632 і новішої триромної «Археологія Української РСР», I-II, Київ, 1971 (третій том, оскільки нам відомо, ще не вийшов).

³ У листі від 22 березня 1960 р. М. Міллер пише так про перше враження від твору: «він написаний, хоч і популярно, але на високому науковому рівні, з великим знанням теми і з використанням майже всіх джерел», а в іншому листі, уже прочитавши рукописа, М. Міллер повідомляє Я. Пастернака: «В цілому ж Ваша праця — монументальна і Ви нею робите собі довічний пам'ятник» (Лист від 14. 4. 1960 р.). Колега Я. Пастернака, визначний польський передісторик Т. Sulimirski під час своїх відвідин у Сполучених Штатах з запізненням дякує за «Археологію України і додає у листі від 26 листопада 1968 р.: „Nieraz mi się przydała i kilka-krotnie cytowałam ją w mych pracach“. Ще тепліше відізвався про неї проф. археології Гайдельберзького університету В. Мілойчіч (лист від 15 липня 1964): „...ich habe mich sehr gefreut zu sehen, dass es Ihnen gelungen ist, ein so grossartiges Werk über die Vorgeschichte der Ukraine zu schreiben. Sie können sich vorstellen, dass ich mit grösstem Interesse verschiedene Kapitel gelesen und dabei sehr viel gelernt habe. Auch hier im Institut wird das Buch bei den Uebungen benützt... Ich frage mich ob es nicht möglich wäre, eine englische oder deutsche Ausgabe des Buches herauszubringen...“ Ми обмежуємося відгуками цих трьох визначних археологів представників східної, західної і південної груп слов'янства.

а серед них і найважливішу, яка оце потрапляє в руки читача — «Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях».⁴

Треба мати на увазі, що це останній твір покійного ученого, від праці над яким його відірвала невблаганна смерть. З уваги на це монографія не зовсім закінчена, хоч в основних своїх рисах доведена до кінця. Треба зокрема жаліти, що Я. Пастернак не встиг остаточно опрацювати останньої частини праці — «Археологічні перспективи», хоча тому, хто знайомий з дотеперішніми науковими працями покійного, зовсім ясно, що хотів сказати наш визначний археолог.

У вступі (стор. 5—6) автор коротко подає дані про кількість і географічне розташування сучасних слов'ян, історію дослідження слов'янської старовини, наводить головних дослідників її та вказує на важливість вивчення історії ранніх слов'ян та їх походження.

У першій частині «Правітчина слов'ян» (стор. 6—43) Я. Пастернак подає різні думки про прабатьківщину слов'ян відколи почали цікавитися цим питанням, при чому він різні погляди, теорії та гіпотези висловлені на цю тему обговорює з точки зору лінгвістики, історії та археологічних знахідок, подаючи, як завжди, дуже обережно і на підставі даних фактів та доказів свої міркування і висновки.

У другій частині (стор. 44—105) автор обговорює писані відомості про слов'ян від найдавніших грецьких письменників і подає при тому різні теорії у зв'язку з найдавнішими назвами слов'ян, або окремих слов'янських племен. І тут учений скрізь наводить найправдоподібніші погляди як останнє слово науки, а де треба вказує на те, що справа ще остаточно не розв'язана. Часово автор доводить «Найраніші відомості про слов'ян» до середньовічних повідомлень арабських письменників.

В останній третій частині Я. Пастернак подає коротко «Археологічні перспективи» до питання автохтонності слов'ян починаючи від палеоліту. Основний наголос дослідник ставить на періоді від трипільської культури починаючи оскільки від твої епохи можна вести безперервну нитку спадковості аж до ранньослов'янських часів, хоч автохтонами можна уважати наших предків на території України від палеоліту.

Маючи на увазі також широкі кола громадськості, Я. Пастернак обговорює в тексті не лише погляди найвизначніших фахівців слов'янознавства, але й наводить іноді думки аматорів або нефахових дослідників. Таким чином, навіть неознайомлені з темою читачі, мають зможу звернути увагу на небезпеку, яка грозить від писань ляїків, що часом висувають свої підсумки необґрунтовані фантастичні твердження.

Монографія «Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях» заповнене прогалину в українській науці, оскільки в цій праці автор майже вичерпно, хоч і коротко, обговорює найновіші дослідження щодо прабатьківщини слов'ян. З уваги на це

⁴ Дивись бібліографія його праць.

монографія Я. Пастернака довгі роки зможе служити довідником, в якому спростовано цілий ряд загально поширених, хоч і неправильних тверджень різних зокрема західних дослідників.

До написання праці на цю тему Я. Пастернак був незвичайно добре підготований. Перед Першою Світовою Війною він був у Львові учнем нашого визначного історика М. Грушевського, і поляків антрополога Я. Чекановського та археолога К. Гадачека, а після війни вчився в празькому Карловому університеті в археолога і славного дослідника слов'янської старовини Л. Нідерле. З того часу Я. Пастернак постійно працював за фахом, поки це було можливо, а в Канаді пильно слідкував за найновішою фаховою літературою.⁵

Себе самого Я. Пастернак розглядав більше як практичного дослідника ніж кабінетного вченого. В одному з листів до свого не менше відомого колеги М. Міллера він писав: «...мені передусім страшенно бракує живого зв'язку з дослідженнями в терені, які дали б новий матеріал, наводили б, можливо, нові теорії, давали б індивідуальні висновки... бо правду кажучи, мене завжди більш приваблювала польова праця як кабінетні студії...»⁶ Це зовсім правильне помічення, однак Я. Пастернак зумів використати повністю і свою лиху долю емігранта.

Відірваний від польової праці наш учений силою обставин мусів більше уваги присвятити саме кабінетним студіям, а це вийшло українській науці на користь, бо ж Я. Пастернак дав цілий ряд праць, яких він, може, і не написав би, як би ввесь свій вільний час віддав розкопам та музеїній праці. Це зокрема треба сказати про його широко закроєні праці з виразною концепцією і солідними підсумками як «Археологія України» і «Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях», яку передаємо тепер до рук дослідників і любителів слов'янської старовини. Минула наполеглива практична праця в терені, дала Я. Пастернакові багатошний досвід для пізніших еміграційних кабінетних студій і треба висловити жаль, що передчасна смерть обірвала цю працю. Він би подарував нам ще не одну цінну розвідку з перед- і ранньої історії України.

З празького університету Я. Пастернак виніс повагу до т.зв. по-зитивістської школи «ставлячи пам'ятки матеріальної культури на

⁵ М. Міллер в уже цитованому листі від 14. IV. 1960 р. оцінюючи «Археологію України» зазначає, що «таку працю можна написати лише збираючи та студіюючи матеріали ціле життя». З боку Я. Пастернака варто зачитувати знов же таки лист до М. Міллера від 14. III. 1960 р. Повідомляючи проф. Міллера про те, що праця над манускриптом трохи продовжилась (мова про «Археологію України», до якої М. Міллер писав передмову), Я. Пастернак подає причину «тому, що я хотів використати усю доступну в Америці і в Канаді советську найновішу літературу... Дещо дістав через В. Кубійовича з Парижу, Лондону та Мюнхену... впродовж часу друкування, підбирання ілюстрацій та роблення рисунків і карт я далі буду слідкувати за новими книжками та окремими цікавішими статтями...».

⁶ Лист від 14. III. 1960 р.

перше місце, при обережніх узагальненнях та висновках».⁷ Сам учений ставив цю школу в противагу до емпіричної, «завданням якої був якнайточніший опис добутих розкопами пам'яток старовини, без далішого узагальнення і висновків».⁸ Ці обережні узагальнення і висновки стали характерними для всієї наукової діяльності Я. Пастернака включаючи і останню його монографію, яка още виходить друком. У всякому разі монографія «Ранні слов'яні в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях» заповнює важливу прогалину в українській науковій літературі.

*

У наших невідрядних умовах праця редактора цього видання силою обставин включала дуже багато різних обов'язків. Треба було передруковувати текст для друку,⁹ ввести найконечніші поправки у остаточно автором не зредагований текст, перевірити назви цитованіх авторів та їх творів,¹⁰ доповнити в деяких випадках примітки, скласти покажчик тощо. Усе це — кропітка праця, яка вимагала багато часу і труду. Все ж таки ми уважали нашим обов'язком опублікувати останню велику працю Я. Пастернака з уваги на її величезне наукове значення. Українською мовою праця на таку тему і в такому розмірі виходить уперше.¹¹

Крім того нас спонукали взятыся за видання цієї праці ще й інші обставини. Слівے після сторіччя Я. Пастернак присвятив науковій праці, що була всеціло присвячена передісторії та ранній історії України. Отже наш учений виконав свій обов'язок супроти батьківщини.¹² А чи українська громадськість зного боку виконала свій обов'язок супроти Я. Пастернака?

У 1961 році, відразу після видрукування «Археології України» робилися заходи видати цей твір англійською мовою.¹³ На превеликий жаль тоді ці заходи не дали результату, отже дотепер це зав-

⁷ Ще з часів Т. Масарика позитивізм був основним науковим напрямком в чеському Карловому університеті в Празі, себто від кінця XIX стол. На деяких факультетах філософічного факультету позитивізм панував неподільно аж до початку Другої Світової Війни.

⁸ «Мої зустрічі з старовиною» (в рукопису), стор. 32.

⁹ На цьому місці редактор складає сердечну подяку п-і О. Судчак за переписування частини рукопису.

¹⁰ Деякі цитовані праці не були нам доступні і ми не могли перевірити всіх назв творів та імен авторів.

¹¹ На подібну тему вийшла 1972 р. в Києві посмертно праця В. П. Петрова, Етногенез слов'ян, стор. 214. Однак ця праця дуже нерівна і вужча своїм засиgom, а користування нею утруднене тим, що вона вийшла без іменного покажчика.

¹² В. Верига, Дослідник підземного архіву України (Пам'яті Ярослава Пастернака). Український Историк, ч. 4 (28), 1970, стор. 90—98.

¹³ У листі від 5 серпня 1961 Я. Пастернак писав М. Міллеру: «Видавничий Комітет плянує видати книжку англійською мовою...», а три місяці пізніше (19. XI. 1961 р.): «Зараз ідуть переговори з «Лігою американців українського походження» в справі англомовного видання книжки, але до здійснення ще дуже далека дорога».

дання тяжить на плечах громадськости. Давно вже пора також перевидати, хоч би фототипічним способом, Я. Пастернака «Старий Галич». З уваги на умови видання і рік (Краків-Львів, 1944 р.) ця праця вже давно стала бібліографічною рідкістю, а для історії України вона має першорядне значення.

Підготовляючи рукопис до друку, редактор видання намагався як найменше мінити текст оригіналу, вводячи та й то лише в крайніх випадках, де це було koneчne, незначні зміни чи доповнення там, де були пропуски, явні друкарські помилки, незрозумілі слова тощо.

Я. Пастернак мав свій характерний для нього конденсований спосіб вислову і була б шкода мінити його в догоду нормам літературної мови на її теперішньому етапі розвитку. Отже мовознавці нехай вибачать деякі ненормативні вирази і звернуть увагу на цей раз на зміст, а не на форму. У тексті ми, наприклад, лишали такі слова, як правітчина (замість прарабатьківщина) чи інші, а також численні чужі слова.

При підготовці тексту до друку ми йшли за прикладом «Археології України», адже ж автор сам доглядав за друкуванням тої монографії. На жаль технічні труднощі стали на перешкоді точнішого наслідування. Водночас ми не могли помістити map, яких Я. Пастернак не встиг за життя дати виготовити, а без його нагляду це тепер робити неможливо. Зважаючи на те, що це перше велике посмертне видання праці Я. Пастернака,¹⁴ ми вирішили крім самої праці надруковувати також декілька додатків самого автора, а зокрема життєпис, огляд розкопів, у яких він брав участь і бібліографію його основних праць доведену самим автором до травня 1968 року.

Нехай же це видання стане скромним пам'ятником Українського Історичного Товариства невтомному і великому ученому, видатному археологові довголітньому дослідникові слов'янської, а зокрема української старовини, своєму членові і співробітникові «Українського Історика» бл. пам. проф. д-ру Я. Пастернакові.

Марко Антонович

¹⁴ Не враховуючи маленької брошурки Я. Пастернака, *Важливі проблеми етногенезу українського народу в світлі археологічних досліджень*, Нью Йорк, Українське Історичне Товариство 1971, стор. 27.

Ярослав Пастернак

**РАННІ СЛОВ'ЯНИ
В ІСТОРИЧНИХ, АРХЕОЛОГІЧНИХ ТА ЛІНГВІСТИЧНИХ
ДОСЛІДЖЕННЯХ**

В С Т У П

Слов'яни, сьогодні найбільша етнічна група в Європі, загальним числом коло 250 мільйонів людей, заселяють майже половину східної та значну частину північної, центральної й південної Європи, крім азійських та заокеанських колоній — разом одну сьому частину цілої земної кулі. На цих широких просторах вони не творять одного етнічного масиву з одною мовою й одною державно-політичною організацією. Проте, ця велика група окремих народів з окремими, в минулому й сучасному, державами пов'язана спільним іndoевропейським походженням і спорідненими мовами.

Дослідування працьківщини іndoевропейських, включаючи і слов'янські, народів та етнографічних зв'язків між ними мало завжди багато принади й цікавости. В другій половині XVIII і на початку XIX ст. у слов'янських краях зросла свідомість потреби досліджувати давно минуле, а з тим і національна свідомість, розпочалася боротьба з примітивно-романтичною інтерпретацією археологічних знахідок.

Тісні зв'язки між слов'янськими дослідниками цих проблем зародились були ще під кінець XVIII ст. Доказом того є жваве листування між окремими слов'янськими науковцями, науковими інституціями й організаціями, яке зберігається в архівах слов'янських держав і є цінним матеріалом не тільки для характеристики особистих зв'язків між визначними представниками славістики окремих слов'янських

країн, але й розкриває різні проблеми, які хвилювали слов'янських дослідників старовини в різних часах та не завжди знаходили від-дзеркалення в їхніх друкованих працях. З часом інтерес до археологічних пам'яток постійно посилювався, вдосконалювалась методика досліджень, більшого розмаху набули і польові роботи.

Передовими піонерами на цьому полі були в українців А. Петрушевич (1821—1913), В. Антонович (1834—1908), В. Хвойка (1850—1914), М. Грушевський (1866—1934) і М. Біляшівський (1867—1926), у чехів Й. Добровський (1753—1829), Ф. Палацький (1798—1876) і Л. Нідерле (1865—1944),¹ у словаків Я. Коллар (1793—1852) і П. Шафарик (1795—1876), у поляків А. Нарушевич (1733—1796), Я. Потоцький (1761—1815), В. Суровецький (1769—1827), Зорян Доленга-Ходаковський (Адам Чарноцький 1784—1825), Й. Лелевель (1786—1861), Ю. Крашевський (1812—1887), Жегота Павлі (1813—1895), Е. Богуславський (1825—1901) і Я. Розвадовський (1867—1935), у югославів В. Ягіч (1838—1923), В. Златарський (1866—?) і А. Беліч (1876—?), в Болгарії чех К. Шкорпіль (1859—1929), у москалів В. Татіщев (1686—1750), М. Ломоносов (1711—1765) і М. Погодін (1800—1875). До певної міри центром слов'янських студій стала на початку ХХ ст. чеська Прага.

Сьогодні походженням слов'ян, які в VI стол. після Р. Хр. виступили на сцену історії, їх культурою і духовністю цікавиться ввесь західний і новий світ включаючи Далекий Схід, його не тільки наукові, але й політичні кола. Актуалізується справа щораз то нових досліджень в цьому напрямі в ділянці історії, археології, лінгвістики й антропології, в різних краях засновуються для цього окремі наукові інститути з власними журналами, появляються на різних мовах праці з ділянки слов'янознавства, зокрема нові концепції про правітчину й етногенезу слов'ян в археологічній літературі. Деяким вкладом у ці дослідження, малим кроком вперед мала б бути також ця праця.

I.

ПРАВІТЧИНА СЛОВ'ЯН

У дослідженнях початків і походження кожного народу, як одне з перших, вирине питання про його правітчину про місце, на якому він зародився, де запустив перше коріння свого життя і де став зростати, забезпечуючи тривалість свого мовного, духовного й матері-

¹ Російський переклад першого тому його монументальної праці «Slovanské Starožitnosti» став виходити в 1904 р. в Києві як додаток до редактованого М. Біляшівським журнала «Археологический летопись Южной России». (Далі скорочено: S.S. — прим. ред.).

яльного розвитку. Вжиті для розв'язки цього питання середники-дженери були спочатку ще популярні, — відповідь повинна була дати біблія, вигадана народня традиція і так звана народня етимологія етнічної номенклатури.

Такий стан тривав аж до кінця XVIII ст. Зворот до кращого, до наукового підходу настав тільки в першій половині XIX ст., коли дослідники на допомогу взяли порівняльне мовознавство, згодом теж антропологію. Звичайно, тут не можливо, з огляду на відсутність різних джерел, виявити цілий історичний розвиток цієї проблеми. Проте ми постараемось дати принаймні головні напрямні досліджень цього важливого для всіх слов'ян питання.

Почнемо розгляд цього питання на ширшій, іndoевропейській базі. В минулому столітті спершу дуже поширенна була думка, що прарабатьківщина іndoевропейців, званих менше вдало, арійцями, в Німеччині індогерманцями, до складу яких входили теж предки слов'ян, була в центральній Азії, на західніх схилах Болортага і Мустага, на північ від гір Гіндукушу. Там, нібіто, іndoевропейці дійшли значного культурного розвитку, знали, мовляв, важливіші метали (бронзу, залізо, срібло, золото), були, добре ознайомлені з хліборобством і мали сильно розвинений родинний і громадсько-політичний устрій. У такому високому культурному стані окремі члени іndoевропейської родини народів мали б приходити потім звідтіля в Європу. За сьогоднішнім розміщенням народів в Європі перші мали б прийти кельти, а останні слов'яни.² Головними речниками цієї теорії були швайцарський лінгвіст А. Піктет,³ що досліджував іndoевропейську культуру новим тоді методом, спертим на мовознавстві, і француз А. Лефевр.⁴

У половині XIX стол. в ряді дослідників іndoевропейської проблеми включилися були англійський філолог і етнолог Р. Г. Латам⁵ і бельгійський геолог Й. Б. Омалій Галло⁶ і тоді розпочалась була дискусія на тему азійської чи європейської прарабатьківщини іndoевропейців. Між іншим, за Туркестаном, як праітчиною арійців, заявився був А. Трачевський.⁷ Звідтіля вони, ніби то, тільки в половині III тисячоліття до Хр., під напором монголів, перейшли через Малу Азію в Європу. Англієць С. Г. Б. Квеннелль⁸ уважає питання праітчини арійців (іndoевропейців) ще досі не вирішеним, чи це була Україна,

² Північну групу іndoевропейців творять слов'яни, германці та балтійці, південну кельти, італійці, греки, македонці, албанці, траки, тохари, іранці та індійці.

³ A. Pickett, *Les origines indo-européennes ou les Aryas primitifs*, I, 1859; ця теорія вдержалась була аж до половини XX стол.: S. Feist, *Indogermanen und Germanen*, Berlin 1924; K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, Kraków 1939.

⁴ A. Lefèvre, *Germains et slaves*, 1903, p. 158: „le berceau même de la culture indo-européenne — le bassin de l'Oxus”.

⁵ R. G. Latham, *Man and his Migrations*, London 1851.

⁶ J. B. Omalius d'Halloy, *Les races humaines*, Bruxelles, 5 ed., 1869.

⁷ А. Трачевський, *Русская история* I, Петербург 1895, стор. 4.

⁸ C. H. Quennell, *Everyday Life in Prehistoric Times*, London 1955, p. 123.

Угорщина чи Іран на південному сході від Каспійського моря. Нині цілий ряд дослідників переносить її загально в Європу, бо азійська теорія не має жодної бази ні в матеріалі археологічному, ні історичному, ні антропологічному, ні етнографічному. Тепер переважає європейська теорія, хоча на тему точношої локалізації цієї провітчини все ще дискутиують. Одним з аргументів в її користь уважають вказівки на споконвічне сусідство іndoевропейців з фінами, на генетичний зв'язок яких вказували свого часу Андерсон,⁹ Мікколя,¹⁰ Світ¹¹ і Віклонд.¹²

М. Грушевський бере до уваги розміщення іndoевропейських мов та наглядні зв'язки між ними й у висновку йому «з сих всіх обставин справді стає більш правдоподібною правітчина (іndoевропейців) в східній Європі, на пограничні степу і лісі».¹³

З польських дослідників філолог А. Брюкнер¹⁴ писав, що археолги майже однозгідно визнають іndoевропейською колиською північну чи середущу Європу, Ютландію, Шлезвіг-Гольштайн, дехто Тюрингію, проте інші науковці шукають її в Евразії. Антрополог Я. Чекановський вміщував цю правітчину між Уралом, Кавказом, Середземним морем і гористою центральною Європою.¹⁵ За Т. Мілевським вона була, навпаки, здалека від моря і високих гір, у поміркованому підсолні, де не було слонів і левів, а тільки вовки і коні.¹⁶ Т. Сулімірський уважав був прарабатьківщиною спершу Азію,¹⁷ а тепер, спираючись на мовний матеріал, шукає цієї правітчини на сході, у степової частині Евразії або в Україні.¹⁸ З ним погоджується В. Дзен-

⁹ Anderson, Studien zur Vergleichung der indogermanischen und finnisch-ugrischen Sprachen, 1894.

¹⁰ J. Mikkola, Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen, I, 1894.

¹¹ H. Sweet, The History of Language, 1900.

¹² Wiklund, Finnisch-ugrisch und Indogermanisch, Le monde oriental, 1906.

¹³ М. Грушевський, Історія України-Руси I, 3 вид., Київ 1913, стор. 60-61.

¹⁴ A. Brückner, Dzieje kultury polskiej I, Kraków 1931, 10; 3 wyd., 1957, 19.

¹⁵ J. Czekanowski, Wstęp do historii Słowian, Poznań 1957, p. 39.

¹⁶ T. Milewski, Zarys językoznawstwa ogólnego, Lublin-Kraków 1948, p. 222.

¹⁷ T. Sulimirski, Die schnurkeramischen Kulturen und das indoeuropäische Problem, Varsovie 1933, p. 22: „Somit wird das indoeuropäische Problem zu Gunsten der asiatischen Herkunft entschieden“.

¹⁸ T. Sulimirski, Polska przedhistoryczna I, Londyn 1955, p. 154: „szukać jej (praojczyzny) należy na stepach pogranicza europejsko-azjatyckiego lub na Ukrainie. W Europie śródkowej natomiast, gdzieś pomiędzy Łabą a Białorusią powinno było znajdować się ich wtórne centrum, obejmujące tylko grupę europejską z wyłączeniem ludów, mówiących narzeczami aryjskimi należących do wschodniej, azjatyckiej grupy indoeuropejskiej“. Значить після переходу іndoевропейців з правітчини на захід, друга їх правітчина була на землях Польщі, а на схід від Білорусі і в Україні залишалась була тільки азійська їх частина! Таку теорію автора аж ніяк не підтверджують археологічні матеріали.

цюл.¹⁹ Г. Ловмянський бачить її на степах на європейсько-азійському пограниччі, від долішньої Волги на південний схід. Звідтіля північно-європейська група іndoевропейців (балтійці, слов'яни-венеди, германці) мала б пересунутись спершу на долішню Оку й середню Волту, а на землі Одри—Висла—Дніпро праслов'яни мали б перейти тільки в половині I тисячоліття до Хр. і далі жити там сущільно.²⁰ Приблизно тої ж думки був Р. Меллер, мовляв, індогерманське слов'янство витворилося ще в кам'яній добі внаслідок агресивного наступу нордійської раси на східно-європейське пранаселення.²¹

За К. Тименецьким праіndoевропейський «маточник» зачинається на сході, здогадно, недалеко Дніпра, на заході сягав до північно-східньої Франції, по Сену й верхню Луару; на півдні й заході він межував із землями лігурів, пізніше теж азіятів, на півночі та сході з землями фінів.²² Проте в існування спільноти іndoевропейської правітчини не вірив еспанський археолог Босч-Гімпера,²³ покликаючись при цьому на археологів В. Мілойчича і М. Гімбутаса та на філолога Й. Уотмоха.

З іншої, лінгвістичної точки зору підійшов до справи чеський філолог В. Поляк:²⁴ «Мовна розв'язка проблеми прарабатьківщини слов'ян, — каже він, — може спиратися чи то на аналізі старого географічного назовництва, передусім назв рік та гір, чи то на розгляді слов'янських лексичних матеріалів з точки зору можливих неслов'янсько-слов'янських мовних збіжностей, які виникали при спілкуванні слов'ян з їхніми сусідами. Мовним аналізом назв рік і гір у Центральній і Східній Європі, де слов'яни з'являються на початку історичних часів і де мусіла бути безумовно їхня правітчина, ніде не знаходимо земель, які були б позначені тільки слов'янськими назвами рік і гір. Дослідження в цьому напрямі, що їх старався підсумувати Т. Лев-Славінський,²⁵ виявили, що такі назви як Одра, Висла, Nicca, Буг, Дон, Дунай, Дніпро, Дністер, як теж Татри, Бескиди й Карпати, не мають безпечної слов'янської етимології,²⁶ хоча М. Рудницький і

19 W. Dzieciot, *The Origins of Poland*, London 1963, 15 („their original habit was probably in Eastern Europe or in the border steppes of Europe and Asia, from which they migrated to Western Europe and Asia”). Проте автор перечить сам собі, коли далі (16) каже, що Східня Європа перед іndoевропейцями (значить, там не була їх правітчина — Я. П.) була заселена уральськими племенами.

20 H. Łowmiański, *Początki Polski* (Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e.) Warszawa 1963.

21 R. Moeller, *Von Rurik bis Stalin*, Leipzig 1939, 6.

22 K. Tymieniecki, *Ziemie polskie w starożytności*, Poznań 1951, 251.

23 Bosch-Gimpera, *El problema indo-europeo*, Mexico, 1960, 282.

24 V. Polák, *Slovanská pravlast s hlediska jazykového* (Vznik a počátky Slovanů I). Praha 1956, 13-27).

25 T. Lehr-Sławinski, *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*, Poznań 1946.

26 Мабуть на цього автора спирається англійський лінгвіст В. Ентвістл (W. Entwistle-W. Morison, *Russian and the Slavonic languages*, London 1964, 18), кажучи, що назви цих рік неслов'янського походження, проте він остерігає, що як брати б дуже точно доказовість назв рік, то для слов'ян не залишилося б первісного місця на світі!

доклав багато зусиль та дотепу до того, щоб доказати слов'янський характер назв річок, зокрема на теренах між Вислою і джерелами Дніпра, на північ від Карпат аж по Балтицьке море.²⁷ Проте в різних випадках йдеться про старі європейські назви, а деякі з них чужого походження. Тому твердження Т. Томіцького²⁸ про згадану слов'янськість річкової номенклатури в центральній Європі не мають ніякої переконливості».

«Якщо тепер годі визначити на карті центральної і східної Європи область з безумовно ясною слов'янською географічною номенклатурою, то слід взятися за непряме її встановлення при допомозі чужих, неслов'янських географічних назв. Тоді слов'янською праобразівщиною будуть землі, на яких аналіз топоніміки не виявив би надто великого відсотку неслов'янських назв».

«На підставі такого аналізу можна, з мовного погляду, вимежити праобразівщину слов'ян так: праслов'яни сусідували на заході з ілірами, а пізніше, мабуть, з кельтами. Безумовно стрінулися там теж з германцями. На південному сході з ними сусідували спершу предки сьогоднішніх кавказьких народів, якщо мовні згідності, на яких це твердження спирається, не є сбстрактного походження. Пізніше тут були іранці, а врешті турко-татарські племена. На північному сході та півночі сусіди довго не мінялися. На півночі були це балти, а на північному сході угорофінські племена, з якими праслов'яни безпосередньо стикалися безсумнівно від найдавніших часів».

«На тих то землях дійшло пізніше до консолідації слов'янської мови як мовного типу. Підтверджують це безсумнівно, не тільки лексичні, але й граматичні паралелізми з назвами чужими мовами».²⁹

Визначування сумежних з праслов'янами чужих етнічних груп спирає В. Поляк головно на дослідженнях топографічних назв Східної Європи різними філологами. І так А. Соболевський,³⁰ М. Фасмер,³¹ П. Равіла,³² і Н. Чебоксаров³³ досліджували назви угоро-фінського походження, М. Фасмер³⁴ і Л. Згуста³⁵ топографічні назви й особові імена.

²⁷ M. Rudnicki, Acta Acad. Scient. Fenn. 27, 1932, 263; Slavia Occidentalis XI, 1932, 82; XII, 1933, 304; XIII, 1934, 169; Atti del Terzo Congresso dei linguisti, Firenze 1935, 365; Studia nad nazwami wod słowiańskich, Kraków 1948.

²⁸ T. Tomicki, Słowiańskie rzeki w Europie, Kraków 1925.

²⁹ Op. cit., 27.

³⁰ А. Соболевский, Известия по русскому языку I, Москва 1928; II, 1930.

³¹ M. Vasmer, Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas, II-IV, Berlin 1934; Die alten Bevölkerungsverhältnisse Russlands im Lichte der Sprachforschung, Berlin 1941.

³² P. Ravila, Finnisch-ugrische Forschungen, 26, 1939/1940.

³³ Н. Чебоксаров, Советская топография 1952, кн. I, 26...

³⁴ M. Vasmer, Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, I: Die Iranier in Südrussland, Leipzig 1923.

³⁵ L. Zgusta, Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzküste, Praha 1955.

на іранського походження, Ю. Покорний³⁶ і В. Поляк³⁷ назви іллірського походження. Крім того, кордон між слов'янами й балтами, на тій же підставі, досліджували В. Буга,³⁸ В. Коваленко³⁹ і Й. Мікколя.⁴⁰

З лінгвістичної точки зору до справи підходить теж Т. Лер-Сплашинський. У цього землі праїndoевропейської мовної спільноти, яка за В. Ентвістлом⁴¹ мала б скінчитися приблизно в часі між 2500—1000 до Хр., займали менш-більш доріччя середнього й долішнього Дунаю й сятали теж на західнє Причорномор'я й північну частину Балканського півострова. Пізніше, в ранній і середній неолітичній добі (3000—2300 до Хр.) іndoевропейські племена, а серед них і носії культури шнурової кераміки, займали вже багато ширші землі в Центральній та Східній Європі, від Райну й Альп принаймні до Дону. На півночі вони доходили до Північного й Балтицького морів, на сході спирались на західній Двину, а на півдні охоплювали ціле доріччя Дунаю разом з Балканським півостровом.⁴²

При допомозі лінгвістики старається вирішити цю проблему теж В. Гензель.⁴³ До відокремлення мовної праїndoевропейської групи прийшло, на його думку, найпізніше в мезоліті, а не в неоліті, як раніше думали.⁴⁴ Сталося це на широких просторах Евразії, головно у її південно-східній частині. Пізніше, на початку неоліту (5000 до Хр.) стали відокремлюватися з цієї групи праслов'яни, проте локалізація їхніх тодішніх земель не легка.

Дуже правдоподібно, праслов'яни виділилися з праїndoевропейської групи разом з прабалтами, творячи балто-слов'янську групу. Ядро її території займало, здогадно, терени положені на півночі між перешейком Гельського півострова й устям ріки Німану, і смуту земель, що тягнулися в південному напрямі до околиць Сандомира й Києва. Це ядро творили, на думку В. Гензеля, три групи племен з культурою шнурової кераміки: руцєвська, злоцька й середнедніпровська, які говорили, правдоподібно, спільно балто-слов'янською мовою. Годі точно визначити час тривання цієї групи. Вона була, здогадно, в часі 2000—1400 до Хр., тобто до пізнього енеоліту, до кінця першої, або й другої бронзової доби. Відомо в лінгвістиці, що балтицькі й слов'янські мови виявляють легке споріднення, тому деякі філологи

36 J. Pokorny, Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrier, Halle 1938.

37 V. Polák, Slovanská pravlast..., 19.

38 V. Buga, Tauta ir žodis, I, Kaunas 1923; Streitberg Festgabe, Leipzig 1924.

39 W. Kowalenko, Przegląd Zachodni 7, 1951, 1/2.

40 J. Mikkola, Revue des études slaves I, 1921, 198.

41 W. Entwistle — W. Morison, Russian and the Slavonic Languages, London 1964, 50.

42 T. Lehr-Siplawiński, Konspekt zarysu etnogenezy Słowian (Z polskich studiów słowistycznych, Warszawa 1963, 5—6).

43 W. Hensel, Polska przed tysiącem lat, Wrocław 1964, 14—58.

44 Так ще тепер думас W. Entwistle-W. Morison, Russian and the Slavonic languages, London 1964, 20.

думали навіть про балтицько-слов'янську прамову, проти чого гостро виступив був свого часу французький лінгвіст *A. Мейе*.⁴⁵

Існування балто-слов'янської групи брав до уваги вже *M. Грушевський*. «Слов'яни з литовськими народами жили в тіснім географічнім сусістві дуже довго — писав він — аж до початків великої історичної міграції слов'ян... Включивши території інших племен, дістаємо для старої слов'янсько-литовської колонізації чотирикутник, що обмежується лінією Висли на заході, Балтійським морем на півночі, на півдні займає краї по середньому Дністру й Богу, а на сході — басейн Дніпра (може, крім верхів самого Дніпра і його головних східних приток). Тут з найбільшою правдоподібністю мусить бути уміщена слов'янсько-литовська територія перед міграцією».⁴⁶

Пізніше *A. Брюкнер*⁴⁷ визнавав теж, що слов'яни й литовці продовж віків жили разом на одних землях, тієї ж думки є сьогодні *O. Галецький*.⁴⁸ Землі балтів, з найчисленнішими литовцями посередині, простягались спершу від Балтицького моря (*baltas*) — білій аж до річки Оки. До литовців і лотишів, належали теж давні пруси, які заникли після германського підбою в XIII ст. і затратили навіть своє ім'я в користь окупантів.⁴⁹

До відокремлення праслов'ян з балто-слов'янської спільноти прийшло, за *O. Галецьким* в ранній бронзовій добі (1800—1500 до Хр.),⁵⁰ а за *T. Лер-Славінським*, сталося це в часі 1400 або 1200 до Хр. Тоді праслов'яни займали великі простори між Одрою й середнім бігом Дніпра. Праслов'янська група, організація якої спиралася на родину й рід, існувала понад тисячу років, приблизно до часів біля народження Христа. Її територія продовж того часу то поширювалася, то звужувалася. Вона межувала від північного заходу з германцями, від південного заходу з пракельтами, від півдня з «іллірами» й пратраками, від північного сходу з прабалтами, від сходу з угрофінами, від південного сходу з пратраками, а пізніше й з іранцями.⁵¹

Звичайно, праслов'янська група не була спілкою політичною, а культурною, мовою і, очевидно, релігійною та звичаєвою. Пізніше вона розпалася на східніх, західніх та південних слов'ян, що відбилося перш за все в мові, в поділі племен за спорідненими діялектами на три мовні групи. Цей процес розпаду виявив тепер повністю переважно й думаємо вирішально — передовий український лінгвіст *Ю. Шевельов* у своїй останній основній праці про праісторію слов'ян-

⁴⁵ *A. Meillet*, *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*, Paris 1924.

⁴⁶ *M. Грушевський*, *Історія України-Руси*, I, Київ 1913, 74.

⁴⁷ *A. Brückner*, *Dzieje kultury polskiej*, I, Kraków 1931, 12. Водночас *L. Нідерле*, дуже сумнівається, чи вітчизна балтослов'ян була між Лабою і Вислою.

⁴⁸ *O. Halecki*, *Borderlands of Western Civilization*, New York 1952, 8.

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ Див. прим. 42.

ської мови.⁵² В ній він систематично представив її розвиток від часу її оформлення як окремого діялекту індоевропейської прамови аж до її остаточного розпаду на окремі історично засвідчені слов'янські мови. Спеціальну увагу автор звернув при цьому на хронологію перетворень головно звуків, при широкому приміненні даних етимології й ономастики.

За М. Рудницьким⁵³ абсолютну хронологію цього розпаду-поділу можна б означити так: відділення південних слов'ян слід пов'язати з прониканням ранніх слов'ян через Карпати в I—II стол. та їхнім обходом бар'єри Карпат вздовж Дністра, Серету і Пруту; відділення східних слов'ян слід датувати II—IV стол. У зв'язку з переходом готів і гепідів у III стол. над Чорне море. На IV стол. припадає переход чеських племен через Судети, а словацьких через Карпати. В V стол. зачинається лехіцька доба в дворічні Висли, Одри й правобережному доріччі Лаби. Проте цій лінгвістичній теорії М. Рудницького в неодному протирічать археологічні наявні факти, про що буде далі мова. Він дав нещодавно короткий, сумарний перегляд новіших думок, головно польських дослідників про індоевропейську та слов'янську пра-вітчину.

Німецькі археологи школи Г. Коссінни бачили правітчину індоевропейців на теренах Німеччини, в північно-західній Європі,⁵⁴ проте дослідження скандинавських археологів виявили безпідставність цієї теорії. Інший німецький дослідник Г. Гірт клав що правітчину у вужчі межі між річками Везeroю й Бугом та Балтицьким морем і Карпатами, Судетами й Тюрингійським лісом.⁵⁵ Німецькі філологи Г. Гофштеттер і Г. Пікса локалізують тепер колиску індоевропейців на широких просторах між середньою Європою й Уралом,⁵⁶ американець Б. Перс наявляє тільки в центральній Європі.⁵⁷

За московським археологом Б. Рибаковим частиною індоевропейської пра-батьківщини були трипільські землі між Карпатами й Дніпром.⁵⁸ Вкінці над початками індоевропейської групи застосовляється советський археолог А. Брюсов. Вона могла скластися, каже він, тільки в часах рісської льодової доби Європи (230 000—180 000 років тому),

52 G. Shevelov, A Prehistory of Slavic: the Historical Phonology of Common Slavic, New York 1965

53 M. Rudnicki, Nowe poglądy na prakolebkę indoeuropejską i słowiańską (Sprawozdania Poznańskiego Tow-wa Przyjaciół Nauk, 3, 1962, 133, 240—241).

54 Der grosse Brockhaus 9, Leipzig 1931, 92: Indogermanen; C. Schuchhardt, Alteuropa, Berlin, 1944, 3.

55 H. Hirt, Die Indogermanen II, Strassburg 1907.

56 H. H. Hofstätter — H. Pixa, Vergleichende Weltgeschichte, Baden-Baden 1962, 35.

57 B. Pares, A History of Russia, London 1926, 34 („it was from the centre of Europe itself that the distribution of the Indo-European family proceeded”).

58 Б. Рибаков, Космогония и мифология земледельцев энеолита (Советская Археология 1965, кн. I, 25).

а її розпад почався в мезолітичній добі (8000—5000 до Хр.) у зв'язку з розселенням тодішніх племен Європи на північ.⁵⁹

Ми самі вважаємо, спираючись на наявні сьогодні археологічні матеріали, що правітчину іndoевропейців слід класти в центральну Європу, між Дніпро й Одру.

Як тільки з часів згаданих вище *Латами* й *Омалія Галлоя* зачалися спори про те, де була праработківщина арійців чи іndoевропейців, вони заторкували теж і окремі іndoевропейські народи. В дальшому розвитку цієї етнологічної проблеми, звичайно, з різних сторін досліджували й вирішували теж походження окремих іndoевропейських народів з метою причинитися тим до вирішення загальної проблеми. Та треба тут признатися, що справа слов'ян була при цьому заторкувана досить побіжно й поверхово. Множилися, щоправда, погляди мовознавців і антропологів, проте не було між ними згоди. Такий стан тривав аж до кінця минулого століття, коли проблема праслов'ян була й під антропологічним та археологічним оглядом краще насвітлена, хоч і досі немає ще в тому повної згоди між дослідниками. Під тим новим аспектом розглядатимемо тут тільки один з іndoевропейських народів — слов'ян.

Перші, найдавніші теорії й уявлення про їх найранішу колиску й походження були легендарного, церковного походження. Спирались вони на відому біблійну розповідь (Генезіс X-XI), перші розділи якої є ассирійського походження⁶⁰ та на слова жидівського історика Йосифа Флавія (37—100 р.).⁶¹ Спираючись на ці джерела середньовічні історики намагалися, перш усього, виявити первісне територіальне походження слов'ян. Перші з них, арабські літописці VIII—Х стол. брали за вихідну точку своїх міркувань біблійні оповідання про будову вавилонської вежі, помішання мови зайнятих при цьому робітників та розхід після цього потомків Яфетового сина, а Ноевого внука Мазана (Мадая?), між якими були теж сакаліби, тобто слов'яни.

Перший відомий арабський історик, що включив в генеалогічну таблицю народів теж слов'ян, був *Садід ібн аль-Музаб* (помер 713—14 рр.). Слов'яни, турки й казкові північні народи походять від нащадків Яфета, «але вони, — каже він, — не багато варти в порівнянні з візантійцями й персами, що походять від Сема».

Його молодший сучасник *Вагб ібн Муннаббіг* (помер 728 р.) виводив слов'ян-сакаліба від нащадків загадкового Уджана, сина Яфета. Пізніший історик *Ібн аль Кальбі* (помер 819 р.) вважав потомками Яфета, крім слов'ян, одних тільки греків, візантійців, чорноморських

⁵⁹ А. Ерюсов, К вопросу об индоевропейской проблеме (КСИА АН СССР, 84, 1961, 140).

⁶⁰ Chr. E. de Ujfalvy de Mezo-Kovesd, Les migrations des peuples et particulièrement celles des Touraniens, Paris 1873, 157. Згадані в біблії «Магоги» — це на думку автора, слов'яни, що жили біля міста Хіви, на березі Аральського озера (op. cit. 159).

⁶¹ Antiquitates Judeorum libri XX (I, 4—6, ed. Naber, 1886—1896).

болгарів і франків. Слов'ян-сакаліба між нащадками Яфета вичисляють теж історики *Ібн Кутайба* і *Сайд а ібн-аль-Бітрік*. Останній між ними більше «щедрий», бо, крім слов'ян, він причислює до нащадків Яфета всі відомі арабам європейські народи і більшу частину західно-азійських племен. Родовід слов'ян-сакляб подає теж жидівський письменник половини Х ст. *Йосиф бен Горіон* в своїй праці «Книга Йосіппон», де він, крім слов'ян, зачислює до потомків Яфета народи германські, турецькі, греків та римлян. Врешті, слов'янин-сакляб, який відійшов був «далеко на північ», згадують між синами Яфета теж перські історики XIII—XIV стол.⁶²

В західно-європейській літературі найранішу згадку про цю біблійну генеалогію слов'ян знаходимо в баварській хроніці кінця XII стол.,⁶³ пізніше в XVI стол. в польсько-литовсько-русько-жмудській хроніці польського каноніка-хроніста й поета *Мацея Стрийковського* (1547—1582). В ній він розказує, що руські князі, рідні брати Кий або Кіг, Щек та Корево і їхня сестра Лебідь були з народу й потомства Яфетового і Мосохового, сина його.⁶⁴

Останнім, мабуть, прихильником біблійної генеалогії поколінь був на початку XIX стол. варшавський канонік Я. П. Вороніч, який помішав слов'ян із сарматами і називав «Ассармата, сина Єктана, правнучка Сема, пращура Ноя» патріархом слов'янських народів.⁶⁵

Місце поселення найраніших біблійних слов'ян в Європі, а саме в Подунав'ї точніше локалізує київський «Початковий Літопис», який подає:

«По размешеныи столпа и по разделеныи язык прияша сынове Симови въсточныя страны, а Хамови сынове полууденьныя страны. Афетови же прияша западныя и полунощныя страны. От сих же 70 и 2 языку бисть язык словенск от племени Афетова, нарцы (населенія Норікум в Паннонії — Я. П.), еже суть словене.

По мнозех же временех сели суть словени по Дунаеви, где есть ныне Угорьска земля и Болгарьска. И от тех словен разидоша по земле и прозвашася имены своими, где седше на котором месте. Яко пришедшє седоша на реце имянем Марава и прозвашася морава, а дру-

⁶², „Vas Sakalibatu min valadi Mazani ibn Jafata” (слов'яни з дітей Мазана, сина Яфета); *C. Brockelman*, Geschichte der arabischen Litteratur I, Weimar 1898; *Fr. Westberg*, Ibrahim ibn Jakubs Reisebericht über die Slawenlande, Зап. Императ. Академії, Петерб. 1898, III, 9; *J. Marquart*, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig 1903, 103: „Die Slawen gehören zu den Nachkommen des Madaj b. Japhet, b. Nuh und auf ihn gehen die übrigen Nationen der Slawen zurück... ihre Wohnsitze sind im Norden und sie erstrecken sich bis zum Westen”; *L. Niederle*, Slovanské Starožitnosti I, 1, Praha 1925, 37; *T. Lewicka*, Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich, Poznań 1949/1950, 339—340.

⁶³ Cronicon imperatorum et pontificum bavoricum, MGSS XXIV, 221.

⁶⁴ „Która przedem nigdy świata nie widziała, Kronika Polska, Litewska, Żmudska i wszystkiej Rusi, Królewiec 1582.

⁶⁵ *J. P. Woronicz*, Poezja I: Lechida, Assamota, Kraków 1832: p. 143; „Assarmot, syn Jektana, praprawnuk Sema, praszcjur Noego, narodów sarmackich patriarcha, przyszłym pokoleniom w duchu wieszczym blagosłowi”.

зии чеси нарекошася. А се ти же слов'ни: хровате бѣли и серб и хорутане. Волхом бо нашедшем на слов'ни на дунайския и съдешм в них и насилящем им, слов'ни же ови пришедше съдоша на Вислъ, и прозвашася ляхове, а от тѣх ляхов прозвашася поляне, ляхове друзии лутичи, ини мазовшане, ини поморяне.

Тако же и ти слов'не пришедшем съдоша по Днѣпру и нарекошася поляне, а друзии древляне, зане съдоша в лѣсъх; а друзии съдоша межю Припетью и Двиною и нарекошася дреговичи; ини съдоша на Двинѣ и нарекошася полочане рѣчкы ради, яже втечеть в Двину, иманем Полота, от сея прозвашася полочане. Слов'ни же съдоша около езера Илмеря, и прозвашася своим именем, и сдѣлаша град и нарекоша и Новгород. А друзии съдоша по Деснѣ, и по Семи, по Сулѣ, и нарекоша съвер. И тако разидеся слов'ньский язык, тѣм же и грамота прозвавася слов'нская».⁶⁶

Звідкіля київський літописець взяв саме Подунав'я як секундарну, європейську колиску всіх слов'ян, годі точно сказати. З порівняння текстів виходить, що він міг брати свої відомості про розхід племен з Вавилону із старої «Хронографії» Івана Малали антіохійського з половини VI стол. (*Chronicon syntomon*) Юрія Гамартола з половини IX стол. Проте в обох цих візантійських літописах немає ніякої згадки про слов'ян чи венедів. Їх автори змішували їх, мабуть, із скитами чи сарматами і тому були згодаги дослідників московських (*Карамзін*,⁶⁷ *Соболевський*),⁶⁸ чеських (Л. Нідерле)⁶⁹ сербських (*Дринов*⁷⁰), що цю традицію, а також відомість про апостолят св. Павла між іллірійськими слов'янами штучно виплекали югославські духовники для піднесення престижу своєї країни в ранньо-християнській Європі, спираючись при цьому на лист папи *Івана X* (914—929) до *Томислава* хорватського і *Михайлa* захлюмського, в якому є загадка про зв'язки апостолів із слов'янськими землями.

В середньовічну літературу перший впровадив цю традицію київський літописець, а від нього перейняли її польські хроністи-епіскопи: краківський *B. Kadlubek*, родом із Сандомирщини (помер 1223 р.)⁷¹ і *Богухвал* (помер 1253 р.).⁷² Найобширніше, при допомозі подрібної генеалогії роду Ноаха і Яфета, описав походження слов'ян і їх прибуцтя з Мезопотамії, з краю Сінеар, на Дунай краківський канонік

⁶⁶ Повесть временных лет по Лавренть. летописи 1377 г., М-Л., 1950, 11.

⁶⁷ Н. Карамзин, История русского государства, I, 1842, 21.

⁶⁸ А. Соболевский, Труды VIII археолог. съезда в Москве, 1890, IV, 139.

⁶⁹ L. Niederle, SS I, 1, Praha 1925, 10.

⁷⁰ М. Дринов, Заселение балканского полуострова славянами, Москва 1873.

⁷¹ W. Kadlubek, *Chronica Poloniae*, 1206, I, 6 (ed. 1612); автор відомий з бажання надати історії свого народу по змозі стародавний і величавий вигляд. Подібна тенденція була й у Великопольській Хроніці XIII чи XIV стол.

⁷² *Boguchwal*: „scribitur in vetustissimis codicibus, quod Pannonia sit mater et origo omnium Slavonicarum nationum” (ed. Bielowski, II, 468).

Ян Длугош (1415—1480) в своїй історії Польщі.⁷³ За ним це частинно повторяє краківський професор, географ і медик-лікар Матей з Мечова (1457—1523), що, мовляв, слов'яни поселилися на Балкані разом з греками, нащадками Яфетового сина Явана,⁷⁴ і німецький історик, секретар польського короля Жигмонта III, Йодок Децій (помер 1545 р.).⁷⁵ На біблійну традицію сперся був, очевидно, теж автор Хроніки Великопольської, який назвав Паннонію «mater et origo omnium Sclavonicarum nationum».⁷⁶

Біблійними оповіданнями пояснювали походження слов'ян теж чеські літописці. Перший з них Козьма (помер 1125 р.), майже сучасник київського Нестора, подав, щоправда, на початку чеської історії згадану вище біблійну традицію, але виводить тільки Богема (Чеха) з його потомками з Вавилонської вежі до місцевості Ржіп (Říp) у північній Чехії.⁷⁷ Під очевидним впливом балканської теорії був пізніше Даліміл (1314 р.), бо в нього, після розходу народів з Мезопотамії, «слов'яни тут, де живуть греки, осіли біля моря» і звідтіля розійшлися на північ.⁷⁸

Біблійної генеалогії придержувався теж Я. Маріньйола (Marignola), який на жадання короля Карла IV написав чеський літопис в 1355—1362 рр. і в ньому виводить слов'ян (Sclavi) від Яфетового сина Геліса.⁷⁹ Пізніший хронікар Пржебік Пулка (1374 р.) провадив слов'ян, без ніякої генеалогії, з Мезопотамії на Балкани, але постання слов'янської мови датував таки часом будови Вавилонської вежі: «Ibi etiam unum ydioma slouanicum quod corrupto vocabulo slavonicum dicitur sumpsit inicium, de quo gentes eiusdem ydiomatis Slouani sunt vocati».⁸⁰ До думки Пулка і Маріньйоли прилучився був у XVI стол. теж літописець В. Гаек (Kronika česká, Praha 1541).⁸¹

Московські історики пізнього середновіччя спершу теж спиралися на оповідання київського літописця про мезопотамську правітчину слов'ян, проте починаючи з XVI стол. ця традиція стала в них поволі затиратися під впливом західних, головним чином польських хроністів. Так звана «Степенная Книга» з XVI стол. уміщує колиску слов'янських народів уже в Іллірії,⁸² а в пізнішому літописі, мабуть, нов-

⁷³ J. Dlugosii Historiae Polonicae libri XII, I, 6: „primum Pannoniam primam et veterem Slavorum sedem, parentem et alumnam”.

⁷⁴ Maciej z Miechowa, Chronica Polonorum I, 1; Tractatus de duabus Sarmatiis: De Sarmatia Asiana et Europaea, I, 12.

⁷⁵ Jodocus Lud. Decius, De vetustatibus Polonorum I, 1521 (ed. Pistorius, II, 260).

⁷⁶ Kronika wielkopolska (Monumenta Poloniae Historica II, p. 468).

⁷⁷ Cosmas Pragensis, Chronicon Bohemorum (Monumenta Germaniae historica, Scriptores, Nova Series II).

⁷⁸ J. Jireček, Rýmovaná kronika česka tak řečeného Dalimila, Prameny dějin českých III, Praha 1882.

⁷⁹ Prameny dějin českých, ed. Emmer, III, 522.

⁸⁰ op. cit., V, 2.

⁸¹ L. Niederle, SS, I, 1, 1925, 42—43.

⁸² И. Первольф, Славяне, их взаимные отношения и связи, Варшава, 1888, II, 428.

городського єпископа Йоакима, що ним користувався В. Татищев, виступає князь Слов'ян, що прийшов до Новгорода з Тракії чи Іллірії, та князі Скит, Бастиарн і Вандал, взяті з польсько-німецьких джерел.⁸³

Пізніше, ще в XIX стол. твердження середньовічних літописів про подунайську правітчину слов'ян дослівно розуміли і як правду приймали слов'янські історики й філологи. Головніші з них: югослави Є. В. Копітар⁸⁴ і Г. Ценов,⁸⁵ чех Я. Піч,⁸⁶ москалі Н. Арцибашев⁸⁷ і П. Мілюков,⁸⁸ поляки А. Беловський,⁸⁹ Е. Богуславський,⁹⁰ Зaborowski⁹¹ і В. Кентшинський,⁹² у нас історики Д. Самоквасов⁹³ і М. Леонардов.⁹⁴ Нарешті ще недавно московський археолог С. Толстов безуспішно пробував відновити тезу про подунайську правітчину слов'ян, яких він називав нарцами.⁹⁵ Проте сьогодні ця теорія, не підперта перш за все вирішальними в цьому випадку археологічними матеріалами, зовсім не має прихильників між сучасними дослідниками слов'янської старовини. Категорично проти неї висловився ще М. Грушевський, кажучи, що «подунайська правітчина слов'ян» се невдала гіпотеза київського книжника. Скомбінувалася вона в тих часах, коли пам'ять про слов'янську міграцію вже затерлась; піддали її різні факти, як згадки народної поезії про Дунай, біблійне оповідання про загальне розселення народів з півдня, а головно, мабуть, навіяли її свіжіші факти натискання Русі з середнього Подунав'я в Х—XI стол.⁹⁶

83 В. Татищев, История Российской I, 31.

84 В. Ягичъ, Письма Добровского и Копитара, Петербург, 1885, стор. 112, 119, 153.

85 G. Tsenov, Berlin 1930.

86 J. Pič, Starožitnosti země české, Praha 1899—1900, I, 55; II, 215. Автор стався доказати, що первісна колиска слов'ян була над Дунаєм, але коло 200 р. до Хр. слов'яни перейшли на північ між Лабу і Вислу і після того стала там закладти великі урнові поля-погребища *popelnicové pole*, які перевувши кілька розвоєвих фаз, вдергалися там аж до початку історичних часів, до V—VI стол.

87 Н. Арцибашев, Повествование о России, Москва 1838, 6.

88 P. Milukov, Essais, Paris 1937.

89 A. Bielowski, Wstęp krytyczny do dziejów polskich, Lwów 1850, 432.

90 E. Boguslawski, Historyja Słowian, Kraków-Warszawa I, 1888.

91 Z. Zaborowski, Les Slaves de race et leurs origines, Bulletins d'Anthropologie, Paris, 1900, 69. („les Slaves du nord sont venue de la région entre Danube et L'Adriatique... ils ont pénétré au dela de Carpathes par les vallées de l'Oder et de la Vistule“). Проти цієї здогадної правітчини слов'ян, в цьому і чехів, виступив був V. Vondrák, Z oboru slavistiky, Časopis Musea Královského, Praha, 1900, 18.

92 W. Kętrzyński, O Słowianach mieszkających niegdyś między Renem a Łabą, Kraków 1899, 63.

93 Д. Самоквасов, О происхождении русскихъ и польскихъ славянъ. Труды археолог. съѣзда, VIII, 1897.

94 М. Леонардов, О начале Славяно-Руси, Киев, 1892, 32.

95 С. П. Толстов, Нарцы и Волхи, Совет. Этнография 2, 1948, 8-38.

96 М. Грушевський, Історія України-Руси, I, Київ 1913, 76.

Так само розцінив був вартість літописного оповідання вже раніше чеський передовий дослідник *L. Niederle* у своєму листі від 28. X. 1900 до А. Соболевського в Москві: «Já jsem přesvědčen, že zpráva letopisu je umělá kombinace a že centrum difirenciacie nebylo zde na jihu, ale na severu od Karpat».⁹⁷ Тут він протиставився думці чеського археолога *Й. Піча*, який приймав літописну вістку за слід старої традиції.

Ту саму думку про подунайську правітчину *L. Niederle* повторив багато пізніше, кажучи: «Ale proto také letopis nemůžeme nikdy uznati za pozitívni pramen historický pro otázku balkánského původu Slovanů nebo pro otázku podunajské kolébky».⁹⁸ Сьогодні називає цю теорію наївною американський лінгвіст чеського походження *F. Dvorník*,⁹⁹ проте вирить ще в ній *B. Дмитришин*.¹⁰⁰

З Мезопотамії виводив ще слов'ян, хоч і не вірив уже у їхню подунайську правітчину в Європі, ректор Києво-Могилянської академії, білоруський архієпископ *Юрій Кониський* (1717—1795), пишучи в своїй «Історії Русів» таке: «Народ слов'янський, що постав був од племени Афетового, сина Ноєвого, названий слов'янами по родонаочальникові і князеві їхньому Славенові, нащадкові Росса князя, внука Афетового. Він, переселившись з Азії від часів вавилонського язиків помішання, став мешкати від гір Поясних, або Рифейських і від моря Каспійського на сході до ріки Висли і моря Варязького на заході, і від Чорного моря та ріки Дунаю від полудня до Північного океану та Балтийського моря на півночі. Доказом тому є Історія Преподобного Нестора Печерського... А взято її з книг священих біблійних та з стародавньої багатої бібліотеки, що в Києві була зібрана, але під час навали варварів і руїни загинула».¹⁰¹

Свою локалізацію європейської правітчини слов'ян автор «Історії Русів» старається сперти вже на археологічних та ономастичних доказах, кажучи: «Не меншим доказом означених меж слов'янських суть спорожнілі міста та румовища, слов'янською мовою звані, і написи, їхніми літерами та наріччям писані на каменях, кладовищах та статуях кам'яних; теж назви річок, озер, гір та улусів, які в степах кримських, заволжанських та на острові Тамані, або в стародавному Тмуторокані знаходилися».

⁹⁷ Б. Греков (ред.), Документы к истории славяноведения в России, М.—Л. 1948, 207.

⁹⁸ L. Niederle, SS, I, 1925, p. 40.

⁹⁹ F. Dvorník, The Slavs, their early history and civilization, Boston, 1959: „The naive explanation that the Slavs came from Danubian region, was abandoned long ago”.

¹⁰⁰ B. Dmytryshyn, Medieval Russia, New York, 1967.

¹⁰¹ Історія Русов или Малої Россії, сочиненіе Георгия Конисского, архієпископа Белорусского, Москва 1846 (в укр. перекладі В. Давиденка, Нью-Йорк 1956, стор. 7). (Звичайно, тепер ми знаємо з певністю, що автором «Історії Русів» не міг бути Г. Кониський; див. передмову до укр. видання пера О. Оглоблина, де докладно з'ясовано складне питання авторства, стор. V-X. Прим. редактора).

Поряд з сухо легендарною, штучною біблійною теорією про прапорівічину слов'ян існували водночас дві інші, вже на конкретній дійсності сперти середньовічні теорії, за якими ця правітчина була то на сході, в Україні, в колишній Скитії-Сарматії, то на північ від Карпат, на землях заселених «вандалами». І так італійський анонімний географ VII стол. *Равенський Анонім* у своїй Космографії подає, що «*sexta ut hora noctis Scytharum est patria, unde Sclavinorum exorta est prosapia*», тобто, що Подніпров'я — Геродотова Скитія — була колискою всіх слов'ян.¹⁰²

З VIII стол. не маємо жодних відомостей про батьківщину слов'ян і тільки т. зв. *Анонім Баварський* у своєму «Описі городів і племен на північ від Дунаю»¹⁰³ написаному в половині IX стол. в Регенсбурзі (?) говорить про землю Зеруянів, «*quod tantum est regnum, ut ex eo cunctae gentes Sclauorum exortae sint et originalem sicut affirmant, ducunt*».¹⁰⁴ До цього автор додає, що це «*descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*».

Який край треба розуміти під «землею зеруянів», справа ще не вирішена між дослідниками. П. Шафарик бачив у ній т. зв. Білу Сербію, яку він клав на північ від Карпат, десь від Східньої Галичини аж по Лабу на заході.¹⁰⁵ За цим же племенем висловився тепер Т. Левицький, який локалізує згадану Білу Сербію на терені північної Польщі¹⁰⁶ та С. Г. Кросс.¹⁰⁷ Первољуб¹⁰⁸ і Кралічек¹⁰⁹ бачили в цьому перекручену назву Сарматії, руське літописне плем'я сіверян мали на думці Г. Ловміанський¹¹⁰ і Р. Керсньювський.¹¹¹ К. Тименецький¹¹²

¹⁰² *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographia* (ed. M. Pinder et G. Parthey, Berolin, 1860, 28, I, 12); *L. Niederle*, SS, I, 1, 14; *G. Labuda*, *Fragmenty z dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej*, Poznań, 1960, 39.

¹⁰³ *St. Zakrzewski*, Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju, czyli tzw. Geograf Bawarski, Lwów, 1917; *B. Horák — D. Trávníček*, *Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii* (tzw. Bavorský Geograf), *Rozpravy Českoslov. Akademie věd*, 66, 1956, 2, 10; *K. Tymieniecki*, Ziemie polskie w starożytności, Ludy i kultury najdawniejsze, Poznań, 1951, 7.

¹⁰⁴ *L. Niederle*, SS, I, 1, 1925, 15.

¹⁰⁵ *P. Šafařík*, Slovanské Starožitnosti, II, 138, 779.

¹⁰⁶ *T. Lewicki*, Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich, *Slavia Antiqua* II, 1949. 1950, 356—357; Litzike Konstantyna Porfirogenety i Biali Serbowie w północnej Polsce, *Roczniki Historyczne* XXII, 1956, 18—19.

¹⁰⁷ *H. S. Cross*, Slavic Origins and Migrations (L. Strakhovsky, A Handbook of Slavic Studies, ed. by..., Cambrige, Mass. 1949, 4).

¹⁰⁸ *И. Первољуб*, Славяне, ихъ взаимныя отношения и связи, Варшава 1888.

¹⁰⁹ *A. Králiček*, Der sog. bairische Geograph und Mähren, *Zeitschrift des Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens*, 1898, 216, 340.

¹¹⁰ *H. Łowmiański*, Kilka uwag krytycznych o początkach Polski, *Roczniki Historyczne*, 18, 1949, 358, 363.

¹¹¹ *R. Kiersnowski*, Plemiona Pomorza Zachodniego w świetle najstarszych źródeł pisanych, *Slavia Antiqua* II, 1962, 98. Автор не погоджується з локалізацією Зеруян з Тименецьким на оботритських землях.

¹¹² *K. Tymeniecki*, Ziemie polskie w starożytności, Poznań 1951, 7—8.

припускаєв, що крім літописних руських та оботритських сіверян були, можливо, теж польські сіверяни на середньому Помор'ї, зі столичним городом в надморському Колобжегу, або в Білгарді. Тепер філолог *M. Рудницький* переконаний, що це було праслов'янське плем'я ванів (*Vana*) біля устя Висли, яке *Баварський Географ* назвав зеруянами (*zeriuani*).¹¹³

Ст. Закшевський приміщував «землю зеруянів» над нижнім Дунаєм, де в пізніших часах виступає «terra de Zervino»,¹¹⁴ згаданий вже К. Тименецький шукав за нею спершу теж у «звежинській землі» на західному Помор'ї,¹¹⁵ а Й. Маркварт мав на думці Червенські Городи, виходячи з деякої подібності між назвами Зеруан і Червень. Проте він, спираючись на коментар до французького перекладу Несторового Літопису, що його зладив *L. Léger*,¹¹⁶ помилково ідентифікує літописний город Червень не з селом Чермном на Грубешівщині,¹¹⁷ а з селом Червоногородом, Заліщицького району, Тернопільської області на Дністрі.¹¹⁸ Не вирішили цієї проблеми й останні дослідження *G. Łowmiarskiego*.¹¹⁹

На нашу думку згада Ст. Закшевського був, мабуть, найближчий до правди. З густо слов'янами заселеного нижнього дунайського лівобережжя йшли у VI—VII стол. безупинні наступи слов'ян через Дунай на візантійську імперію, пам'ять про них була ще досить свіжая в IX стол. і тому *Баварському Анонімові* і балканським слов'янам згадане лівобережжя могло справді здаватися колискою всіх слов'ян.

Автохтонність слов'ян на названих обома *Анонімами* землях обороняли пізніше польські дослідники *B. Яжджевський* (1880), *K. Шульц* (1889) і *K. Козловський*.¹²⁰

У пізнішій баварській хроніці з кінця XIII стол., мабуть, слов'янського авторства, сказано, що слов'яни, все ж таки нащадки біблійного Хама, прийшли з Мезопотамії на землі по північному боці Карпат, у Повисля і верхнє Подунав'я і витіснили звідтіля германські

¹¹³ *M. Rudnicki*, *Prasłowiańska*, Poznań, 1961, 17.

¹¹⁴ *St. Zakrzewski*, *Opis grodów*, 5—9.

¹¹⁵ *K. Tymieniecki*, *Lędzicze (Lechici) czyli Wielkopolska w wieku IX*, *Przegląd Wielkopolski* II, 1946, 166; пізніше (як прим. 111, стор. 7) він закинув цей погляд.

¹¹⁶ *Chronique dite de Nestor*, trad. par L. Léger.

¹¹⁷ *Я. Пастернак*, *Археологія України*, Торонто 1961, 652—653.

¹¹⁸ *J. Marquart*, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Hildesheim 1961, 148: Man hat diese Zerivani fälschlich für Weisserben erklärt, wogegen aber schon die Schreibung Einspruch erhebt. Gemeint ist vielmehr das Land der Cerwenischen Städte, das als strittiges Grenzgebiet in der älteren polnisch-russischen Geschichte eine grosse Rolle spielt".

¹¹⁹ *H. Łowmiarski*, *O identyfikacji nazw Geografa Bawarskiego*, *Studia Źródłoznawcze* III, 1958, 1—22.

¹²⁰ *J. Kostrzewski*, *Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach*, Poznań 1961; *idem*, *Dzieje i osiągnięcia archeologii słowiańskiej do wybuchu drugiej wojny światowej*, ZOW, XXXI, 1965, 171.

племена.¹²¹ З того часу теорія про північну, не південну (балканську) правітчину слов'ян прийнялась була серед німецьких та італійських істориків, напр., у Флавія Блонда (помер 1463),¹²² у Марка Антонія Сабелліка,¹²³ а зокрема у німецького історика А. Кранца (помер 1517). Останній у своїй праці «Wandalia, in qua de Wandalorum populis et eorum patrio solo ac in Italiam, Galliam, Hispanias, Aphricam et Dalmatiam migratione» (Coloniae Agr., 1519) обширно доказує тотожність слов'ян з вандалами, нащадками Туіскона і Мана з роду Ноаха. Італійський хроніст Ян Авентин уважав венедів (qui et Sclavini) частиною вандалів і взагалі слов'ян уважав одним з чотирьох головних германських племен, що походять від нащадків Туіскона.¹²⁴

Вандальська теорія А. Кранца знайшла своїх прихильників теж серед слов'янських дослідників, включаючи поляків (М. Бельський,¹²⁵ М. Стрийковський,¹²⁶ С. Сарніцький),¹²⁷ твори яких сильно позначені казковим елементом і югославами (М. Орбіні,¹²⁸ В. В. Бранкович,¹²⁹ Й. Раїч).¹³⁰ Проте в XVI і XVII стол. проти цієї північно-західної теорії виступив цілий ряд інших слов'янських дослідників з польським істориком М. Кромером (помер 1589) на чолі. Він у своїй хроніці «Polonia, sive de origine et rebus gestis Polonorum» (Basilej 1562) бачив секундарну європейську правітчину слов'ян на сході в Сарматії. За цією сарматською теорією пішло пізніше багато не тільки слов'янських,¹³¹ але й німецьких істориків XVI—XVII стол. Однак, усі прихильники цієї теорії не змогли ще визволитися від панівного тоді вчення про прихід праслов'ян з Мезопотамії, виводили їх різними шляхами від нащадків Яфета та поселяли їх на шляху з Азії спершу в східній частині теперішніх українських земель, біля Дону та Озівського моря.

Нову фазу в досліджуванні початків слов'янської праобразьківщини і ранньої історії розпочав був цісарський двірський радник чеського роду Ян Хризостом Йордан працею «De originibus slavicis opus chronologico-geographicō-historicū», що вийшла в двох томах у Відні 1745-го року. Головна його заслуга полягала в тому, що він перший відрізняв властивих сарматів і скитів від слов'янських «сарматів-

121 Chronicon imperatorum et pontificum bavaricum, MGSS, XXIV, 221.

122 *Blondi Flavii, Forviliensis Historiarum ab inclinatione imperii Romani usque ad annum 1410, decades III* (I, 8 II, 2).

123 *Marci A. Sabellici Operum t. IV*, 231, Basilej 1560.

124 *Annales Boiorum*, (ed. Basilej 1580), I, 8, 14.

125 M. Bielski, *Kronika Polska*, Kraków 1597, III wyd. Warszawa 1829.

126 M. Stryjkowski, *Kronika polska, litewska*, Królewiec 1582.

127 St. Sarnicki, *Annales, sive de originibus et rebus gestis Polonorum et Lituano-rum*, Cracoviae 1587.

128 *Mavro Orbini, Il rigno degli Slavi oggi corrotamente detti Schiavoni*, Pesaro, 1601.

129 І. Первоольф, Славяне, 1888, II, 251.

130 І. Раїч, *История разных славянских народов и их племен* Боргар, Хорватов и Сербов, Вѣдень 1794—1795, I, 20, 64.

131 З українських згадаємо тут автора «Синопсис или краткое описание о началѣ славянского народа», Київ 1674.

венедів», які в часі приходу згаданих азійських кочовиків жили під іменем меотидів між Озівським морем, Доном і Волгою і там була їх європейська колиска. Звідтіля вони перейшли спершу в Прикарпаття й Подунав'я, а згодом на свої пізніші історичні землі під проводом Чеха, Леха і Руса.¹³²

З часів Я. Хр. Йордана, попри дальші різні фантастичні вигадки В. Третяковського,¹³³ М. Ломоносова,¹³⁴ Й. Папаника¹³⁵ та інших, появляються вже тверезі, більше до правди зближені погляди. Сюди належать праці поляка, луцького архієпископа А. Нарушевича,¹³⁶ графа Й. Потоцького¹³⁷ і В. Суровецького,¹³⁸ москалів В. Татіщева,¹³⁹ М. Щербатова,¹⁴⁰ а зокрема Н. Карамзіна¹⁴¹ та чеха Й. Добровського.¹⁴² Останній писав про них у листі до передового югославського філолога Е. В. Конітара: «Mich freuen solche Untersuchungen. Mir beweist alles dies, dass die Slaven keine Dacier, Geten, Thracier, Illyrier, Pannonier sind. Slaven sind Slaven und haben nächste Verwandschaft mit den Lithauern. Also muss man sie hinter diesen suchen, oder hinter dem Dniepr.»¹⁴²

Усі названі тут дослідники перестали бути виводити ранніх слов'ян з різних кавказьких чи причорноморських племен і зовсім облишили біблійні родоводи. Єдиний, мабуть, що тоді ще вірив у мезопотамську правітчину слов'ян, був професор історії Віленського університету Йоахім Лелевель: «Tak wielki naród jak słowiański — писав він у 1830 році — nie przychodzi, tylko na miejscu wzrasta. Jego tedy przy-

¹³² L. Niederle, SS, I, 1925, 53.

¹³³ В. Третяковский, Три разсуждения, 1758, I.

¹³⁴ М. Ломоносов, Древняя русская история, Петерб. 1766.

¹³⁵ Той автор подає цілі генеалогії праслов'янських королів (L. Niederle, SS, I, 1, 1925, 54).

¹³⁶ A. Naruszewicz, Historya narodu polskiego, I, Warszawa 1781.

¹³⁷ J. comte Potocki, Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves, Brunsbic 1796, I—IV.

¹³⁸ W. Surowiecki, Śledzenie początków narodów słowiańskich, Warszawa 1824, (автор вважав Північну і Центральну Європу тільки секундарною правітчиною слов'ян, після їх приходу з Бірменії. Пізніше він льокалізував їх трохи точніше: „Slowianie od 1300 lat rozdzieleni nad Elbą, Sową, Dunajem, Wolgą i Wisłą, dotąd jeszcze są sobie podobni w charakterze i obyczajach”, (W. Surowiecki, Zdanie o piśmie Z. D. Chodakowskiego pod tytułem: „O Słowiańszczyźnie przedchrześcijańskiej”, Kraków, 1835).

¹³⁹ В. Татіщев, История Российской с самых древних времен, Москва 1768, I, 72, 453.

¹⁴⁰ M. Ščerbatov, Russische Geschichte (übersetzt von Chr. Hase), I—II, Danzig 1779, 124.

¹⁴¹ Н. Карамзин, «История государства Российского», I, Петербург 1816—1818.

¹⁴² J. Dobrovsky, Über die ältesten Sitze der Slawen in Europa (Monse, Landesgeschichte Mährens II, Olmütz, 1788); *idem*: Über das erste Datum der slawischen Geographie und Geschichte (Neue Abhandlungen der böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, I, Prag 1790, 365).

¹⁴³ В. Ягич, Письма Добровского и Конитара, Петербург 1885, 119; L. Niederle, SS, I, 1, 1925, 56.

ście słusznie do czasów bliskich arki Noego odnieść można... Owóz przed 2000 lat i więcej daleko mieszkał pomiędzy wspomnionymi rzekami (Odra, Wysła, Nieman, Bug, Pripyat, Dniester, Dunaj — J. P.) naród ten sam, który i dotąd mieszka, którego dziś jeszcze słowiańskim nazywają. Naród bardzo liczny, tylko wcale inne nazwiska nosił».¹⁴⁴ Tutaj, poprzi modernizm wąż półkierdo do problemów słowiańskiej prawitelniny, poprzi zwrot do autochtonizmu, sladnij źe wyrazny widgeon biebljinoi teorii (pri- kierdo, kowcet Noy).

Protte priklonnikam autochtonizmu słowiańca bagato kłopotu sprawlała wielka skupiość wiedomostey antycznych i serednjoivnych autorów u tuij sprawi i źe buło przyczyno togo, źe w XIX i XX stol. vinniklo buło kílkanadziaty nowych línistyczno-iistorycznych teorij. Ich autori szukali predkow słowiańca mîj rîznimi, znanimi z dżerel starinnymi narodami, odiache ne mogli dîjti zгодi w sprawi identyfikacii tyczo narodu. Z tyczo privedu českyj peredovij slavist polowini XIX stol. P. Šafrárik pisav: «Odní vиводять слов'ян від скитів, другі від сарматів, інші від гетів і траків, інші від кельтів, інші від фінів, інші від венедів, інші знову звідкись інде, tak, źe wreszti немає mайже żadnego starego europejskogo plemeni, jakomu b tой чи інший autor ne pripisuvav poходzhenja súčasnich słow'yan».¹⁴⁵

Sam Šafrárik identyfikuvav słowiańca z ilirjskimi venetami. Poisla jñego słowiańca K. Sicha posługowujcis metodom dowilnoi identyfikacii etymologij, pricislovav do słowiańca ne tylki adriatyckich venetow, ale tżel gelyvetow, ta ilirów, daków, sarmatów i markomaniów, jekich viñ identyfikuvav z morawianami.¹⁴⁶ Takimi же maniwickimi byli tżel tverdzenja E. Božislavskogo¹⁴⁷ i V. Kentinskogo. Ce zaставilo V. Dídushyczkoego poklikati doslidnikow do kritichnogo stawlenja sprawi: «W naukowych doslidzeniach, — pisav viñ, — ne idzieńce źe pro te, źe любе. Slid dochoditi prawdy».¹⁴⁸ Protte źe źi terper polska emigrantka G. Swidzinska wważaе «prawdopodobno sprawžnimi predkami słowiańca» maloazjjskich getitow.¹⁴⁹

Niní vci teorij XIX—XX stol. videnosno prawitelniny słowiańca možna podiliti za iž l'okalizacijou w teren i na chotiri головni grupi: zachidnu, centralnu, svidnju i azjjsku.

144 J. Lelewel, *Dzieje Polski*, Wilno 1830, 14, 29.

145 P. Šafrárik, *Slavanské Starožitnosti*, Praha 1837, 22—23: „Podobněž i u těch, který Slowany za národ w Ewropě dřewnj a domácj pokladaj, co do původu a prwotnjch sjedl geho, weliká neshoda panuge. Ginj ge zagisté odwozugj ode Skythůw, ginj od Sarmatůw, ginj od Getůw a Thrakůw, ginj od Celtskůw, ginj od Finnůw, ginj od Wenedův, a ginj zase od ginud, tak že naposledy téměř žádného staroewropského kmene nenj, gemužby otcowstwj dnešnjich Slowanůw od toho neb onoho spisovatele nebylo připsáno”.

146 K. Sicha, *Namen und Schwinden der Slaven*, Laibach 1866, 5—49.

147 Жахливо kritikuval jñego K. Nitsch, O metodze językoznawczej w historiji, Język polski, II, 1914, 97-110.

148 W. Dzieduszycki, Wiadomości starożytnych o geografii ziem polskich, Rozprawy PAU, wydział histor.-filoz., 19, Kraków 1887, 143.

149 H. Świdzińska, Początki państw słowiańskich (*Glos Polski*, 29. IX. 1966).

Першу з цих груп, західну, можна в значній мірі назвати теж польською автохтонною, бо її польські автори вважають правітчиною всіх слов'ян сьогоднішні польські землі. Цієї думки дотримувався вже варшавський археолог Е. Маевський, який під кінець минулого сторіччя шукав цієї правітчини в Польщі і тодішній східній Німеччині,¹⁵⁰ та його працький сучасник Й. Піч, який уміщував правітчину слов'ян між Лабою й Вислою.¹⁵¹

Сьогодні головним представником і пропагандистом цієї теорії є познанський сенійор-археолог Й. Костшевський, який каже: «W okresie międzywojennym zajmowano się też w Polsce zagadnieniem prakolebki Słowian, przy czym interesowali się tym przede wszystkim J. Kostrzewski¹⁵² i stworzona przezeń tzw. poznańska szkoła neoautochtonistyczna głosząca, że początki Prasłowian datować należy ok. 3400 lat temu i że prakolebka ich znajdowała się w dorzeczu Odry i Wisły. Hipoteza ta, popierana też przez L. Kozłowskiego¹⁵³ i jego ucznia T. Sulimirskego,¹⁵⁴ przez antropologa J. Czekanowskiego¹⁵⁵ i slawistę T. Lehr-Saławińskiego¹⁵⁶ przyjęła się już przed drugą wojną światową dość powszechnie wśród archeologów polskich».¹⁵⁷ Ми додамо тут ще Я. Марциняка, який вважав колискою слов'янщини землі між Одрою і Вислою,¹⁵⁸ та П. Ковалевського, що згідно з Чекановським

¹⁵⁰ E. Majewski, Starożytni Słowianie na ziemiach dzisiejszej Germanii, Warszawa 1899.

¹⁵¹ J. Pič, Starožitnosti země české, II, 3, 200, 275; за цим автором праслов'яни із своєї прабатьківщини між Лабою й Вислою перейшли були через Вислу на схід тільки після відходу готів в Україну, а в Україну вони прийшли аж у ранній княжій добі і принесли зі собою приметну кераміку типу городищ.

¹⁵² J. Kostrzewsky, Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach, Poznań 1961.

¹⁵³ L. Kozłowski, Kulturałużycka a problem pochodzenia Słowian, IV Zjazd historyków polskich w Poznaniu, 1925.

¹⁵⁴ T. Sulimirski, Polska przedhistoryczna, I, Londyn 1955, 154.

¹⁵⁵ J. Czekanowski, Wstęp do historii Słowian, Lwów 1957, 377.

¹⁵⁶ T. Lehr-Saławiński, O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian, Poznań 1946. Проте, спершу (1924) він сильно критикував цю теорію, мовляв: „Mimo że analiza nazw wodnych nie wykluczała możliwości lokalizowania kolebki Słowian na obszarze zachodniej Polski i ziem przyległych, niemniej jednak brak jakichkolwiek pozytywnych argumentów językowych, które by te hipotezę popierały” (T. Lehr-Saławiński, Kilka uwag o praojczyźnie Słowian, Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie, 1924, No. 2, 62–65). Не взяв він при цьому до уваги повної неможливості добути колинебудь такі «позитивні мовні аргументи», коли йдеться про II–I тисячоліття до Хр. Відмітив це вже Z. Rysiewicz, O praojczynie Słowian, Lud, Lwów 1936, XXXIV.

¹⁵⁷ J. Kostrzewski, Dzieje i osiągnięcia, 174. До речі, Лер-Сплавінський і Чекановський приміщують індоєвропейську, в тому й слов'янську правітчину на теренах зайнятих носіями культури шнурової кераміки.

¹⁵⁸ J. Marciniak, Przyczynki do zagadnienia ciągłości osadnictwa na ziemiach polskich (Wiadomości Archeologiczne XVI, 1939, 225).

новським і Дворніком льокалізував правітчину слов'ян між Німаном, Вілєю, Березиною, Прип'яттю, Сяном і Вислою.¹⁵⁹

Із вичислених тут Костшевським трихильників його теорії останнє слово сказав недавно Т. Лер-Славінський. Здогадною правітчиною слов'ян, — каже він, — були терени зайняті племенами з лінійно-стрічковою (волютовою) керамікою та з кулястими амфорами. Ядром формування праслов'янської групи були доріччя Одри й Висли. Коло середини останнього століття до Хр. зачалася була експансія цієї групи на схід, на терени доріччя верхнього Дністра і Середнього Дніпра, які первісно були поза засягом балто-слов'янської групи племен, але під мовним оглядом знаходилися в засягу іранських діялектів (скити, сармати), а під культурним оглядом мали зв'язок з племенами трипільської культури та її продовжувачів.¹⁶⁰

Інша група польських дослідників, прихильників автохтонної теорії походження слов'ян вважає їх правітчиною землі, заселені племенами лужицької культури. Познанський археолог А. Гейштор каже: «Od kultury lużyckiej ciągnie się nieprzerwana nić łączności kulturowej i osadniczej aż do okresu wczesno-średniowiecznego, co pozwala mniemać, że była ona odległą kolebką Słowianszczyzny».¹⁶¹

К. Яжджевський, професор університету в Лодзі, стверджує на підставі археологічних досліджень на Куявах, в доріччі Варти, що: «w konsekwencji dochodzimy do ostatecznej konkluzji, że od połowy 2 tysiąclecia przed Chr. prakolebką słowianszczyzny (лужицьких племен — Я. П.) było dorzecze Odry i Wisły».¹⁶²

До них приєднуються тепер Я. Тишаковський¹⁶³ і Е. Зaborський,¹⁶⁴ а В. Дзециоль¹⁶⁵ кладе правітчину слов'ян тільки в басейн Висли.

¹⁵⁹ P. Kovalevsky, Manuel d'histoire Russe, Paris 1948, 23; автор покликається на Чекановського, Фасмера, Середоніна, Готіє, Одинця і Дворника.

¹⁶⁰ T. Lehr-Slawiński, Konspekt zarządu etnogenezy Słowian. Z polskich studiów słowistycznych, Warszawa 1963, 6, 10.

¹⁶¹ A. Gieysztor, Epoka wspólnoty pierwotnej, Historia Polski, I, Warszawa 1958, 44.

¹⁶² K. Jażdżewski, Kujawskie przyczynki do zagadnienia tubylczości Słowian na ziemiach polskich, Wiad. Arch. XVI, Warszawa 1939, 146; idem. Atlas to the Pre-history of Slavs, Łódź 1948. Пізніше він змінив свою думку в користь центральноєвропейської правітчини слов'ян. (K. Jażdżewski, Central European Origins of the Early Medieval Civilization of the Slavs, Poland and Germany, vol. VI, No. 2, London 1962, 12).

¹⁶³ J. Trzeciakowski, Antropogeograficzne podstawy prakolebki Słowian, ZOW XXXII, zesz. 2, 1966, 106: „obszar dorzeczy Odry i Wisły, czyli rdzenny obszar polski... stał się, jak udowodniła to później nasza archeologia, kolebką zwartej grupy etnicznej, jaką stanowili Prasłowianie”.

¹⁶⁴ J. Zaborski, The State of the Lechites-Predecessor of the State of Polanie (First Congress of Scholars and Scientists, The Polish Institute of Arts and Sciences, Columbia University, Nov. 25—27, 1966, 67—68).

¹⁶⁵ W. Dzieciół, The Origins of Poland, London 1963, 16.

В тому самому дусі висловилася (за польськими дослідниками) і московська дослідниця античної історії Т. Блаватська: «Одним из древнейших мест обитания славян (или протославян), как об том говорят археологические источники и топонимика, а косвенно подтверждают языковые данные и позднейшие свидетельства письменных источников, является, повидимому, бассейн верхнего и среднего течения Вислы и области в востоку от нее... где в первые века нашей эры античные писатели помещают венедов».¹⁶⁶

В останньому часі до тези (вже не гіпотези!) польських дослідників про колиску слов'ян на теренах племен з лужицькою культурою прихилювався спершу американський чех-славіст Ф. Дворнік: «Today their theory, — пише він, — appears to be a not unreasonable... such hypothesis would render more understandable the rapid expansion of the Slavs in historical times».¹⁶⁷ Проте, пізніше він змінив свою думку у правильному напрямі, льокалізуючи правітчину слов'ян на землях між Вислою і Дніпром.¹⁶⁸

Спираючись на згадку олександрійського історика Птоломея про Венедську затоку (*Vendicos kolpos*), англійський лінгвіст В. Ентвістл уважає можливим думати, що правітчина слов'ян була при берегах Балтичного моря (це була тільки її північна межа — Я. П.), між Кенігсбергом і Ригою. Пізніше, вони поширились були не даліше середнього бігу Німану і західної Двини і тільки багато пізніше прокинулися були вздовж Дністра до Чорного й Адріатичного морів.¹⁶⁹

До цієї західної групи теорій слід зарахувати теж теорії, за якими правітчина слов'ян була то на просторих теренах між Адріатицьким і Балтицьким морями (П. Шафарик),¹⁷⁰ то над Адріатицьким морем (Заборовський),¹⁷¹ то в сьогоднішній Словаччині (М. Годжа,¹⁷² Л. Штур)¹⁷³ то на землях між Лабою і Одрою (К. Мюлленгоф).¹⁷⁴ Також німецький історик А. Л. Шлецер не сумнівається в тому, що слов'яни не прибули у V стол. з Кавказу й з-над Волги, а споконвіку заселявали землі від ріки Лаби до Адріатицького моря. Причину великої розбіжності думками дослідників слов'янської старовини він,

¹⁶⁶ Всемирная история, II, Москва 1956, 160.

¹⁶⁷ F. Dvornik, The Slavs, their Early History and Civilization, Boston 1959, 10.

¹⁶⁸ F. Dvornik, The Slavs in European History and Civilization, New Brunswick—New Jersey, 1962, 1 (their primitive habitats were most probably in the region between the Vistula and Dniepr rivers").

¹⁶⁹ W. Entwistle—W. Morison, Russian and the Slavonic languages, London 1964, 17.

¹⁷⁰ P. Šafrářík, Über die Abkunft der Slawen, Ofen 1828.

¹⁷¹ Zaborowski, Les Slaves de race et leurs origines, Bull. d'Anthropol. Paris. 1900, 66—99.

¹⁷² M. Hodža, Větin o Slovančině, Levoča 1848, 15.

¹⁷³ L. Štúr, Narečja slovenski, Prešpurk 1846, 28.

¹⁷⁴ K. Müllenhof, Deutsche Altertumskunde I, Berlin 1870.

правильно, бачив у неясності найдавніших джерел, які різно називали слов'ян.¹⁷⁵

Головними представниками центральної групи обговорюваних тут теорій про слов'янську правітчину були професор московського університету *В. Ключевський* (1841—1911) та чоловій чеський представник слов'янознавства професор пражського університету *Лубор Нідерле*. Розглянувши можливості західної, північної, східної та південної меж поселень ранніх слов'ян, він писав: «Podle toho výkladu třeba sledat předhistorickou kolébku Slovanů v kraji od střední Visly na východ k Dněpru a do poříčí Desny, od pásmo hor Karpatských pak na sever asi k Mohilevu; možno však, že původní oblast ani tak vysoko nesahala». ¹⁷⁶ Кілька років пізніше він писав: «Připojují se k těm badatelům, kteří evropskou kolébku Slovanů ... kladou do Zakarpátí, dovnitř rozsáhlého prostranství mezi řekou Odrou, možem Baltickým, Donem a horami Karpatskými». ¹⁷⁷ Тими дослідниками були: *I. Барсов*,¹⁷⁸ *Г. Крек*,¹⁷⁹ *В. Ягіч*,¹⁸⁰ *Т. Браун*,¹⁸¹ *І. Кулаковський*,¹⁸² *Й. Ростафінський*,¹⁸³ *Оштир*,¹⁸⁴ у нас автор «Історії Русів»,¹⁸⁵ *В. Антонович*¹⁸⁶ і його учень *П. Голубовський*.¹⁸⁷ До них приєдналися пізніше *С. Томашівський*,¹⁸⁸ *М. Аркас (батько)*,¹⁸⁹ *А. Брюк-*

¹⁷⁵ L. Schlözer, Allgemeine Welthistorie, 1771, 229 („Deutschlands östliche Hälften, vom Ausflusse der Elbe an bis ans Adriatische Meer herunter, war von jeher, das ist, soweit man in der Geschichte mit Gewissheit und Wahrscheinlichkeit rückwärts gehen kann, von slawischen Völkern bewohnt“). Ворожо наставлений до слов'ян, він казав, що у цих слов'ян не було жадної організації, вони жили як птиці і тварини, що наповнювали їхні ліси. Проти цього виступив був *Болтін* (В. Ключевський, Курс русской истории, I, 22).

¹⁷⁶ L. Niederle, SS, I, 1925, 30. До цієї думки автора приєднався був М. Еберт, Reallexikon der Vorgeschichte, Berlin 1928.

¹⁷⁷ L. Niederle, Rukovět slovanské archeologie, Praha 1931, 3.

¹⁷⁸ И. Барсов, Очерки русской исторической географии, Варшава 1885.

¹⁷⁹ G. Krek, Einleitung in die slawische Literaturgeschichte, Graz, 1887.

¹⁸⁰ V. Jagić, Archiv für slawische Philologie XIX, 270.

¹⁸¹ Т. Браун, Разысканія в области готославянских отношеній, I, Петербург 1899.

¹⁸² И. Кулаковский, Журнал Министерства Народного Просвещения 1901, 2, 514.

¹⁸³ J. Rostafiński, O pierwotnych siedzibach i gospodarstwie Słowian w przedhistorycznych czasach, Kraków 1908.

¹⁸⁴ Ostir, Memoires de la Société Linguistique XXIII, Paris 1927.

¹⁸⁵ История Русов или Малой России, сочинение Георгия Конисского, архиепископа Белорусского, Москва 1846 (укр. переклад В. Давиденка, Нью-Йорк 1956, 7).

¹⁸⁶ В. Антонович, Монографии по истории Западной и Югозападной России, 1885.

¹⁸⁷ П. Голубовский, История Смоленской земли до конца 15 столѣтія, 1895.

¹⁸⁸ С. Томашівський, Українська історія I, Львів 1919, 6: «Сусідство українців і південних слов'ян було на північному боці г. Карпат, недалеко якого був історичний резервуар української раси, а саме на рр. верхнім і середнім Дністрі, гор. Прutі і Бузі, Стирі, Горині, Случі, Тетереві й Ірпені».

нер,¹⁹⁰ К. Мошинський,¹⁹¹ І. Кріп'якевич,¹⁹² І. Холмський,¹⁹³ А. Бужанський,¹⁹⁴ М. Аркас (син),¹⁹⁵ Е. Петерсен,¹⁹⁶ О. Галецький,¹⁹⁷ С. Г. Кросс,¹⁹⁸ П. Ділс,¹⁹⁹ а тепер ще й К. Єжджевський,²⁰⁰ та В. Генсель.²⁰¹

¹⁸⁹ М. Аркас, *Історія України, Київ-Лляйтціг*, III вид. 1920, 25: «Слов'яне ні звідки не прейшли, а жили з непам'ятних часів на простороні між річкою Вислою на заході, Балтицьким морем на півночі, на півдні — до середини Дністра та Дніпра, а на сході — по Дніпро».

¹⁹⁰ A. Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, I, Kraków 1931: „Siedziby Prasłowian sięgały więc od Odry do Dniepru, którego bieg średni przekraczały; opierały się o Karpaty i Sudety; nie docierały do Bałtyku, oddzielane od niego przez wąski pas pruski” (те саме у III вид., Варшава 1957, 24).

¹⁹¹ K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, 1939: „gdzieś już na kilkaset lat przed Chr. Słowianie zajmowali ogromny obszar Dzikich Pól aż do wybrzeży Bałtyku właściwie”.

¹⁹² І. Кріп'якевич, *Історія України*, Львів 1941, 3: «Наши предки, что звали себе слов'янами, жили тільки у північних землях, в Київщині, Чернігівщині, Волині, Галичині. Південні землі, над Чорним морем, були пограничними, безлюдними степами, в яких кочували дики орди»; його ж, *Історія української колонізації*. І. «Прабатьківщина і перше розселення» (В. Кубійович, *Географія України й сумежних країн*, Kraków–Lwów 1943, 256–257): «Корінною основою нашої давньої території була слов'янська прабатьківщина, між Вислою та Дніпром, яка південною своею частиною входила в теперішні землі. Докладно визначити її межі неможливо: вона займала приблизно Поділля, Розточчя, Холмщину, Волинь, Полісся, північну Київщину, західно Чернігівщину. На півдні за крайнішу її границю можна б уважати лінію Галич—Київ—Глухів, на півночі вона межувала з територіями білоруських і російських племен».

¹⁹³ І. Холмський, *Історія України*, Нью-Йорк—Мюнхен 1949, 12: «Прабатьківщина українського народу, тоб-то землі, на яких жили наше предки в найдавніші відомі часи, простягалися приблизно від середньої Висли по горішній Дінці і обіймали Холмщину, Галичину, Волинь, Полісся, Київщину. За південну границю суцільно заселеної території можна прийняти лінію Коломия—Вінниця і Черкаси—Суми».

¹⁹⁴ А. Бужанський, *Походження державності у південно-східніх слов'ян*, «Літопис Волині» VII, 7, Вінніпег 1964, 19: «Слов'янські племена перед 10 століттям — були розкидані на широких обширах центральної, східної і південної Європи, від Лаби до Дніпровського басейну та від Балтику до Чорного й Егейського морів».

¹⁹⁵ М. Аркас, *Історія Північної Чорноморщини*, Торонто 1963, 308 (рукопис): «Галичина, Волинь і Холмщина, за всіма даними, були складовою частиною слов'янської прабатьківщини, а може й серединною частиною її».

¹⁹⁶ E. Petersen, *Schlesien von der Eiszeit bis ins Mittelalter*, Berlin—Leipzig 1935, 201: „Hinweise bei den alten Schriftstellern (Jordanis) deuten darauf hin, daß die Slawen in einem an sumpfigen Waldern reichen Gebiet erwachsen sind; wahrscheinlich hat es zwischen den östlichen Karpathen und den Pripetsümpfen im östlichen Polen gelegen”.

¹⁹⁷ O. Halecki, *Borderlands of Western Civilization*, New York 1952, 7.

¹⁹⁸ S. H. Gross („it may be held with some certainty that the proto-Slavs as early as the fifth century B. C. and thus long before their dispersion, inhabited an area at least as far as modern Kiev. There is no good archeological evidence to indicate that the proto-Slavs ever extended as far as the Elbe, though their medieval descendants

У трохи вужчих рамках цю теорію обстоює К. Гладилович²⁰² і ще вужчих І. Лабуда, який каже: «Poza źródłami pisanyimi, przeważnie pochodzącyimi od obcych, sami Słowianie zachowali świadomość tych wielkich wydarzeń (переселення народів) w postaci tradycji o wspólnej ongiś ojczyźnie na północ od Karpat, najprawdopodobniej na terenie dzisiejszego Wołyńia».²⁰³ Тої самої неправильної думки був теж Г. Ловмансъкий.²⁰⁴ Вітчизною тільки руських племен вважав Волинь, теж неправильно, К. Тименецъкий,²⁰⁵ а також чеський дослідник ранніх слов'ян Е. Шімек виводить частину чеських племен з Волині, звідкіля вони мали б перейти на Захід під тиском аварів.²⁰⁶ На малому терені багнистого діроччя Прип'яті уміщували правітчину всіх слов'ян Ф. Новак²⁰⁷ і Г. Мосс.²⁰⁸ Сьогодні ця нісенітниця покутує ще у відомого англійського історика А. Тойнбі²⁰⁹ і в німецького історика Й. Матла.²¹⁰ Дуже кри-

reached and even crossed it". Slavic Origins and Migrations (L. Strakhovsky, A Handbook of Slavic Studies, ed. by..., Cambridge, Mass. 1949, 5).

²⁰² P. Diels, Die slavischen Völker, Wiesbaden 1963, 21: „Als europäische Urheimat der Slaven vor ihrer Ausbreitung und vor der Entstehung der geschichtlich bezeugten grossen Slavenvölker ergab sich etwa dies: ein Gebiet, das von der mittleren Weichsel bis zum mittleren Dnepr, vielleicht bis zum Don, reichte und von der Pripyat gegen Süd bis zu den Oberläufen der Flüsse, die sich ins Schwarze Meer ergiessen, des Dnestr und des südlichen Bug”.

²⁰³ K. Jażdżewski, Central european origins of the early medieval civilization of the Slavs (Poland and Germany, vol. VI, No. 2, London 1962, 16).

²⁰⁴ W. Hensel, On some contributions to Slavonic archeology (The Review of the Polish Academy of Sciences, XI, 2, Warsaw 1966, 39—50).

²⁰⁵ K. Hładyłowicz, Zmiana krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku, Lwów 1932 (правітчина „nad średnim Bugiem i Prypecią”).

²⁰⁶ G. Labuda, Okres „wspólnoty” prasłowiańskiej, Slavia Antiqua I, Poznań 1948, 225. Це твердження зовсім безпідставне.

²⁰⁷ H. Łowmiański, Kilka uwag krytycznych o początkach Polski, Poznań 1949, 365.

²⁰⁸ K. Tymieniecki, Ziemia polska w starożytności, Poznań 1951, 10 („Wołyń miał ograniczone znaczenia kraju wyjściowego przede wszystkim dla plemion russkich”). Проте даліше (там же, стор. 355) він наближається до правди, кажучи: „obszar słowiański na zachodzie przekraczał Odrę, a na wschodzie być może dochodził do obszaru środkowego Dniepru”.

²⁰⁹ E. Šimek, Dudlebi, Volyně, Lučané, čeští Chorvaté a Čechové, Sjednocení dnešní české země a vznik českého národa, Slavia Antiqua I, 1948, 349.

²¹⁰ F. Nowak, Medieval Slavdom and the Rise of Russia, New York 1930, 3; „The original home of all the Slavic peoples was situated north of the Carpathian Mountains in the region of the Pripet River, a tributary of the Dniepr”.

²⁰⁸ H. Moss, The Birth of the Middle Ages, London 1950, 182: (прабатьківщиною слов'ян були) „the mist-hung depths of the Pripet marches” — тенденційність автора тут аж надто очевидна.

²⁰⁹ A. Toynbee, A Study of History, I, London 1947, 151: „the Slavs who had ensconced themselves in the Pripet Marshes when these dregs of the Continent had been yielded up to man by the retreating ice-cap”.

²¹⁰ J. Matl, Europa und die Slaven, Wiesbaden 1964.

тично дивиться на неї лондонський лінгвіст В. Ентвістл, який вважає Полісся правітчиною тільки східних слов'ян.²¹¹

Деякі прихильники центральної правітчини слов'ян базують свої висновки на поширенні в терені деяких дерев, головно бука, тиса і граба. Хід їх думок такий: назва «бук» є в слов'янських мовах давнім запозиченням з германського, тому в слов'янській, для всіх ще спільній правітчині, буків не було.²¹² З другого боку, деякі дерева, як граб і тис, мають прастарі слов'янські назви і тому мусіли рости вже в правітчині, що була поза межами теренів бука, тобто на схід від них.²¹³ З карти поширення названих дерев робив висновок німецький лінгвіст М. Фасмер,²¹⁴ що правітчиною слов'ян було багнiste діроччя Прим'ятій середній біг Дніпра, але на підставі подібної карти, з включенням терену тиса, що його поминув М. Фасмер, згаданий вище польський антрополог Я. Чекановський доводив, що первісні оселі праслов'ян були навпаки в доріччі середньої Висли, з повним виключенням Полісся і Волині.²¹⁵ Вони займали більшу частину теренів, що їх заселявали спершу племена з т. зв. лужицькою культурою, опісля польські племена в добі Пястів.²¹⁶ Головна помилка обох авторів була в тому, що сьогоднішні кордони засягу окремих родів дерев ніяк не покриваються з їх поширенням за праісторичних часів, бо з археологічних дослідів відомо, що клімат тоді часто мінявся і це мало, очевидно, великий вплив на рослинність.²¹⁷

Змінив цю думку, до деякої міри, Й. Костшевський. Спираючись на працю К. Берча²¹⁸ про історію німецьких лісів, який методою пилкової аналізи довів, що на початку бронзової доби, в першій половині другого тисячоліття до Хр., бука не було ще на схід від Лаби (він з'явився там аж під кінець бронзової доби) Костшевський каже, що з ботанічного огляду ніщо не стоїть на перешкоді шукати правітчину слов'ян на всьому просторі на схід від Лаби. Слов'яни могли ознайомитися там з назвою бука десь на початку залишеної доби, тобто на по-

211 W. Entwistle—W. Morison, Russian and the Slavonic languages, London 1964, 18, 34.

212 Так думав, напр., англієць С. Г. Крос (Slavic Origins and Migrations (L. Strakhovsky, A Handbook of Slavic Studies, ed. by..., Cambridge, Mass. 1949, 5).

213 A. Brückner, Dzieje kultury polskiej, I, Warszawa 1957, 24, рішуче виступив проти цього.

214 M. Vasmer, Die Urheimat der Slaven, Der ostdeutsche Volksboden, 1926, 118—151.

215 J. Czekanowski, Wstęp do historii Słowian, Lwów 1927.

216 J. Czekanowski, The Ancient Home of the Slavs, The Slavonic and East European Review, XXV, London 1947, No. 65, 368: „The ancient home of the Slavs occupies the larger part of the area of prehistoric Lusatian civilisation... we thus see that the unquestionable consequences of researches in speech, botany, prehistory and anthropology, taken together, agree that one can place the early home of Slavs in the area that is relatively identical with that of Poland of Piasts”.

217 Я. Пастернак, Етногенеза слов'ян у новій археологічній літературі, Зап. НТШ, 169, Збірник на пошану З. Кузелі, Мюнхен 1962, 437.

218 K. Bertsch, Der deutsche Wald im Wechsel der Zeiten, 1936.

чатку останнього тисячоліття до Хр., коли це дерево стало поширюватися із Судетських гір на Захід.²¹⁹

Проте й праця Костшевського, задивленого у пропаговану ним правітчину всіх слов'ян на Заході, ніяк не вирішує ще справи. Вона обминає ввесь широкий простір сьогоднішніх українських земель та не бере до уваги третього тисячоліття до Хр., усієї неолітичної доби з її буйно розвиненими корінними праслов'янськими культурами. Сьогодні згадує ще цю «букову теорію» англійський лінгвіст В. Енгістл.²²⁰

Згаданий вище Я. Чекановський, спираючись, крім фльори, на антропологію, археологію й етнографію, поширив пізніше колиску слов'ян з Повисля на терени між Вислою і Одрою (1957),²²¹ а ще пізніше (1958)²²² локалізував її в безпосередньому сусідстві відвічних поселень германців і балтів. До прихильників західної правітчини він причислював теж мовознавця М. Рудніцького.²²³

В останньому часі В. Парамонов висловив на цю тему таку думку: «Русини на Дніпрі є приходці, а не місцеві, споконвічні мешканці. Вони прийшли до Дніпра із заходу, з Прикарпаття; це було вже в перші століття н. е., можливо ще й раніше».²²⁴

З німецьких істориків, за центральною правітчиною слов'ян висловився в останньому часі Г. Штадтмюллер: «Правітчина, тобто найраніше знана вітчина слов'ян лежала за лінгвістичними даними (запозичені слова — Я. П.) в Західній Україні, а саме в сусідстві великих Прип'ятських болот (Полісся), там, де сьогодні сходяться український, білоруський і польський мовні терени. До цього належали доріччя верхньої Висли, середнього Дніпра й Прип'яті, верхнього Сетру, Пруту, Дністра й Бугу. Там сиділи слов'янські народи продовж

219 J. Kostrzewski, Prakolebka Słowian w świetle badań paleobotanicznych, Przegląd Archeologiczny VII, Poznań 1946.

220 Entwistle W.—Morison W., Russian and the Slavonic languages, London 1964, 17.

221 J. Czechanowski, The Ancient Home of the Slavs, The Slavonic and East European Review, XXV, 65, London 1947, 367: „Slavonic botanical terms point to the region of the Vistula, together with the part of the Oder Basin adjacent to it as the hypothetical original home of the Slavs”; idem, Wstęp do historii Słowian, 2. wyd., Poznań 1957, 3.

222 J. Czechanowski, Zagadnienie praojczynny Słowian i ich różnicowania się, Z polskich studiów slawistycznych I, Warszawa 1958, 137—145: „Ścisłe zespolenie pierwotne trzech składników grupy północno-indoeuropejskiej (Germani, Słowianie, Bałty) świadczy bardzo wymownie, iż praojczynę Słowian w bezpośrednim sąsiedztwie odwiczych siedzib Germanów i Baltów, zapewne w strefie nadbałtyckiego ostatniego zlodowacenia lokalizować należy”.

223 M. Rudnicki, Sur les populations primitives indoeuropéennes des basins de la Vistule et de l'Odra aux temps préhistoriques, Annales Academiae Scientiarum Fenniae 1931, Serie B. T. XXVII.

224 С. Л. Парамонов, Звідки ми, чиї ми діти? Вінніпег 1963, 26.

цілої «праслов'янської» доби (400 до Хр. — 400 по Хр.) в сусідстві балтицьких, германських та іранських (скитських) племен».²²⁵

Прихильником центральної правітчини слов'ян є тепер також німецький славіст Г. Ярош: «В часі безпосередньо перед входом слов'ян в історію, — каже він, — правітчиною (відносною) слов'ян слід би вважати терени, обмежовані від півдня Карпатами, від півночі Нарвою і Прип'яттю, від заходу Вартою і Вислою, від сходу середнім Дніпром, а може навіть Доном. Історично доказаної вітчини слов'ян, їх вихідного терену в часі вступу в світло історії, слід, отже, шукати на землях зайнятих сьогодні польською, білоруською і українською мовами».²²⁶

Приблизно ті самі кордони слов'янської правітчини визначає теж німецький дослідник Е. Шварц (Ерланген), який льокалізує її «на схід від Висли, аж до середнього Дніпра, на північ від Карпат і на південь від правітчини балтицьких племен». До цього висновку від доходить правильним шляхом лінгвістичних міркувань, беручи до уваги назви рік і рослин (як М. Фасмер) та розміщення слов'ян в Європі у відношенні до інших індоєвропейських народів. Слов'яни, — пригадує автор, — належать до групи сатемових мов, а в ній до східної частини індогерманців, яка, як виявлюють мовні запозичення,еже з їх західною частиною. «Слов'янську правітчину треба тому класти на західній край східної групи індогерманських мов, вона ніяк не належить до земель західної групи». «Тому ніяк не можна, — каже він далі, — пересувати західній її кордон аж у Східну Німеччину, між Лабу і Вислу. Терен лужицької культури «тіlopальних полів», яка охоплює Лужиці, Шлеськ, північно-східню Чехію і північну Моравію з частинами Польщі, не можна тому вважати принадежними до слов'янської правітчини».²²⁷ Німецький історик Р. Меллер казав,

225 G. *Stadt Müller*, Geschichte Südost-Europas, München 1950, 88: „Die Urheimat“, d. h. die älteste erkennbare Heimat der Slaven lag nach Ausweis sprachlicher Tat- sachen (Lehnwörter) in der westlichen Ukraine, und zwar in der Nähe der grossen Pripetsümpfe (Podlesie), dort wo sich heute das ukrainische, weissrussische und polnische Sprachgebiet berühren. Es gehörten dazu die Flussgebiete der oberen Weichsel, des mittleren Dnepr und der Pripet, des oberen Seret, Pruth, Dnjester und Bug. Dort sassen die slawischen Völkerschaften während der ganzen „urslawischen“ Zeit (rund 400 vor Chr. bis 400 nach Chr.) als Nachbarn baltischer, germanischer und iranischer (skythischer) Stämme“.

226 G. Jarosch, Einführung in die Slavistik, Potsdam 1957, 44: „Für die Zeit unmittelbar vor dem Eintreten der slawischen Völker in die Geschichte dürfte als Heimat der Slawen — als ihre (relative) Urheimat — ein Gebiet anzusehen sein, das begrenzt wird im Süden von den Karpathen, im Norden von Narev und Pripet, im Westen von Warthe und Weichsel, im Osten vom mittleren Dnepr (vielleicht sogar erst vom Don). Die geschichtlich nachweisbare Heimat der Slawen ihr Ausgangsgebiet bei ihrem Eintreten in das Licht der Geschichte, ist also in dem Gebiet zu suchen, das heute vom polnischen, belorussischen und ukrainischen Sprachgebiet eingenommen wird“.

227 E. Schwarz, Das Vordringen der Slawen nach Westen, Südostforschungen 15, München 1956, 87: „Die slawische Urheimat ist also an den Westrand der östlichen Gruppe der Indogermanischen zu setzen, gehört aber keineswegs in das Gebiet der west-

що праслов'яни жили окруженні довкола фінськими, балтицькими, германськими і скитськими племенами.²²⁸

До прихильників центральної правітчини слов'ян можна причислити теж московського історика-емігранта Ю. Вернадського, який спершу згадує кілька теорій про прабатьківщину слов'ян, то в Західній Україні й Польщі, то в дорігчі Прип'яті, то на землях заселених племенами з лужицькою культурою, не виявляючи власного ставлення до них.²²⁹ В одній з пізніших своїх праць, він, «спираючись на античних джерелах», дає від себе незгідний з ними поділ ранніх слов'ян на три групи: західну, середущу і східну, та льокалізує першу з них над середнім і верхнім біgom Висли, другу між Карпатами і середнім Дніпром, а третю на Лівобережжі і Слобожанщині, на Харківщині, Курщині, Полтавщині й Вороніжчині.²³⁰ Інший московський історик Л. В. Черепнін каже, що «к I тисячелетию до н. е. на территории бассейна Днепра, верхнего течения Днестра, в области Прикарпаття, в бассейнах рек Вислы и Одера сложился комплекс раннеславянских племен».²³¹

В останньому часі зовсім новий підхід до вирішення проблеми слов'янської правітчини застосував львівський лінгвіст-ономаст О. Купчинський. Розглядаючи поширення в терені одного з типів топонімічних назв, а саме патронімічних (по батькові) назв місцевостей, закінчених на -ичі (Вишатичі, Доброгостичі, Мислятичі та ін.) він встановляє територію прабатьківщини слов'ян між середнім Дніпром і

lichen Gruppe hinein. Schon deshalb sollte es sich verbieten die Westgrenze etwa bis Ostdeutschland zwischen Elbe und Weichsel zu verschieben. Der Bereich der lausitzischen Urnenfeldkultur, der die Lausitz, Schlesien, Nordböhmen und Nordmähren mit Teilen Polens umfasst, kann deshalb nicht als zugehörig zur slawischen Urheimat betrachtet werden".

²²⁸ R. Moeller, Von Rurik bis Stalin, Leipzig 1939, 12.

²²⁹ G. Vernadsky, Essai sur les origines russes I, Paris 1959, 11—12: „On suppose que ces peuples (Slaves) habitèrent les régions qui constituent aujourd’hui l’Ukraine occidentale et la Pologne... Maint slavisant éminent y situe même la „prarodina” des Slaves. Certains savants placent „l’Urheimat” slave d’une façon plus précise dans les marais du Pripet. Au point de vue archéologique, l’Ukraine Occidentale et la Pologne, ainsi que la Moravie, la Bohême du Nord et la Lusace sont la région des „champs d’urnes funéraires... Divers savant la croient slave, mais le problème reste controversé”.

²³⁰ G. Vernadsky, Ancient Russia, New Haven 1943, 2: „West Slavs were in the regions of the middle and upper Vistula river; the settlements of the middle Slavs stretched from the Carpathian Mountains to the middle Dnieper, while the clans of Eastern Slavs spread along the northern fringe of the steppes, over the area which was to be known from the 17th century as the Left Bank Ukraine and Slobodshina (the provinces of Kharkov, Kursk, Poltava, Voronezh)”.

²³¹ Л. В. Черепнін, Исторические условия формирования народности до конца XV в. (збірник «Вопросы формирования русской народности и нации», Москва 1958, 12.

басейном Висли та між Карпатами й Німаном та середньою течією Березини, тобто в центральній Європі.²³²

Льокалізацією праслов'ян в терені займається у вільному світі теж американський славіст-лінгвіст С. Кросс. «Свідчення лінгвістики, — каже він, — змушує нас уміщувати слов'ян по північному боці Карпат до часу їхньої міграції. Стара слов'янська мова не тільки виявляє сліди контактів з мовами трацькою, іранською й германською, але є теж близько споріднена з литовською і мала деякий вплив на ранньо фінський словник. Єдині терени, де такі широкі зв'язки могли розвиватися, могли бути тільки по північному і східному боці гірського пасма Карпат». Вказуючи на неможливості класти протослов'янський кордон на захід від Висли, він каже далі: «Правітчиною первісних слов'ян до часу їхнього розселення були тому неправильні простори, які йшли смугами по північно-східному боці Карпат, що простягалися від середньої течії ріки Висли в східному напрямі до Дніпра на північ і південь від Києва, обмежені на півночі ріками Нарвою і Прип'яттю, а на півдні верхів'ями Пруту, Дністра і Богу, що всі вливаються в Чорне море».²³³ Англієць Б. Перс уважає правітчиною слов'ян краї між Литвою і Карпатами в басейнах Висли, Прип'яті, Дніпра, Двини, південного Богу і Дністра.²³⁴

По думці прихильників східньої правітчини слов'ян, нею були то терени між Доном і Волгою (І. Хр. Йордан),²³⁵ правобережна Україна (Н. Надеждин,²³⁶ І. Філевич,²³⁷ А. Погодін,²³⁸ Г. Улашин²³⁹), то серед-

²³² О. Купчинський, Топоніми на -ичі і питання заселення України, Історичні джерела та їх використання II, Київ 1966, 91: «Незважаючи на змінність ареалу назв на -ичі, особливо на окраїнах, основна, центральна частина його від середнього Дніпра до басейну Висли, від Карпат і приблизно до Німену і середньої течії Березини залишилась незмінною... цю територію топомінічного ареалу слід віднести до земель найдавнішого заселення слов'ян, вважаючи територією прабатьківщини слов'ян».

²³³ Sam. H. Cross, Slavic Civilization through the Ages, Cambridge, Mass. 1948, 6—7: „Linguistic evidence impels us to place the Slavs north of the Carpathians before their dispersion. Old Slavonic not only shows traces of contacts with Thracian, Iranian, and Germanic, but is also closely related to Lithuanian and exerted some influence on the early Finnish vocabulary. The only area where such extensive relations could have developed must necessarily have been north and east of the Carpathian chain... To the West it is not possible to place the proto-slavic boundary beyond the Vistula. The habitat of the primitive Slavs before their dispersion was thus an irregular oblong area north east of the Carpathians, extending eastward from the basin of the middle Vistula to the course of the Dnieper north and south of Kiev, bounded on the north by the rivers Narev and Pripet, which are all rivers flowing into the Black Sea”.

²³⁴ B. Pares, A History of Russia, London 1926, 34.

²³⁵ J. Chr. Jordan, De originibus Slavonicis opus chronologico-geographico-historicum, I, Vindobonae, 1745, 60, 89.

²³⁶ Н. Надеждин, Опытъ историческо-географической русского міра, Библиотека для чтенія, 1837, XXII. Він, як і Філевич, уважав правітчиною слов'ян передусім Галичину і Волинь.

²³⁷ И. Філевич, Исторія древній Руси, I, Варшава 1896.

²³⁸ А. Погодін, Из истории славянских передвижений, Петербургъ 1901.

не Подніпров'я й багнисте доріччя Прип'яті (М. Фасмер,²⁴⁰ Я. Пайскер,²⁴¹ Я. Бідоло,²⁴² С. Томкінс),²⁴³ то середнє і верхнє Подніпров'я К. Цайс.²⁴⁴ На близькі невизначеному сході приміщували їх Й. Гюбнер,²⁴⁵ Бахман, Бретгольц, Кірхмаер, Ліпперт, Лозерт і Цільнер, звідкиля тільки авари мали б просунути їх в центральну й північну Європу.²⁴⁶ Цієї ж думки були й пізніші німецькі дослідники Е. Шварц²⁴⁷ і В. Радіг.²⁴⁸ Проте, цей погляд відкинув Л. Нідерле²⁴⁹ доказуючи, що слов'яни зайняли були свої місця там ще до приходу аварів.

Колиски праслов'ян на північному сході, за верхнім Дніпром і Німаном, шукав Й. Розгадовський,²⁵⁰ над Двіною і верхнім Німаном

²³⁹ H. Ułashyn, Prajczyzna Słowian, Lódź 1959, 88: „Z terytorium nadczarnomorskiego przodkowym Balto-Słowian, wyłonieli ze wspólnoty praïndoeuropejskiej, przesunięli się ku północy; wypadałoby mniemać, że najdawniejszą prajojczyną Słowian były ziemie na północ od owych stepów nadczarnomorskich, gdzieś w kierunku ku terenom pińskim (?) — leśiste ziemie środkowego Dniepru”.

²⁴⁰ M. Vasmer, Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, Leipzig 1923 (на підставі поширення в терені дерев бука і граба).

²⁴¹ J. Peisker, Die ältesten Beziehungen der Slaven zu Turkotataren und Germanen, Stuttgart 1905. За цим автором поліські слов'яни були довгі часи «бестіяльно» гноблені, на переміну, то германами то туркотатарами. Гіпотезу цю зразу відкинув Л. Нідерле (SS. IV, 1924, 56—58, 81). Абсолютно фальшивою назвав її тепер чеський історик-емігрант Ф. Дворжік (The Slavs, Their Early History and Civilisation, Boston 1953, 3). Відкинув її теж М. Грушевський Історія України-Русі I, 1913, 367, прим. I.

²⁴² J. Bidlo, Dějiny Slovanstva, Praha 1927, 24: „Slovanstvo v dobách nejstarších, zejména pak v době před prvními určitějšími zprávami dějepisnými, tj. na počátku křesťanského letopočtu, sídlilo jakožto souvislá skupina stejnorođého lidstva, obklopená ze všech stran jinorodým obyvatelstvem, při středním Dněpru a zvláště asi při jeho přítoku Pripeti, v krajině zvané dnes Polesí”.

²⁴³ S. R. Tompkins, Russia through the Ages, New York 1940, 30 (повторює Пейскерову теорію про прип'ятьську праработківщину слов'ян і вважає нею великий прямокутник між середнім Дніпром, Двіною й Вілією, Нарвою й Вислою, Одрою і Карпатами, з центром на Поліссі).

²⁴⁴ K. Zeuss, Die Deutschen und ihre Nachbarstämme, München 1837, 89: Die älteste und eigentliche Heimat der Slawen war demnach das Gebiet des mittleren und oberen Dnieprs, mit Ausnahme der nordwestlichen Landschaften über den Sümpfen, dagegen mit Einschluss der Striche westlich gegen die Karpathen und Weichsel”.

²⁴⁵ J. Hübner, Allgemeine Geographie aller vier Welt-Theile III, Dresden—Leipzig 1762, 961.

²⁴⁶ B. Zášterová, Aváři a Slované (Vznik a počátky Slovanů II, 1958, 19).

²⁴⁷ E. Schwarz, Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle, München—Berlin 1931.

²⁴⁸ W. Radig, Grundriss der Vorgeschichte Sachsen, Leipzig 1935.

²⁴⁹ L. Niederle, Aváři a Slované,

²⁵⁰ J. Rozwadowski, Kilka uwag do przedhistorycznych stosunków wschodniej Europy, Roczniki Słowiański VI, 39, 58. Він був противником теорії про західно-правітчину слов'ян: „teorie autochtonizmu (польського) przeczy obcy niesłowiański charakter immiennictwa dorzecza Odry oraz brak o tym jakichkolwiek wiadomości u starożytnych pisarzy” (J. Rozwadowski, Remarques critiques sur la patrie dite primitive des peuples slaves, Conférence des historiens des états de l'Europe orientale et du monde slave, II, Compte-Rendu et Communications, Varsovie 1928, 157—161).

льокалізував їх *Шахматов*,²⁵¹ на північному Підкафаззі французький історик *A. Лефевр*,²⁵² а взагалі у східній Європі *M. Грушевський*. Шукаючи за правітчиною всіх індоєвропейців, включаючи і слов'ян, він виходив спершу з балто-слов'янської спільноти території. Її кордоном були, на його думку, на заході Висла, на півночі Балтицьке море (по-литовському *baltas* — білій), на півдні верхній Дністер і Бог, на сході басейн Дніпра.²⁵³ Далі автор каже: «Виділивши, хоч з певним далеким приближенням, для литовської групи по її відокремленні балтицьке побережжя і щонайменше землі між Німаном і Двіною, ми для праслов'янської території маемо простір від Карпатського підгір'я до Алаунської (Валдайської) височини, краї верхнього і середнього Дніпра (але території на схід від Дніпра та в сусістві Німанського басейну — спірні), та краї між Вислою і Німаном аж до моря (оскільки сі краї не були зайняті ґотськими й литовськими осадами). Таке означення праслов'янської території в головнім (з різними другорядними відмінами) досить прийняте в науці і дійсно спирається на цілій сумі наших відомостей, тож і має значну, як на тепер найбільшу правдоподібність за собою».²⁵⁴ Дещо пізніше *M. Грушевський* загальніше льокалізував правітчину слов'ян. Вважаючи, що найправдоподібніше її треба шукати у східній Європі, він писав: «Ся правітчина мусила займати значні простори... найбільш правдоподібно в лісостепі. В такім разі слов'яни, і навіть ще близче — наш народ може бути автохтоном на певній частині своєї території».²⁵⁵

Водночас він правильно вважав невиправданим шукання центру слов'янської прарабатьківщини у Прикарпатті. «Класти во главу угла слов'янської правітчини саме прикарпатські краї незвичайно трудно супроти того, що тут не раз маемо ясні сліди іншої колонізації в ближчім сусістві» (траки, волохи, германи, кельти). Полуднева частина галицького Підгір'я — поріччя середнього Дністра, в часах індоєвропейського розселення зайняте характеристичною культурою глинняних будівель (трипільські ліп'янки — Я. П.), яка розширюється

²⁵¹ A. Шахматов, К вопросу о финско-кельтских и финско-славянских отношениях, Известия Академии Наук, Петербург 1911, 707.

²⁵² A. Lefèvre, Germains et Slaves, origines et croyances, Paris 1903, 156 і карта 16 („Au temps d'Hérodote, au V-e siècle avant notre ère, la nation qui a longtemps donné son nom à toute la masse des peuples slaves ou slavisés, les Sauromates ou Sarmates, habitait encore au nord du Caucase”).

²⁵³ M. Грушевський, Київська Русь, Петербург 1911, 75 («Здесь с наибольшою вероятностью может быть помещена славяно-литовская территория передъ разселенiemъ»).

²⁵⁴ op. cit., 77.

²⁵⁵ M. Грушевський, Історія України-Руси I, 3 вид., Київ 1913, 75. До цього автор додав таку примітку: «В головнім стрічаємо його вже у Суровецького (*Sledzenie początku narodów słowiańskich*, 382) і потім у *Шафарика* (*Slovanské Starožitnosti* I, 10, § 1)... Необережно висловлена гадка Л. Нідерле (*Starovčké zprávy* 69; *Slovanské Starožitnosti* I, 30), що слов'янські поселення над Дніпром могли сягати до моря, потім взяті ним назад. (op. cit. I, 260).

звідси зовсім не в напрямках пізнього слов'янського розселення на північний захід і північний схід, а на півднє і схід, і не полишає в районі пізнього слов'янського розселення скільки-небудь виразного наступства. Всі ті факти роблять для Прикарпаття ролю слов'янської правітчини майже неможливою». ²⁵⁶ Проте, що не так давно польський історик-емігрант О. Галецький вміщував слов'янську правітчину саме на північ від Карпат. ²⁵⁷ В останньому часі М. Міллер виводив східніх слов'ян ще з бронзової доби (друге тисячоліття до Хр.) з південного сходу, з Середземномор'я. ²⁵⁸

Загальну критичну оцінку всіх трьох теорій відносно правітчини слов'ян подав свого часу Г. Лабуда такими словами: «Teoria pierwsza (zachodnia) jest słuszną dla czasów historycznych (od VI w. wzwyż), dla czasów z okresu XIII—VI w. przed Chr. musi ona pozostać tylko hipotezą, bardzo prawdopodobną, ale nie zupełnie jasną w treści etnicznej, jak i zasięgu geograficznym. Teoria wschodnia jest niewątpliwie słuszną dla okresu najbardziej pierwotnego, wyprzedzającego okres wspólnoty bałto-słowiańskiej, dla okresu drugiego (od XIII w. przed Chr. wzwyż) jest mało prawdopodobną hipotezą, dla okresu trzeciego między IV w. przed Chr. a VI w. po Chr. jest zupełnie wykluczona. Teoria trzecia, środkowa, najpewniejszą jest dla okresu przejściowego między IV—VI w. po Chr., bardzo prawdopodobną zaś dla okresu między V w. przed Chr. a IV po Chr. Pewności ta teoria nabiera przez świadectwa źródłowe, które tutaj uzupełniają niedostatek wiedzy, płynący ze stosowania metod prehistorycznych i lingwistycznych». ²⁵⁹

Водночас другий польський мовознавець Е. Мілевський, розіньючи західню, центральну і східню теорії, прихилявся радше до першої з них, але брав до уваги тільки часи між 700 і 500 рр. до Хр., а не, як було б правильніше, часи багато раніші, неолітичні. ²⁶⁰

Цілу низку прихильників мала врешті азійська гіпотеза, яка виникла з великої плутанини в поглядах на походження слов'ян. Ця нерозбериха дала почин на початку XIX стол. в Німеччині різним теоріям, які мали більш-менш приховане завдання принизити походження, історію і право слов'ян на їх рівнорядне існування в сім'ї автотипів.

256 М. Грушевський, Історія України-Руси I, вид. 3, 77.

257 „It is now universally (?) — Я. П.) admitted contrary to legendary traditions that the original home of the Slavs was north of the Carpathians”. (O. Halecki, Borderlands of Western Civilization, New York 1952, 8).

258 М. Міллер, Дон и Приазовье в древности, II, Мюнхен 1958, 14: «На всем протяжении эпохи ранних кочевников на местах, особенно в лесостепи, продолжают существовать, в качестве субстрата, индоевропейские племена, пришедшие с начала II тысячелетия до н. э. (з Малої Азії — Я. П.) и принесшие культуру бронзы. В I тысячелетие до н. э. из них формируются племена германские, леттские и славянские».

259 G. Labuda, Okres „wspólnoty” słowiańskiej w świetle źródeł i tradycji historycznej, *Slavia Antiqua* I, 1948, 211—212.

260 T. Milewski, Zarys językoznawstwa ogólnego I, Lublin—Kraków 1948, 301—304.

хтонних європейських народів. Вступом до цього було помилкове твердження, що слов'яни не появляються в історії Європи перед V стол. по Хр. та що вони виступають тільки згодом поряд з різними дикими азійськими переселенцями. На цьому спиралось дальнє заключення, що слов'яни прийшли з ними звідкілясь з Азії, не мають історичного права на європейські поселення, не належать до культурних європейських народів і є тільки примітивними зайдами фінського чи монгольського походження, які захопили землі раніших автохтонів.²⁶¹ Почин до цього твердження дав факт, що внаслідок наїзду гунів частина слов'ян подалася була на захід поза Лабу, близче до германських теренів, а друга з Прикарпаття в сторону Балканів, і німецькі дослідники пояснювали це так, що слов'яни прийшли тоді разом з гунами з Азії.²⁶²

І так віденський філолог В. Шюц²⁶³ проголосив був у 1822-му році слов'ян і венедів за народ монгольського племені, Л. Паррот твердив у 1828 р., що венеди не слов'яни, а споріднені з естонцями, а слов'яни, це, мовляв, народ зовсім новий, орієнタルний, який тільки під кінець V стол. по Хр. невідомо звідкіля і як з'явився був в Європі.²⁶⁴ Неназваний німецький журналіст у 1835 р. закінчив свою статтю про населення Європи словами: «Nicht von den Slaven, sondern von Stämmen germanischer und romanischer Abkunft wird Europa bewohnt: jene sind nur die Eindringlinge an den östlichen Grenzen».²⁶⁵

Знавець східно-європейської історії німець Ф. Брандштеттер (1837) утотожнював слов'ян з монголами,²⁶⁶ до нього долутилися німецькі історики Пеліц, Роттек, природники К. Найман²⁶⁷ і К. Каро,²⁶⁸ а навіть деякі німецькі філософі, як Гойзінгер²⁶⁹ і Гегель.²⁷⁰ Гегель уважав слов'ян посереднім звеном між європейцями і азіятами. Цілу

261 L. Niederle, SS I, 1, Praha 1925, 61—62.

262 J. Czechanowski, The Ancient Home of the Slavs, The Slavonic and East European Review, London XXV, 65, 1947, 358.

263 W. Schütz, Prüfung der Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens, Wiener Jahrbücher der Literatur, 1822, Bd. 19, 54.

264 J. L. Parrot, Versuch eines Entwurfs der Sprache: Abstammung der Liwen, Letten und Esthen, Stuttgart 1828, 51, 156.

265 Allgemeine Zeitung, 1835, ausserordentliche Beilage, No. 542.

266 F. Brandstätter, Scythica, Königsberg 1837, 83.

267 A. Jungmann, Kdo činí, kdo trpí křivdu? („Krok”, I, 2, 61).

268 C. Caro, System der Phisiologie, 1838, 1847, I, 146; idem. Die Frage nach der Entstehung und Gliederung der Menschheit vom Standpunkte gegenwärtiger Forschung, „Unsere Zeit”, 1858, Heft 14, 90.

269 E. Heusinger, Grundriss der physischen und psychischen Anthropologie, Eisenach, 1829, 115.

270 G. W. Hegel, Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, Berlin 1837, 360: „Es haben zwar diese (slawische) Völkerchaften Königreiche gebildet und muthige Kämpfe bestanden, aber sie müssen aus unserer Betrachtung ausbleiben, weil sie ein Mittelwesen zwischen europäischem und asiatischem Geist bilden und weil ihr Einfluss auf den Stufengang der Fortbildung des Geistes nicht wichtig genug ist”.

низку прикладів того, як німецькі автори знецінювали слов'ян у порівнянні з німцями, зібрав був свого часу російський історик В. Ліманський.²⁷¹ Цей німецький тенденційний підхід до справи походження слов'ян був головним поштовхом для чеського слов'янознавця П. Шафарика для написання його класичної праці «Starožitnosti Slovenské» (Praha 1837), проте він зовсім не займався питанням етногенези слов'ян, а тільки проблемою їх автохтонності в Європі.

Деяку підтримку дістала азійська гіпотеза після того, як під кінець минулого століття французький дослідник Е. Дюбуа виявив рештки пралодини (Pitecanthropus) (на острові Яві, а в 1927-му р. професор анатомії в Пекіні Д. Блек визнав такими ж кістки добуті з каменоломні біля Чу Ку-тіену в Китаї. Антропологи оцінюють давність тих знахідок від 300.000—500.000 років і з того часу стали загально вважати Азію правітчиною людства. Тепер, після виявлення американськими антропологами Б. і М. Леїкі (Leakey) останків «Людини з Кенії» (14 мільйонів років (та «проконсула» (25 мільйонів років) цей погляд змінився в користь центральної Африки.

Своє найповніше з'ясування мала гіпотеза про азійську правітчину слов'ян у відомій свого часу праці згаданого тут вже А. Піктета.²⁷² Після цього правітчиною слов'ян уважали басейн ріки Інду В. Ліманський,²⁷³ та І. Срезневський,²⁷⁴ Вірменію А. Некрасов²⁷⁵ і В. Суровецький,²⁷⁶ Сибір Флоринський,²⁷⁷ (Ф. Лозінський),²⁷⁸ Алтай К. Кра-

²⁷¹ В. Ламанський, Объ историческомъ изученіи греко-славянскаго міра в Европе, Петроград 1871, 62.

²⁷² A. Pictet, Les origines indo-européennes ou les Aryans primitifs, essais de paléanthropologie linguistique, I—II, Paris 1859—1863.

²⁷³ В. Ламанський, О славянахъ в Малой Азіи, Африке и Еспаніи, Петербург 1859.

²⁷⁴ И. Срезневский, Мысли об истории русского языка, Петербург 1849.

²⁷⁵ А. Некрасов, Мѣсто первоначального обособленія славянскаго племени, Казань 1879.

²⁷⁶ W. Surowiecki, Śledzenie poczatków narodów słowiańskich, Warszawa 1842. Автор, професор варшавського університету, вважав, що найранішим автохтонним населенням Європи були темноволосі ляпонці, а всі інші прийшли пізніше зі Сходу. Першими між ними прибули в південну Європу іберійські племена, а майже рівночасно з ними, з околиць Вірменії, прийшли слов'яни і зайняли північну й центральну Європу. Наступну, багато молодшу хвилю пришельців творили кельти, які пробилися, мабуть, проти течії Дунаю на захід у Галлію і розділили при цьому слов'ян на дві групи — надбалтицьку і нададріятицьку. Опісля, вслід за кельтами, також з Кавказу, стали просуватися на захід тевтони (германці), але робили це північнішим шляхом, вздовж Карпат і Судетських гір, витісняючи звідтіля раніше там осілих слов'ян і пізніших пришельців — кельтів.

²⁷⁷ Т. Флоринский, Первобытные славяне, Томск 1894.

²⁷⁸ Ph. Lozinski, Slavic Archeology — a historical Reevaluation (First Congress of Scholars and Scientists, The Polish Institute of Arts and Sciences, Columbia University, Nov. 25—27 1966, 47).

марж,²⁷⁹ Малу Азію *M. Рудницький*,²⁸⁰ південно-східню *E. Гаспаріні* (1952), взагалі Азію *C. Сестричевич-Богуш*,²⁸¹ *L. Паррот*,²⁸² *Й. Піч*,²⁸³ *K. Траймер*²⁸⁴ і *K. Мошинський*.²⁸⁵ Останній був рішучим противником речника західної правітчини *T. Лер-Славінського*²⁸⁶ і придержується німецького погляду, репрезентованого в Польщі *Я. М. Розгадовським*. *K. Мошинський* був у Польщі найскрайнішим речником азійської правітчини слов'ян і в своїй праці 1925-го р.²⁸⁷ посунувся аж до її локалізації в центральній Азії, стараючись пітвердити свою теорію дуже давніми мовними слов'янсько-турецькими зв'язками. Ця його теорія, повторена ще раз кільканадцять років пізніше,²⁸⁸ стрінулася з рішучим спротивом визначного польського монголіста *B. Котвіча* і це спричинило пізніший відворот *K. Мошинського* в напрямі півдня Прип'яті і середнього Дніпра,²⁸⁹ що його боронив раніше *L. Ні-*

²⁷⁹ K. Kramař, Die Ankunft der Germanen, Litauer und Slawen aus der Urheimat am Altaj, České Budějovice 1916.

²⁸⁰ M. Rudnicki, Nowe poglądy na prakolebkę indoeuropejską i słowiańską, (Sprawozdania Poznańskiego Tow-wa Przyjaciół Nauk 3, 1962, 240). Автор виводить іndoевропейців, включаючи слов'ян, з т. зв. Урало-Каспійських. Воріт з огляду на те, що під кінець III тисячоліття до Хр. ціла Мала Азія (Anatolія) були зайняті іndoевропейськими народами. З цієї їх правітчини він веде балто-слов'ян на північний захід, приміщуючи їх перехідно разом на північ від р. Прип'яті, спершу на схід, згодом на захід від Дніпра, а після роз'єднання цієї спільноти групи племен, кладе вже самих слов'ян між Вислу й Одру та частково праве доріччя Лаби.

²⁸¹ S. Sestreczewicz-Bogush, Recherches historiques sur l'origine des Sarmates, des Esclavons et des Slaves, St. Petersburg, 1812.

²⁸² L. Parrot, як прим. 264.

²⁸³ J. Pič, Die Urnengräber Böhmens, Leipzig 1907. Він висловив був здогад, що праслов'янами були ті арійці, цебто іndoевропейці, які в своїй мандриці з Азії задержались були в наддунайській кітловині. Звідтіля в часі 800—600 до Хр. вони перейшли через Моравію, на Лужиці й Шлеськ, де осіли на довший час і витворили т. зв. лужицьку культуру.

²⁸⁴ K. Treimer, Die Ethnogenese der Slawen, Wien 1954. Виходячи з лінгвістики автор локалізує правітчину іndoгерманців за Уралом (як Копперс), спираючись при цьому головно на працю *Лер-Славінського*: O pochodzeniu i praojczynie Słowian, 1947. Рецензія на працю Траймера: E. Küttler, Die Welt der Slaven, I, Heft 4, Wiesbaden 1956, 446-449.

²⁸⁵ K. Morszyński, Badania nad pochodzeniem i pierwotną kolebką Słowian, Kraków 1925 (praojczyna Słowian „najprawdopodobniej w Azji, na północnych pogranicach wielkiego stepu”).

²⁸⁶ M. Рудницький подає, що *T. Лер-Славінський* шукав іndoевропейську правітчину в центральній Європі, на теренах зайнятих племенами з т. зв. шнуровою керамікою (*M. Rudnicki*, Nowe poglądy na prakolebkę indoeuropejską, Sprawozdania Poznańskiego To-wa Przyjaciół Nauk, 3, 1962, 240).

²⁸⁷ K. Moszyński, Badania nad pochodzeniem i pierwotną kolebką Słowian, Kraków 1925.

²⁸⁸ Idem, Kultura ludowa Słowian, Kraków 1939.

²⁸⁹ K. Moszyński, Perwotny zasięg języka prasłowiańskiego, Prace językoznawcze 16, Wrocław—Kraków 1957. У цій праці автор спростовував теорію про західно

дерле (1902), а пізніше М. Фасмер.²⁹⁰ До думки Мошинського приєднався С. Бернштайн, приміщуючи правітчину слов'ян на вододілі між допливами Прип'яті, Дністра, Дніпра і Буга.²⁹¹ На думку Т. Мілевського²⁹² це можливе.

Між українськими істориками новішого часу прихильником думки про східну правітчину слов'ян був М. Кордуба. За його теорією слов'яни прийшли «зі сходу» після відступлення германських і монгольських народів і тоді, каже він, «українські племена розмістилися серед мандрівки народів на великому просторі від Карпат по гори Кавказу, від Чорного моря по джерела р. Дніпра. Таким чином десь в 500—600 літ по Хр. заселили вони також і Буковину і теперішню Молдавію аж по усті Дунаю».²⁹³

Прихильником азійської теорії виявив себе колись, до деякої міри, теж Л. Нідерле, притпускаючи теоретично можливість, що слов'яни, разом із східною частиною індоевропейців, перебували спершу десь в центральній та західній Азії, заки прийшли до Європи.²⁹⁴ Сьогодні ще Г. Вернадський виводить всіх протослов'ян чи принаймні частину їх з центральної Азії,²⁹⁵ річ ніякими археологічними та лінгвістичними матеріалами не доказана. Також чеський дослідник Близького Сходу Б. Грозний вважає колискою первісного населення північного Причорномор'я Туркестан, а на всякий випадок терени між Каспійським морем Паміром і Алтаем. Це, на його думку, були тохари.²⁹⁶ Фінами заселював первісно сьогоднішні східні слов'янські землі американець С. Р. Томпкінс.²⁹⁷

За кожним з названих вище авторів, за винятком представників центральної групи, прабатьківщина слов'ян займала доволі малу те-

правітчину слов'ян, що викликало рішучий опір Ю. Костешевського (*Z ochroni wieków*, XXIV, 1958, 171-176).

²⁹⁰ „Als Urheimat der Slaven und älteste Heimat der Russen (Ostslawen) betrachte ich ein Gebiet, das sich von Ostgalizien östlich über die Landschaft Wolhynien, Podolien, Kiew, Černigov, Mohilev, Kursk, Orel bis zum oberen Don erstreckt”. M. Vasmer, *Der ostdeutsche Volksboden*, Breslau 1926, 118.

²⁹¹ M. Rudnicki, *Nowsze poglądy na prakolebkę indoeuropejską i słowiańską*, Sprawozdania Poznańskiego Tow-wa Przyj. Nauk, 3, 1962, 240.

²⁹² T. Milewski, Dwa ujęcia problemu granic prasłowiańskiego obszaru językowego, *Rocznik sławistyczny*, XXI, 4—76, Wrocław—Kraków 1960.

²⁹³ M. Korduba, *Ilustrowana historia Bukowiny*, Чернівці 1901.

²⁹⁴ L. Niederle, *Rukověť slovanské archeologie*, Praha 1931, 3 („teoreticky zůstává přípustné, že se Slované s východní částí Indoeuropeanu potulovali zprvu kdesi v střední a západní Asii, než přišli do Evropy”).

²⁹⁵ G. Vernadsky, *Essai sur les origines russes*, I, Paris 1959, 11—12 („Il est très vraisemblable que les Slaves ne firent pas exception à cette étaient originaires d'Asie centrale”).

²⁹⁶ Б. Грозный, Доисторические судьбы Передней Азии, Вестник Древней Истории, 1940, кн. 3-4.

²⁹⁷ S. R. Tompkins, *Russia through the Ages*, New York 1940, 15 („the Slavs and Khazars were late comers in a land that had been occupied from time immemorial by the Finns”).

ріторію, була спільною для предків усіх слов'ян і з неї вони поступово розходилися на свої історичні місця. Проте, дальші безупинні дослідження слов'янської старовини виявили безпідставність цих тверджень.

Теорію азійської правітчини слов'ян остаточно спростував у нас М. Грушевський. «Щодо правітчини, — писав він, — то це справа більш складна. Передусім треба піднести, що за азійською правітчиною не промовляє ніщо, ця теорія вложилася силою традиційного призвичаєння дивитись на Азію як на правітчину людського роду». ²⁹⁸ Ми додамо до того, що сьогодні, після загаданих вище сенсаційних досліджень д-ра Лікі (Leakey) в центральній Африці, ця азійська теорія зовсім втратила свою традиційну базу.

Спираючись на вище названі перестарілі джерела, деякі сучасні чужоземні енциклопедії ще й тепер уважають правітчиною слов'ян центральну Азію, ²⁹⁹ Прип'ятські болота, ³⁰⁰ терени над Вислою, ³⁰¹ район Карпат ³⁰² чи Східню Європу. ³⁰³ Проте, в них переважає приблизно правильна думка про колиску всіх слов'ян на землях між Вислою, Карпатами і Дніпром. ³⁰⁴

Так в основному розвивалася думка про правітчину і перші початки слов'янських народин з історичного, лінгвістичного та палеоботанічного погляду. Ми особисто приєднуємося до тих дослідників центральної групи, які правітчину всіх слов'ян локалізують на широких просторах між Дніпром і Вислою.

На зовсім нову основу була поставлена проблема слов'янської пра-батьківщини слов'янськими археологами після першої світової війни; вони виводили своє твердження з конкретних матеріальних доказів. При цьому виникла і нова справа — проблема етногенезу слов'янських історичних народів на базі безіменних пізньоісторичних племен.

²⁹⁸ М. Грушевський, Історія України-Руси, I, Київ 1913, 61.

²⁹⁹ G. B. de Huszar, The American Peoples Encyclopedia, 17, 1951, 17765; Zedlers Universal Lexicon, 38, 1962, 6.

³⁰⁰ Das Bertelsmann Lexikon, 4, 1964, 81; Enciclopedia Italiana, 31, 1936, 941

³⁰¹ Schweizer Lexikon, 6, 1948, 1406.

³⁰² O. P. Backus, Encyclopedia International, 16, 1964, 538; Grolier Encyclopedia, 9, 1941, 390; Der grosse Herder, 8, 1956, 782.

³⁰³ Dictionnaire Encyclopédique Quillet, 6, 1965, 5072.

³⁰⁴ D. Tomasić, Encyclopedia Americana, 10, 1963, 93; N. B. Jopson, Encyclopedia Britannica ,20, 1961, 789; Universal Standard Encyclopedia, 21, 1953, 7805; New International Encyclopedia, 21, 1922, 172; J. Baudoin de Courtenay, La Grande Encyclopedia, 30, 93; Grand Larousse, 9, 1964, 859; Der grosse Brockhaus, 10, 1956, 753, і т. д.

II

НАЙРАНІШІ ВІДОМОСТІ ПРО СЛОВ'ЯН

Слов'яни були найчисленнішою групою народів ще в протоісторичних та ранньоісторичних часах. Заселюючи в основному континентальну Європу вони були ізольовані від великих середземно-морських цивілізацій більше ніж греки, тракти, іллірійці та кельти в тих часах, і тому аж до упадку західно-римської імперії в грецьких та римських історичних джеренах були тільки випадкові, скупі відомості про слов'ян. Тільки в ранньому середньовіччі вони стали яснішими і повнішими. Ця первісна убогість відомостей була теж причиною великих різниць у поглядах дослідників на первісну правітчину слов'ян та їхню ранню культуру.

Перші історичні відомості про слов'ян, а саме східніх, подав Геродот, мало-азійський грек-історик дорійського походження (нар. коло 490 до Хр. — помер між 425—420 до Хр.), як на ті часи високо освічений, який відвідав подорожі до Греції, Тракії та Єгипту, а в половині V-го стол. до Хр. у Причорномор'я, до грецької колонії Ольвії над Бозьким лиманом.¹ Він сам бачив край, сам зустрічався з її поблизьким негрецьким населенням та довідувався між мешканцями та приїжджими грецькими купцями про «Скитію», як тоді греки називали південну Україну, її історію, населення, звичаї та релігійні вірування. На підставі власних спостережень та багатьох критично розглянутих розповідей, Геродот, в IV книзі своєї історії² подав докладний опис краю, який на довгі сторіччя залишився головним джерелом історичного пізнання України і взагалі Східної Європи.

¹ A. Schöll, Des Herodotos Geschichte, Stuttgart 1835, 3—56; Т. Мищенко, Был ли Геродот в пределах Южной России, Киевская Старина 1886; М. Грушевский, История Украины-Руси I, Киев 1913, 106—119.

² Український переклад IV книги Геродота (Скитія) зробив о. Т. Коструба, ЧСВВ у Львові у 1933 р.

В переліку племен, які за часів Геродота заселявали «Скитію», він називає крім царських скитів і скитів-кочовиків, що були іранського (азійського) походження і самі себе називали сколотами, між іншими племенами «Скитів-орачів», «Скитів-хліборобів», неврів, агатирсів і будинів, що їх різні дослідники вважають праслов'янами. І так, землі «скитів-орачів» і «скитів-хліборобів» Геродот кладе раз більше на заході, біля земель неврів, а другий раз між великою рікою Пантикопом³ та Бористеном-Дніпром. Такий двоподіл Геродота хліборобських племен України треба пояснювати його відомостями від купців про племена, які жили на двох різних торговельних шляхах — бозько-дністровському і дніпровському. Сьогодні немає підстав дошукуватися етнічної різниці між Городотовими «скитами-хліборобами» і «скитами-орачами». Це було, очевидно, підкорене «царськими» скитами-кочовиками одноцільне місцеве населення, нащадки хліборобських трипільських племен і далі, їхніх нащадків, пізніших носіїв так зв. білогрудівської і чорноліської культур.⁴

Про те були й інші думки, щодо етнічної приналежності цих псевдо-скитських племен. Т. Лер-Сплавінський⁵ не вважав їх взагалі праслов'янами, В. Ентвістл⁶ думає, що вони справжні скити, а К. Тименецький припускає можливість їх приналежності до траків, спираючись на тривале заселення ними земель, що їх він, до речі безпідставно, вважає трацькими.⁷ Та ми думаемо, що саме це безперервне заселення східно-українських земель, які ніколи трацькими не були, вказує на «скитів-орачів» і «скитів-хліборобів», як на нащадків трипільських племен. У цьому нас переконують також серед-

³ «Велику ріку Пантикоп», яку Діонісій *Perieret* помилково переніс на північ і твердив, що вона вливається в північне (Балтицьке) море. (*Dionysus Periegetes* 314), ідентифікували Лінднер, В. Дідушицький, Гутшмід, Брун, Бравн, Латишев, і Л. Нідерле з р. Інгульцем, а Я. Потоцький, Райхард, Гансен, Колстэр, Брандштеттер, Дюбуа де Монпере, Бурачков і Забелін з р. Конкою (*L. Niederle, S. S. I*, 1, 168, 178). Не погоджується з ними тепер К. Тименецький, бо Інгулець і Конка малі річки та ідентифікує Пантикоп з долішнім бігом Дніпра (К. Tymieniecki, *Ziemie polskie w starożytności*, Poznań 1951, 398).

⁴ Я. Пастернак, Археологія України, Торонто 1961, 306 В останньому часі висловила цю думку теж M. Gimbutas, From the Neolithic to the Iron Age in the Region between the Upper Vistula and Middle Dnieper Rivers, Internat Journal of Slavic linguistics and poetics III, S. Gravenhage 1960, 8. Центр Геродотових слів'ян був за Г. Ловміанським на р. Рось. (Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e., Warszawa 1963).

⁵ T. Lehr-Splawinski, O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian, Poznań 1946, 12—13.

⁶ W. Entwistle—W. Morison, Russian and the Slavonic Languages, London 1964, 37.

⁷ K. Tymeniecki, *Ziemie polskie w starożytności*, Poznań 1951, 407 („U Scytów-rolników możemy stwierdzić nieprzerwaną ciągłość osadnictwa, która przynależność ich do Traków czyni prawdopodobną”).

ньовічні автори IX—X стол. (Теофан, Костянтин Порфирогенет), які вказують на «скитів-хліборобів» як на ранніх слов'ян.

Наступне після «скитів-орачів» та «скитів-хліборобів» плем'я неврів Геродот уміщував (IV, 17, 28, 100, 125) так: неври живуть на р. Богу за агатирсами в напрямі вглиб краю, як друге плем'я, яке починаючи від Істру (Дунаю) сусідує із Скитією (IV, 100), потім з алазонами і «скитами-орачами» (IV, 17), які заселяють край, де р. Бог наближається до Дністра, а звідтіля далі на схід до Дніпрових порогів. У 51 розділі Геродот ще додає, що ріка Дністер тече з півночі, з великого озера, яке лежить на кордоні між землею скитів і неврів.⁸ Врешті, у 102 розділі Геродот подає, що у зв'язку з походом Дарія на скитів зібрались були на нараду цари неврів та інших племінних груп (агатирсів, меланхлянів, андрофагів, таврів, гелонів, будинів, савроматів), а в розділі 119 він згадує, що цари цих племен відмовилися разом із скитами воювати проти Дарія.

Свого часу М. Грушевський вміщував неврів, за Геродотом, «на північ від верхів'я Дністра».⁹ Тепер, В. Мавродін кладе оселі неврів на надто широкому терені «між Вислою і західнім Бугом, а може й далі на схід аж до Дніпра»,¹⁰ а О. Мельниковська спираючись на гідро- і топоніми, пов'язані працюючи з етнічною назвою неврів, кладе їхні землі між Вислу і Десну,¹¹ М. Думка вміщує їх правильніше на північних збочищах Карпат, у верхів'ях Дністра, на Волині. Поділлі аж до Прип'яті та вважає, що їх достатньо висока як на той час суспільно-політична організація була зав'язком найдавнішої слов'янської держави.¹² На Волині шукає землі неврів теж Г. Лов'янський,¹³ на північному Поділлі і Волині К. Мошинський,¹⁴ на Волині або в сумежному доріччі західнього Бугу та над Стиром

⁸ «Велике озеро» Геродота це очевидно, сьогоднішнє «Велике болото», колись повне води, що простягається на правому березі Дністра, впритул до нього, приблизно між Самбором і Стриєм (пор. теж М. Думка, Правослов'яни, Журнал «Жовтень», Львів 1965, ч. 12, 125). Неправильною супроти цього була думка польського археолога Б. Білінського (B. Bilinski, Drodzi świata starożytnego ku ziemiom słowiańskim w świetle starożytnych świadectw literackich, Archeologia I, Wrocław 1948, 153—154), що Геродот мав на думці один з північних допливів Дністра та що під «великим озером» слід розуміти Прип'ятьські болота. До тої помилкової інтерпретації схиляється сьогодні ще О. Н. Мельниковская (Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке, Москва 1967, 170).

⁹ М. Грушевський, Історія України-Руси I, 1913, 116.

¹⁰ М. Мавродін, Древняя Русь, Москва 1945, 36.

¹¹ О. Н. Мельниковская, Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке, Москва 1967, 175, рис. 5.

¹² М. Думка, Правослов'яни («Жовтень», Львів 1965, ч. 12, 125).

¹³ H. Łowmiański, Rola historyczna Wołynia w starożytności i średniowieczu (Z polskich studiów słowistycznych, Warszawa 1963, 26).

¹⁴ K. Moszyński, Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego, Wrocław—Kraków 1957, 100.

і Гориню й верхнім Серетом *M. Рудницький*.¹⁵ Нарешті *П. Третяков* льокалізує неврів, за тенденційними німецькими авторами, тільки на Прип'яті.¹⁶

Деякі подробиці про неврів подають також інші античні автори. І так, часово близький до Геродота грецький історик *Ефор* (IV стол. до Хр.) уміщує неврів на північ від Карпідів і «скитів-хліборобів».¹⁷ Від Геродота перейняв відомості про джерела Дністра-Тиру в землі неврів *Помпоній Мела*,¹⁸ за *Плінієм Старшим* звідтіля випливає також західне відгалуження Дніпра,¹⁹ для *Діонізія Періегета* неври є сусідами меланхляйнів, гелонів і агатирсів.²⁰ *Птолемей* приміщує неврів в західній частині Сарматії, коло Амадоків.²¹ Неврів згадують також античні письменники *Валерій Фляк*,²² *Степан Візантійський*,²³ *Никифор Блеммід*,²⁴ *Філосторгій*,²⁵ *Козьма Равенський*,²⁶ *Сидоній Аполлонський*,²⁷ та *Аристотель*.²⁸

Назва неврів вдержуvalася дуже довго між чорноморськими греками; їх знав ще відомий латинський письменник, антіохійський грек з походження, *Амміян Марцеллін* (IV стол. по Хр.), який клав їх землі в сусідстві Карпат. Врешті також невріянів, що їх згадує в IX стол. *Баварський Географ* між слов'янськими племенами слід мабуть класти у зв'язок з неврами Геродота. Походження назви неврів різно інтерпретували. Вона могла означати землю (*П. Шафарик*),²⁹ мешкан-

¹⁵ *M. Rudnicki*, *Prasłowiańsko-polska*, Poznań 1961, 139.

¹⁶ *П. Третяков*, *Восточнославянские племена*, Москва 1948.

¹⁷ *Skytmos*, (v. 841);

¹⁸ *Pomponius Mela* II, 7: „Tyra . . . surgit in Neuris”.

¹⁹ *Plinius Secundus* IV, 88: „Neuroe apud quos Borysthenes oritur”.

²⁰ *Dionysios*, *Periegesis* 310: „hoi Neutroi hoi tacheis kai ischyros podas echontes” (*Латишев*, *Scythica* I, 182).

²¹ *Ptolemaios*, III, 5, 10.

²² *Valerius Flaccus*, *Argonautica* VI, 122: „raptor amorum Neurus”. Цей епітет дня неврів живо нагадує слова київського літописця, що у деревлян, радимичів і вятичів не було шлюбів, тільки перші з них поривали для себе дівчат біля води, а другі на міжсільських ігрищах, іноді за обопільним домовленням (Повесть временных лет, по лаврентьевской летописи 1377 г., Москва 1950, 15).

²³ *Stephanos Byzantinos*: „Neuroi ethnos tes Sarmatias Dionysios en periegesei kai Neuris he Chora. Legontai kai Neuritai, з Геродіяна.

²⁴ *Nikeforos Blemmides*, *Geografie* 270.

²⁵ *Filostorgios*, *Ekkl. historia* IX, 17: „Eien d'an hoi Hounnoi, hous hoi palaioi Nebrous eponomazon”.

²⁶ *Cosmas Ravenn.* IV, 2 (ed. Pinder) 170: „patria Ipomolgon, Neuron біля аланів.

²⁷ *Sidonius Apoll.*, *Carmen ad Avitum*, 323: „Chunus, Bellonotus, Neurus, Bastarna, Turingus”.

²⁸ *Aristoteles*, *Kl. Aelian*, *Peri zoon*, V, 27; XVI, 33: в землі неврів (en Neurois) живуть тварини, роги яких зросли на карку з вухами. За В. Томашевком були це бізони-зубри (*Sitzungsberichte der Akad. der Wissenschaften*, Wien 117, 3).

²⁹ *P. Šafařík*, *S. S.*, I, Praha 1837, 228.

ців воднистих теренів або низьких хат-нір (Т. Маретіч),³⁰ молодих людей (Р. Мух).³¹ Або людей споріднених чи підкорених (К. Мошинський).³² Ця проблема чекає ще своєї сприйнятнішої, якщо не достаточної, розв'язки.

Коли ж мова про визначення етнічної принадлежності неврів, то їх майже загально вважали і вважають праслов'янами. Тої думки були з давніх слов'янських дослідників П. Шафарік,³³ Й. Лелевел,³⁴ Н. Надеждин,³⁵ Н. Карамзін,³⁶ Ф. Брун,³⁷ І. Забелін,³⁸ І. Барсов,³⁹ В. Томашек,⁴⁰ Т. Маретіч,⁴¹ Т. Бравн,⁴² А. Погодін,⁴³ М. Грушевський,⁴⁴ Маронські,⁴⁵ Айхвальд,⁴⁶ Т. Лінднер,⁴⁷ К. Найман,⁴⁸ Й. Куно,⁴⁹ Майр,⁵⁰ Ганзен,⁵¹ Колстдер,⁵² К. Мюлленгоф,⁵³ Г. Коссінна,⁵⁴ А. Брюкнер,⁵⁵

³⁰ T. Maretic, Sloveni u davnini, Zagreb 1889.

³¹ R. Much, Zeitschr. für d. Altert. 1895, 51.

³² K. Moszyński, Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego, Wrocław—Kraków 1957, 98.

³³ P. J. Šafarík, Über die Abkunft der Slaven, Ofen 1828.

³⁴ J. Lelewel, Dzieje Polski, Wilno 1830.

³⁵ Н. Надеждин, Опытъ историческо-географической русского міра, Библиотека для чтенія, 1837, XXII, 75; він же: Записки Общества истории и древностей, Одесса, I, 88.

³⁶ Н. Каразинъ, Исторія русского государства, 1842, I.

³⁷ F. Brun, Essai de concordance entre les opinions contradictoires relatives à la Scythie d'Herodote et aux contrées limitrophes, Petersbourg 1873, XLI.

³⁸ И. Забелин, История русской жизни. Москва 1876. I, 221.

³⁹ И. Барсовъ, Очерки русской исторической географии, Варшава 1885, 252.

⁴⁰ W. Tomaschek, Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden, Sitzungsberichte der Akad., Philos.-histor. Classe, Wien 1888, Bd. 116—117, 3. („Die Gleichheit der Neuren mit den späteren Slowenen wird jetzt allgemein anerkannt. In der Tat hat diese Ansicht alles für sich“).

⁴¹ T. Maretic, Sloveni v davnini, Zagreb 1889, 7.

⁴² Т. Браунъ, Разысканія въ области готовославянскихъ отношеній, I, Петерб. 1889, 82.

⁴³ А. Погодін, Известія отдел. русс. языка и слов. Императ. Академії Наук, Петерб. 1902, 352; не вважав він їх слов'янами спершу (Из истории славянскихъ передвижений, Петерб. 1901).

⁴⁴ М. Грушевський, Історія України-Руси, I, Київ 1913, 116: «Тепер сей погляд має багато прихильників і треба признати — має за собою значну правдоподібність».

⁴⁵ Maroński, Gelonen, 47.

⁴⁶ Eichwald, Alte Geographie, 271; *idem*, Обиталища, 61, 81.

⁴⁷ T. Lindner, Skythien, 143.

⁴⁸ K. Neumann, Die Hellenen im Skythenlande, 1855, 208.

⁴⁹ J. Cuno, Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde, Die Skythen, Berlin, 1871, 81.

⁵⁰ Mair, Skythien, II, 27, 61.

⁵¹ Hansen, Osteuropa, 171.

⁵² Kolster, Land der Skythen, II, 29.

⁵³ K. Müllenhof, Deutsche Altertumskunde, III, Berlin 1970.

⁵⁴ G. Kossinna, Zeitschrift für Völkerkunde, 1896, 1.

⁵⁵ A. Brückner, Archiv für slawische Philologie, XXIII, 216.

А. Лескін,⁵⁶ О. Шрадер,⁵⁷ після першої світової війни Л. Нідерле,⁵⁸ Л. Козловський,⁵⁹ В. Щербаківський,⁶⁰ В. Гензель,⁶¹ а в останньому часі М. Артамонов,⁶² Т. Лер-Сплавінський,⁶³ Е. Шварц,⁶⁴ І. Тереножкін,⁶⁵ К. Мошинський,⁶⁶ Я. Пастернак,⁶⁷ М. Рудницький,⁶⁸ А. Бужанський,⁶⁹ Г. Лов'янський,⁷⁰ В. Ентвістл,⁷¹ М. Думка,⁷² і К. Тименецький.⁷³ Останній вважає можливим, що сама назва неврів, визнана мовою слов'янами загально за слов'янську, означала первісно якесь мале слов'янське плем'я.

На підтримку тези про слов'янськість неврів, батько чеського слов'янознавства П. Шафарик притягнув був теж фольклор. Цитуючи відомості Геродота одержані ним від скитів і греків у «скитії», що,

⁵⁶ A. Leskien, Indogermanische Chrestomatie, Jena 1869.

⁵⁷ O. Schrader, Sprachvergleichung und Urgeschichte, Breslau 1907.

⁵⁸ L. Niederle, S. S. I, 2, Praha 1925, 268: „Již toto uměstění (Поділля, Волинь, Галичина) dává nám plné právo, abychom Herodotovy Neury prohlásily za kmen původu slovanského”.

⁵⁹ L. Kozłowski, Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej, Lwów 1939, 67: „Lud ten (Neurów) uznać winniśmy za Słowian i to jako wyodrębniających się w okresie wczesnego żelaza, nie zróżnicowanych jeszcze Słowian wschodnich i południowych”.

⁶⁰ В. Щербаківський, Праці Укр. Істор.-філософ. Тов. в Празі, III, 1941, 36. 38.

⁶¹ W. Hensel, Pochodzenie Słowian, Wiadom. Archeol. XX, Warszawa 1954, 214.

⁶² М. Артамонов, Венеды, невры и будины в славянском этногенезе, Вестник Ленинград. Государств. Университета, 147, кн. 2.

⁶³ T. Lehr-Splawinski, Powstanie, rozrost i rozpad wspólnoty prasłowiańskie, Przegląd Zachodni, VII, 1951, 370.

⁶⁴ E. Schwarz, Das Vordringen der Slawen nach Westen, Südostforschungen, 15, 1956, 86: „Man ist sich im Allgemeinen darüber einig, dass die in Mittelrussland von Herodot (IV, 17) erwähnten Neuroi als Slawen betrachtet werden dürfen”.

⁶⁵ І. Тереножкін, Лісостепові племена Скіфії. Нариси стародавньої історії Української РСР, Київ 1957, 133: «Найлегше доводиться слов'янство неврів: вони не входили в Скіфію, скіфами не називались і жили в центрі згаданої території формування найдавніших слов'ян».

⁶⁶ K. Moszyński, Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego, Wrocław—Kraków

⁶⁷ Я. Пастернак, Археология України, Торонто 1961, 152—158 і карта III.

⁶⁸ M. Rudnicki, Prasłowiańska, Lechia-Polska, II; Wspólnota słowiańska, współnota lechicko-polska, Poznań 1961, 13: „napewno plemieniem słowiańskim są Neurowie”.

⁶⁹ А. Бужанський, Походження державності у південно-східних слов'ян, «Літопис Валині», VII, 7, Вінниця 1964, 22.

⁷⁰ H. Łowmiański, Początki Polski, Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e., Warszawa 1963.

⁷¹ W. Entwistle—W. Morison, Russian and the Slavonic languages, London 1964, 18.

⁷² М. Думка, Праслов'яни (журнал «Жовтень», Львів 1965, ч. 12, 124).

⁷³ K. Tymieniecki, Ziemie polskie w starożytności, Poznań 1951, 388 („Wytlumaczenie nazwy ludu Neurow z pierwiastków słowiańskich jest już dawno w nauce przyjęte”); *idem*: Polska średniowieczna, Warszawa 1961, 17: „Ze Neurowie... byli Słowianami, wynika z ich położenia geograficznego, wyznaczonego wcale dokładnie, z sąsiedztwa, obyczaju, a również i późniejszych od Herodota świadectw”.

мовляв, кожний невр раз на рік перемінюється на кілька днів у вовка,⁷⁴ він зазначає, що повір'я про переміну людей у вовків на сьогодні (цебто за його часів) поширене в Нурській землі (Побужжя), на Волині та в Білорусі.⁷⁵ Цю думку *Шафарика* відмітив був також його наслідник *L. Niederle*,⁷⁶ а за ним теж *M. Грушевський*, мовляв, «згадану вище легенду про вовків зв'язують з слов'янською вірою в упирів-вовкулаків».⁷⁷ Пригадав це в останньому часі польський історик-журналіст *P. Ясеніца* (псевдонім), підкresлюючи, що легенди про вовків є нашого рідного (польського!) походження.⁷⁸ Про те, мова тут, думаємо, про обрядове одягання вовчої шкіри в деяких околицях в часі Різдва Христового, про що згадує ще *Oлаф Matnus* у XVI стол. (*K. Мошинський*, вищенаведена праця 105). Також *K. Mюllenhof*,⁷⁹ здогадується, що у неврів був якийсь обряд, подібний до римських люперкалій, що їх відбували в половині січня в честь фавна Люоперка, що охороняв стада худоби від вовків. При тому жерці Люоперка одягали на себе вовчі шкіри. Саме з цього обряду у неврів, думаємо, родилася в Україні віра у вовкулаків.

Наведені вище названими дослідниками аргументи переконують нас повністю в тому, що неври Геродота — це перше історичне вже праслов'янське плем'я нашадки носіїв неолітичної надбузької культури, які витворили у ранній залізний добі т. зв. висоцьку культуру, що датується тепер часом 800—0 до Хр.⁸⁰ За розміщенням пам'яток висоцького типу в терені можемо нині твердити, що неври заселювали західну Волинь та частину північно-східної Галичини по лінію Яворів—Львів—Золочів на півдні. Західний кордон їх розселення творить, згідно з нашим теперішнім станом знання археологічних знахідок ріка Вепр, а східній — ріка Ушиця. Свого часу *M. Грушевський* уміщував неврів, за Геродотом, «на північ від верхів'я Дністра».⁸¹

⁷⁴ „legontai gar hypo Skytheon kai Hellenon ton en te Skythike katoikemenon hos eteos hekastou hapax ton Neuron hekastos lykos ginetai hemeras oligas kai autis opiso es touto katistatai”. — («Бо скити та ті греки, що з ними живуть, кажуть, що кожний невр раз у рік перетворюється на декілька днів у вовка, а потім назад переїтілюється» — пер. М. А.) (IV, 105).

⁷⁵ *P. Šafařík*, Slovanské Starožitnosti I, 227.

⁷⁶ *L. Niederle*, S. S., I, 2, 1901, 270.

⁷⁷ *M. Грушевський*, Історія України-Руси I, 1913, 117.

⁷⁸ *P. Jasenica*, Rodowód Słowiański, Warszawa 1961, 75: „Neurowie... posiadali też rzadką umiejętność: raz do roku każdy z nich przemieniał się w wilka... Neurowie uważani są w nauce za lud słowiański, czemu sprzyja i ten fakt, że legendy o wilkołakach są naszego rodzimego pochodzenia”.

⁷⁹ *K. Müllenhof*, Deutsche Altertumskunde III, 17.

⁸⁰ *T. Sulimirski*, Kultura wysocka, Kraków 1931, 167—171. Іншу хронологію висоцької культури (кінець у VI стол. до Хр.) подає *B. Канівець*, Вопросы хронологии высоцкой культуры, КСИА, 4, Київ 1955; до нього приєднується тепер *M. Рудницький*, як прим. 52; пор. *Я. Пастернак*, як прим. 51, 417—425. Не погоджується з тим *O. Мельниковська* (Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке, Москва 1967, 171).

⁸¹ *M. Грушевський*, Історія України-Руси I, 1913, 116.

Та є ще й другий, лінгвістичний підхід до вирішення проблеми територіяльного поширення неврів. В прямому етимологічному зв'язку з іхнім іменем, як твердять мовознавці, збереглася до сьогодні ціла низка топографічних назв слов'янського походження в доріччі Бугу й середуцьої Висли, а саме: 1) річка Нурець, права притока Буту на Підляшші,⁸² 2) річка Нурчик, лівий доплив Нурця, 3) місто Нур, біля устя Нурця в Буг, 4) село Нурина, район Луків на Підляшші, 5) село Нури, район Пултуськ на Мазовщу, 6—7) два села Нурянин, район Новоолександровськ на Литві, 8) село Нурвичі, район Гостинь на Мазовщу, 9) село Нурки, район Тельшів на Жмуді, 10) річка Нурець, район Тараща Київської обл., 11) річка Нурець, доплив Цецилії, яка в свою чергу владає в Гнилий Такач. Врешті, «Нурською землею» називали колись Побужжя⁸³ і це була б перша історична назва слов'янської землі.

Назви ці зібрав був на початку цього століття *L. Niederle* головним чином з багатотомної праці «*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*» (Warszawa) і на підставі тільки їх розміщення в терені він старався визначити заселені колись неврами землі. В першому томі своєї монументальної праці «*Slovanské Starožitnosti*», I, 2, Praha 1901, він твердить (стор. 267), що «земля неврів лежала на північ від Східніх Карпат і від лінії, веденої верхнім біgom Дністра, через джерела ріки Росі до Дніпра; західніх кордонів не знаємо, на сході Неврида не сягала поза Дніпро». Трохи далі (стор. 268) автор пише: «супроти цього слід класти невридів Геродотової та пізніших епох принаймні в сьогоднішнє Поділля, Волинь, Галичину й Польське королівство», а ще далі (стор. 269) він заявляє: «не можемо вагатися проголосити неврів Геродота слов'янами між Вислою, джерелами Дністра і Росі».

Спираючись на подані тут топографічні назви, з яких деякі є далеко на північному заході, згаданий вище *P. Ясеніца* придумав фантастичну версію про великопольську правітчизну неврів, мовляв: «*Neurowie z Wielkopolski rodem byli rozmیlowani w utrwalenu szlaku swej wędrowki za pomocą imiennictwa*».⁸⁴ Проте розміщення в терені пам'яток загально приписуваної неврам висоцької культури аж ніяк не підтверджує цієї тенденційної теорії нефахівця.

Не бракувало й інших поглядів на етнічну принадлежність неврів, проте їх не було надто багато. Галлами вважали їх *Бонель*⁸⁵ і *O. Bremer*,⁸⁶ литовцями *Бер*, *Равлінсон*, *Шерен*, *Пірсон*, *П. Смітс*, *В. Діду*.

⁸² Д. Лихачов, у своєму коментарі до Лаврентіївського літопису (стор. 466), ідентифікує цю річку із згаданим у Київському Літопису під 1102 р. Нуром («прелстивъ Ярославъ Святополчичъ Ярослава Ярополчича, и ять и на Нуре»).

⁸³ L. Niederle, S. S., I, 2, 1925, 268—269; M. Rudnicki, як прим. 68, стор. 4—5.

⁸⁴ P. Jasenica, Rodowód słowiański, Warszawa 1961, 75—76.

⁸⁵ Bonell, Beiträge zur Altertumskunde Russlands, Petersb. 1882, 217, 219.

⁸⁶ O. Bremer, Ethnographie der germanischen Stämme, 1900, 47.

шицький,⁸⁷ А. Лаппо-Данилевський⁸⁸ і Свистун,⁸⁹ фінами Е. Богуславський,⁹⁰ О. Партицький⁹¹ і Шахматов,⁹² іранцями Міщенко⁹³ і К. Цайсс,⁹⁴ кочовиками на зразок скитів Л. Вулі⁹⁵ і С. Томкінс,⁹⁶ нероділеними ще балто-слов'янами Я. Чекановський⁹⁷ і В. Кіпарський.⁹⁸ Американець Г. Генкен⁹⁹ сумнівається в тому, що неври, венети й будини говорили слов'янською мовою. Однак, усі ці погляди позбавлені переконливих аргументів, зовсім безпідставні.

З інших племен «Скитії» Геродот уміщував агатирів на південній від неврів, у Семигороді, бо «з їх землі — писав він — випливає ріка Маріс» (Марош), притока Дунаю. Цю землю здавна заселявали траки, а тому раніше В. Томашек,¹⁰⁰ М. Грушевський¹⁰¹ і Л. Нідерле,¹⁰² а тепер К. Тименецький¹⁰³ вважають агатирів траками, а давніше К. Пач¹⁰⁴ та М. Еберт¹⁰⁵ скитами. Проте інші дослідники (Айхвальд,¹⁰⁶ Лагно,¹⁰⁷ В. Щербаківський)¹⁰⁸ уважали їх ранніми слов'янами.

87 W. Dzieduszycki, Wiadomości starożytnych o geografii ziem polskich, Rozprawy Pol. Akad. Um. wydział histor.-filoz., 19, Kraków 1887, 182, 365.

88 А. Лаппо-Данилевский, Скифская древности, Петерб. 1887, 4, 5, 31.

89 Свистун, Научно-литературний сборник Гал. русс. Матьци, Львів 1901, 240.

90 E. Boguslawski, Historya Słowian, Kraków—Warszawa I, 1888.

91 О. Патрицій, Исторія Галичини, Львів, I, 187.

92 Шахматов, Древнейшая судьбы русского племени, Петерб. 1919.

93 Мищенко, Киевская Старина, 1884, чч. 5—6; його ж: Журнал Мин. Нар. Просвещ. 1884, ч. 7; 1886, ч. 1; 1896, чч. 5, 12.

94 K. Zeuss, Die Deutschen und ihre Nachbarstämme, München 1837, 2, 78.

95 L. Wooley, History Unearthed, London 1963, 154.

96 S. R. Tompkins, Russia through the Ages, New York 1940, 24 (“the Neuri are distinctly said to be nomads”).

97 J. Czecanowski, Wstęp do historii Słowian, Lwów 1927, 90; idem: Wstęp do historii Słowian, 2 wyd., Poznań 1957, 124.

98 V. Kiparsky, Baltische Sprachen und Völker (Baltische Lande, I, 1939); автор виводить називу неврів з литовського «сумний».

99 H. Hencken, Indo-european Languages and Archeology (American Anthropologist Association, vol. 57, 6, part. 3, Memoir 84, 1955).

100 W. Tomaszek, Die alten Thraker, I: Übersicht der Stämme (Sitzungsberichte Akad. Wien 1893, Bd. 128).

101 М. Грушевський, Історія України-Руси, I, 1913, 149: «Агатирси належали з усіякою правдоподібністю до Траків»; стор. 134: «Агатирси-Даки».

102 L. Niederle, S. S. I, 2, 1925, 227, 266.

103 K. Tymieniecki, Ziemie polskie w starożytności, 1951, 387 („Agatyrsi do Tраків посполітіe залишані”).

104 C. Patsch, Anzeiger der Wiener Akademie, 1925, 69.

105 M. Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte, XIII, 280, 1929 („Agathyrsen, die von mehreren Forschern für Thraker gehalten wurden, sind nach der Untersuchung von C. Patsch ein skythischer Stamm, der als Herrenvolk über eine dakische Unterschicht gebot“).

106 Eichwald, Alte Geographie, 271.

107 Lagneau, Revue d'Anthropologie, 1877, II; Archiv Anthropol. XIII, 112.

108 В. Щербаківський, Формація української нації, Прага 1941 (він уважав їх предками гуцулів і подоляків).

Плем'я синьооких і ясноволосих будинів льокалізував Геродот на північному Дніпровому Лівобережжі, на ріках Десні й Сеймі,¹⁰⁹ тому праслов'ян бачили в них поляки Бандтке¹¹⁰ й Оссолінський,¹¹¹ тепер ще К. Тименецький,¹¹² чехи П. Шафарик¹¹³ і Л. Нідерле,¹¹⁴ англієць Банбері,¹¹⁵ німець Райхардт,¹¹⁶ а в сучасності ще М. Артамонов.¹¹⁷ Беручи до уваги цю національну приналежність будинів, інші дослідники, як Оссолінський,¹¹⁸ Айхвальд, Сенковський,¹¹⁹ Каульфус,¹²⁰ та Добровський¹²² уважали їх назву переміною імені «венд» (будин-вудин-ведін-ант), а Лер-Славінський¹²³ виводить їх назву, без застережень, з праслов'янського кореня «буд-». Проте, деякі німецькі дослідники (Маннерт,¹²⁴ Галлінг¹²⁵ Брандштеттер¹²⁶) уважали будинів германами, М. Еберт,¹²⁷ К. Мошинський¹²⁸ та М. Рудницький¹²⁹ мали їх за фінів, Ф. Мищенко¹³⁰ за іранців, а І. Головін¹³¹ пов'язував їх навіть з будистами(!). Щось подібного мав на думці також В. Передолльський.¹³² У слов'янській етнічній приналежності будинів сумнівається сьогодні ще американець С. Томкінс.¹³³

¹⁰⁹ L. Niederle, S. S. I, 2, 1925, 279. За К. Мошинським (Pierwotny zasięg prasłowiańskiego, 1957, 101, 102) будини кочували в лісах верхів'я Дону, доріччя Оки й середньої Волги, але в часах походу Дарія (коло 512 р.) вони жили вже на захід від Дніпра.

¹¹⁰ J. S. Bandtke, Historia Polski, Kraków 1822 („Budini – Wudini – Wenedi”).

¹¹¹ Ossoliński, Wiadomości historyczno-krytyczne, II, 487—494.

¹¹² K. Tymieniecki, Ziemie polskie w starożytności, Poznań 1951, 435.

¹¹³ P. Šafařík, Slovanské Starožitnosti, I, 185—194.

¹¹⁴ L. Niederle, S. S. I, 2, Praha 1925, 285 [„neváhám... prohlásiti je (budiny) spíše za velký kmen slovanský, patřící k větvi východní?“].

¹¹⁵ Bunbury, History, I, 195.

¹¹⁶ Reichardt, Landeskunde 23, 109.

¹¹⁷ М. Артамонов, Этнический состав населения Скифии. Доклады VI научной конференции Института Археологии АН УРСР, 1952, 117; будинів згадують теж Помпоній Мела, Плітій Старший, Амміян Марцеллін та ін.

¹¹⁸ Ossolinski, Wincenty Kadłubek, 1822, 147.

¹¹⁹ Сенковський, Примеч. к Геродоту, Библ. для чтенія XXVII, 1838, 96.

¹²⁰ Kaulfuss, Slawen, 46.

¹²¹ Григоровичъ, Русс. Фил. Вестникъ, 1879, I, 274.

¹²² В. Ягичъ, Письма Добровского, 153, 665.

¹²³ T. Lehr-Slawinski, Pochodzenie i praojczyzna Słowian, 1946, 14—15.

¹²⁴ Mannert, Norden, 138; Germania, 17—24.

¹²⁵ Halling, De flava gente Budinorum, Berlin 1934.

¹²⁶ Brandstätter, Scythica, 80.

¹²⁷ M. Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte II, 202, 1925 („wir haben es wohl mit einem finnischen Stamm zu tun“).

¹²⁸ K. Moszyński, Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego, 1957.

¹²⁹ M. Rudnicki, Prasłowiańska, II, Poznań 1961, 16.

¹³⁰ Ф. Мищенко, Къ вопросу объ этнографии Геродотовой Скифии. (Киев. УНИВ. Изв. 1882; XI, IX; Этнография Россіи, 88).

¹³¹ I. Golovin, Die geschichtliche Entwicklung des russischen Volkes, Leipzig 1877.

¹³² В. Передолльский, Новгородская древности, Новгородъ 1898, I, 661.

¹³³ S. R. Tompkins, Russia through the Ages, New York 1940, 24 (“it has been the fashion to see in the Neuri and Budini a slavic people”).

Різні були думки дослідників теж відносно інших племен, названих Геродотом. Праслов'янами уважали мелянхляйнів (А. Лефевр¹³⁴), калліпідів (Нойманн¹³⁵ і Тименецький¹³⁶), а алязонів (Пубічка,¹³⁷ Горват,¹³⁸ П. Шафарик,¹³⁹ Айхвалльд,¹⁴⁰ Краут¹⁴¹). Проте, мелянхляйнів уважав савроматами, а калліпідів гелленізованими скитами («Місцегелленес» ольвійського декрету Протогена — в околицях Ольвії) М. Грушевський,¹⁴² скитизованими фінами їх уважав Макс Еберт.¹⁴³ З сучасних учених мелянхляйнів уважає черемісами, а андрофагів мордвинами В. Ентувістл.¹⁴⁴ Алязонів уважали траками Томашек,¹⁴⁵ Прашек¹⁴⁶ і К. Тименецький,¹⁴⁷ скитами М. Грушевський.¹⁴⁸ Самих скитів мали за кревних кельтів і германів В. Суровецький,¹⁴⁹ за праслов'ян Й. Куно,¹⁵⁰ Ф. Шварц,¹⁵¹ Шпігель,¹⁵² А. Лефевр,¹⁵³ віденський історик Ф. Ганчар¹⁵⁴ та советські дослідники С. Семенов-Зусер¹⁵⁵ і А. Мишур-

¹³⁴ A. Lefèvre, Germains et Slaves, 1903, 167 („sous le nom de Melanchlaines il (Herodot) désigne, ce qui est probable, ces Antes et ces Sclavins”); здогадно балтами вважав їх К. Tymieniecki, Ziemie polskie w starożytności, 1951, 451.

¹³⁵ Neumann, Hellenen, 218, 220.

¹³⁶ K. Tymeniecki, op. cit. 402, 451.

¹³⁷ L. Niederle, S. S. I, 2, 248.

¹³⁸ Horvath, Urgeschichte der Slaven, Pest, 1844, 151.

¹³⁹ P. Šafařík, S. S. I, 308.

¹⁴⁰ Eichwald, Geographie, 297.

¹⁴¹ Krauth, Scythenland, 12.

¹⁴² М. Грушевський, оп. cit. 118 («Досить правдоподібно, що ті Чорноризці Геродота становили частину сарматського народу»); про калліпідів там же, 89, 100.

¹⁴³ M. Ebert, Reallexikon VIII, 1927, 132 („wahrscheinlich ein skythisierter finnischer Stamm, etwa westlich des Don-Tanais im Gouv. Kursk und Voronež zu suchen”).

¹⁴⁴ W. Entwistle—W. Morison, Russian and the Slavonic languages, London 1964, 18.

¹⁴⁵ Tomaschek, Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der Classischen Alterthums-wissenschaft, гасло „Alazonen”.

¹⁴⁶ Prášek, Herodot a vlast Slovanů, 49.

¹⁴⁷ K. Tymeniecki, op. cit. 405 („plemie Alidzonów... łatwiej mimo wszystko do Traków zaliczyć”).

¹⁴⁸ М. Грушевський, Історія України-Руси I, 109—110.

¹⁴⁹ W. Surowiecki, Śledzenie początków narodów słowiańskich, Warszawa 1824. Тоді ще не знали, що скити й сармати були іранськими племенами. Це вияснив пізніше в своїх дослідженнях Всеvolod Міллер (В. Міллер, Осетинские этюды, Москва, 1881—1887, I—III).

¹⁵⁰ J. Kuno, Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde. Die Skythen, Berlin 1871.

¹⁵¹ F. Schwarz, Alexanders des Grossen Feldzüge in Turkestan.

¹⁵² Spiegel, Iranische Alterskunde, II, 342; W. M. McGovern, The early Empires of Central Asia, Chapel Hill, 1939, 462.

¹⁵³ A. Lefèvre, Germains et Slaves, 1903, 158 („les Scythes — c'est-à-dire l'ensemble des trois groupes, encore indéterminés — Celto-Germano-Slaves”).

¹⁵⁴ F. Hančar, Die Skythen als Forschungsproblem, Reinecke Festschrift, Mainz, 1950, 68.

¹⁵⁵ С. Семенов-Зусер, Скифская проблема в отечественной науке, Харків 1947.

лін.¹⁵⁶ Твердження двох останніх про генетичне споріднення слов'ян із скитами, сперте на маррівському псевдовчені, було відкинуто в ССР тільки після публікації антимаррівської брошури Й. Сталіна¹⁵⁷ на науковій конференції 1952 року в Москві після доповідей Б. Грекова, М. Артамонова, П. Шульца і В. Тереножкіна.¹⁵⁸ Таке твердження й справді не має жодної наукової основи і скити залишаються далі в археології та історії азійськими кочовиками іранського походження.

Після Геродота, традиції грецької географії та історії клясичної й гелленістичної доби, продовжували тільки в останньому сторіччі до Хр. і в I—II сторіччях після Хр. римські автори, які серед безлічі племен, що жили тоді в Європі, в так званій Східній Германії, згадують теж слов'ян під іменем *венедів* чи *венетів*, *віндів*.¹⁵⁹ Перше повідомлення про них, у зіпсованому вигляді, подав Корнелій Непос (94—24 до Хр.), а зберіг її Помпоній Мела (III, 5, 45), який каже, що Метель Целер, проконсул римської провінції Галії в 62 році, дістав був від короля батавів (свеїв) у дар венедів, які випадково причалили були до берегів Батавії (нинішня Голландія).¹⁶⁰ Випадок хотів, що східні вітри пригнали до батавського узбережжя корабель з країни, мешканців якої звали індами.¹⁶¹ Тому, що прибутия справжніх індів (індійців) до батавського побережжя, і то ще із Сходу, було справою зовсім неможливою, єдиним виясненням звідомлення про цю подію може бути мала поправка назви моряків: не були це інди, а вінди (венди, венеди) з-помаць Балтицького моря, яких вітри загнали в тісні протоки між Данією і Скандинавією чи в околиці сьогоднішнього Любеку і там вони попали в руки германського племені батавів-свеїв.¹⁶²

¹⁵⁶ А. Мишулин, Источники о скифах и изучение культуры дославянского населения в истории ССР, Вестник Древней Истории, 1947, I, 256—262.

¹⁵⁷ И. В. Сталин, Марксизм и вопросы языкоznания, Москва 1950.

¹⁵⁸ А. Уdal'цов, Е. Крупнов, Деятельность ИИМК АН ССР, Вопросы истории, 1954, XI, 169.

¹⁵⁹ Назви венедів у різних античних авторів зібрали E. Boguslawski, Światowit, VIII, 5, Warszawa, 1907.

¹⁶⁰ „Idem Nepos de septentrionali circuitu tradit Q. Metello Celere Afrani in consulatu collegae, sed tum Galliae proconsuli, Indos a rege Sueorum dono datos, qui ex India commerci causa navigantes tempestatibus essent in Germaniam abrepti” (Plinius, Historia Naturalis, II, 170).

¹⁶¹ „Cornelius Nepos... testem autem rei Q. Metellum Celere adicit, eumque ita retulisse commemorat: cum Galliae pro consule praesesset, Indos quosdam rege Botorum dono sibi datos; unde in eas terras devenissent requirendo cognosse, vi tempestatum ex Indicis aequoribus abreptos emensosque quae intererant, tandem in Germaniae litora exisse” (Pomponius Mela III, 5, 45 — L. Niederle, S. S. I, 1, 1925, 194).

¹⁶² Так пояснювали цей уступ Р. Šafařík (Über die Abkunft der Slawen, Ofen, 1828, 201; S.S. I, 133); Гильфердингъ (Древнейший періодъ історії Славянъ, Вестникъ Европы, 1868, IV, 256); I. Szaraniewicz (Kritische Blicke in die Geschichte der Karpathen-Völker, Lemberg, 1871, 97) W. Kętrzyński (Die Lygier, Poznań 1868, 76); J. Perwolf (Archiv für slawische Philologie, VII 614); A. Nebrink (Schlesiens Vorzeit, IV, 82); А. Погодинъ (Із історії славянських передвижень, Петерб. 1901, 8); G. Kossinna (Anzeiger für deutsches Altertum, Berlin, 1890,

Видно, не траплялося це часто, коли вістка про цю подію попала в історичну літературу. *Помпоній Мела* подає теж відомість, що в його «Сарматії» венеди жили далеко на схід від середньої і верхньої Висли.

Наступний римський учений, що знов венедів, був *Пліній Старший* (Gaius Plinius Secundus Maior або Senior), народжений 23 або 24 р. після Христа, помер під час вибуху Везувія 79 року. Він був вищим римським урядовцем в адміністрації римськими провінціями і відомим ученим-дослідником. Єдина його праця, яка збереглася — це *Naturalis historiae* в 37 кни�ах, закінчена в 77 році, описує не тільки природу, але й географію та етнографію всього відомого римлянам світу. Способ опису взятий з дуже поширених у греко-римській літературі «*periplois*», цебто описів плавби вздовж узбережжя. Таким чином Пліній описав спершу краї над Середземним морем, починаючи від Стовпів Геракла (Гібральтару) аж до Меотиди (Озівського моря), а опісля подав опис країв північної і західньої Європи від Балтицького моря аж до Гібральтару. Звичайно, це не власний опис Плінія, бо таких подорожжів він ніколи не відбував. У своїй праці він спирається на відомостях зібраних ранішими авторами, покликуючись звичайно на них. Те саме, у формі «деякі кажуть», зробив він і тоді, коли вичислюючи знані йому племена, що заселявали т. зв. Велику Германію і Скитію (поняття суто географічні) в порядку зі сходу на захід, перших називав сарматів, а біля них венедів (*Venedi*), які жили теж на східному березі Висли. Він повторив також відомість про «індів», яку подав Непос.¹⁶³

Часово наступним після Плінія був *Таціт* (Cornelius Tacitus), народжений приблизно 55 року, а помер біля 120 року, найвідоміший римський історик з часів римського цісарства. Свою славу він здобув головним чином великими працями *Historia* і *Annales*, але вже раніше, наприкінці I стол., він написав малу працю «*De origine et situ Germanorum*», знану тепер під скороченою назвою «*Germania*»; у ній, в розділі 46, є уступ про венедів. Там, порівнюючи звичаї германів і сарматів, Таціт сумнівається в тому, до кого з них причислити венедів: «чи народи певкінів, венетів і феннів маю причислити до германів чи сарматів — сумніваюся... венети і ставлять хати і носять щити і залізобетонні вежі відкривають ніг (ходять пішки) та втішаються рухливістю (значить збройні сили венетів складалися з піхотинців, не з кінноти — Я. П.):

21); Wagner (Wendenzeit, Mecklenburgische Geschichte, I, Berlin, 1899, 173); L. Niederle (S.S. I, 1925, 194), M. Rudnicki (Slavia Occidentalis, V, 1926, 522), недавно ще цю думку висловив теж K. Tymieniecki (Ziemie polskie w starożytności, 1951, 553). У так званому Веронському Лятеркулі з поч. IV стол., між «варварськими племенами», після сарматів, скірів, карпів, скитів і готів, названі також Indii, що їх Müllenhof (Germania antiqua, 157) реститував у віндів. Проте дехто (Buat, Ritter) бачив у індах Непота справжніх індійців (F. Ubert, Skythien und des Land der Geten und Daker nach den Ansichten der Griechen und Römer, III, 1, 92).

163 Gaius Plinius Secundus (Maior). Historia Naturalis, IV, 97: „quidam haec habitari ad Vistulam usque fluvium a Sarmatis, Venedis, Sciris, Hirris tradunt”.

це все відрізняє їх від сарматів, що живуть у шатрах і на конях». ¹⁶⁴
Значить слов'яни-венети були осілими хліборобами, а сармати —
кочовиками. Тацті, подібно як і Пліній, брав свої відомості з другої
руки, чи то з грецьких та римських авторів, чи то з оповідань купців
і вояків, що бували в краях на північ від Риму.

Головним представником олександрійських учених був Клавдій
Птолемей (народжений приблизно 100 р., помер біля 173 р.), пов'язаний
з науковим середовищем Олександрійського музею, який уже тоді
мав вікові традиції, зокрема в ділянці точних наук.

Сам Птолемей не був подорожником і дослідником як Геродот, а
вченим енциклопедистом. Він не виїздив з Олександрії, а на місці
збирав відомості різного походження і різної, мабуть, вартості, а най-
більше користався загубленими пізніше працями географа *Маріноса*
з *Тири*. головною працею Птоломея була «Geographike Hyphegesis» —
«Введення в географію», яка підсумовувала географічне знання цілого
стародавнього світу. В ній він згадує венедів як величезний народ, що
жив у сусістві сарматів вздовж цілої венедської затоки, тобто Бал-
тицького моря.¹⁶⁵

Свого часу деякі дослідники як *P. Šařárik*,¹⁶⁶ *I. Szaraniewicz*,¹⁶⁷
P. Krek,¹⁶⁸ *K. Müller*,¹⁶⁹ вважали доказом переможного походу рим-
ського цезаря Волузіяна, сина Галла, проти (венедів) венедів пам'ят-
кову медалю з 253 року з написом «*Imp. C. VA. F. GAL. VEND. VOLU-
SIANO AUG.*»,¹⁷⁰ в якому скорочення *VEND* вони читали як *Vendicus*.
Проте вже *K. Müllenhoft*,¹⁷¹ а за ним *L. Niederle*¹⁷² звернули були
увагу, що згаданий напис не має нічого спільного з венедами-слов'я-
нами. Його слід читати «*IMP(ERATORI) C(AIO) V(IBIO) GAL(LO)
VEND(UMLIANO) VOLUSIANO AUG(USTO)*», бо такий був повний
титул цезаря Волузіяна. Маючи це на увазі *K. Timeneczky* каже, що

¹⁶⁴ Cornelius Tacitus, Germania, cap. 46: „Peucinorum Venetorumque et Fennorum
nationes Germanis an Sarmatis ascribam, dubito... Veneti et domos figunt et scuta
gestant et pedum usu ac pernicitate gaudent: quae omnia diversa Sarmatis sunt in
plaastro equoque viventibus”.

¹⁶⁵ Claudiu Ptolemaiu, Geographike Hiphegesis, III, 57: „katehei de ten Sarma-
tian ethne megista hoi te Ouenedai par holon to Ouenedikon kolpon”. Венедською
затокою називає автор Балтицьке море, а Венедськими горами — гори
Карпати. J. Piaskowski, Ziemie Polski w starożytnosci w swietle „Geografii” Klau-
diusza Ptolemeusza (Sprawozdania z posiedzeń Komisji 1962, Kraków, 1962—1963,
11—13). Критичний огляд праці Птолемея подав *B. Biliński*, Drogi swiata
starożytnego ku ziemiom słowiańskim, (Archeologia, I, Poznań, 1947, 160...).

¹⁶⁶ P. Šařárik, S. S., I, 89, 152; II, 686.

¹⁶⁷ I. Szaraniewicz, Kritische Blicke, 110.

¹⁶⁸ R. Krek, Einleitung, 256.

¹⁶⁹ K. Müller, Ptolem. Geogr. I, 422.

¹⁷⁰ Цю медалю опублікував вперше *Vaillant*, Numism. Imperat. Romanorum,
Parisiis, 1694, II, 351.

¹⁷¹ K. Müllenhoft, Deutsche Altertumskunde II, 100.

¹⁷² L. Niederle, S. S. I, 1, 1925, 188—189.

«в справі Волузіяна і його відношення до слов'ян не дається зовсім нічого сказати».¹⁷³

Німецькі дослідники, з політичних причин, довго оспорювали етнічну приналежність венедів. Вони поєднували їх то з якимсь невідомим північно-ілріським племенем (П. Ділс,¹⁷⁴ Коссінна,¹⁷⁵ Покорни,¹⁷⁶ Брюкнер,¹⁷⁷ Шухардт¹⁷⁸), то з більшіше невизначеним індоєвропейським народом (Ділс,¹⁷⁹ Штеге¹⁸⁰), то з германами (Й. Хр. Йордан,¹⁸¹ Гайтерер,¹⁸² Аделунг,¹⁸³ Потт),¹⁸⁴ то врешті уважали це питання таким, що його зовсім не можна розв'язати (Любкер¹⁸⁵). Нез'ясоване і теж однобічне становище займає тепер ще Е. Шварц (Ерлянген), який у тій самій праці каже раз (стор. 86), що до слов'ян належать загадні Плінієм і Тацітом венеди чи венети, другий раз (стор. 89), що східнонімецьких венетів, тобто венетів у їх правітчині рішуче не можна вважати предками слов'ян (тому, що це східнонімецька територія! — Я П.), а третій раз (стор. 91), що венетів Таціта, за описом їхнього способу життя і їхніми грабіжницькими виправами (!) слід найскоріше вважати слов'янами.¹⁸⁶ До думки німецьких дослідників прихиляється також еспанський археолог П. Бош-Гімпера, який не думає, щоб можна було вважати венедів слов'янами.¹⁸⁷

З інших дослідників Й. Добровський уважав венедів теж германами,¹⁸⁸ А. Нарушевич (1733—1796) відрізняв їх від слов'ян,¹⁸⁹ Й. Піч мав

173 K. Tymieniecki, Ziemie polskie w starożytności, 647.

174 P. Diels, Slaven, Reallexikon der Vorgeschichte, Berlin 1930, XII, 279.

175 G. Kossinna, дивись: Diels — попередня замітка.

176 J. Pokorný, Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrer (Zeitschrift für keltische Philologie, X, Halle, Heft 1, 2.

177 A. Brückner, Wzory etymologii (Slavia, II, 195); idem, Dzieje kultury polskiej I, Kraków 1930.

178 C. Schuchhardt, Alteuropa, Berlin 1944, 180.

179 P. Diels, як прим. 174, стор. 276.

180 Steche, Altgermanien im Erdkundenbuch des Claudius Ptolemäus, Leipzig 1937, 123.

181 J. Chr. Jordan, De originibus slavicis, I, 39.

182 Gaiterer, An Russorum... Göttingen 1793, 206.

183 F. Adelung, Mithridates, II, 654.

184 A. Pott, I Supplement zur Techer Zeitschrift, 1887, 165.

185 Lübker's Reallexikon, 1096.

186 E. Schwarz, Das Vordringen der Slawen nach Westen, Südostforschungen 15, 1956, 86: „Man ist sich im Allgemeinen darüber einig, daß die in Mittelußland von Herodot (IV, 17) erwähnten Neuroi als Slaven betrachtet werden dürfen, wozu dann in I Jahrh. nach Chr. die von Plinius (Natur. historia IV, 97) und Tacitus (Germania, cap. 46) genannten Venethi treten”; 89: „es ist ausgeschlossen die ostdeutschen Veneter, d. h. die Veneter in ihrer Urheimat als Vorfahren der Slawen anzusehen”; 91: „Unter den Venethi des Tacitus sind nach der Beschreibung ihrer Lebensweise und ihrer Raubzüge am ehesten Slawen zu verstehen”.

187 P. Bosch-Gimpera, El problema indeuropeo, Mexico 1960.

188 В. Ягичъ, Письма Добровского до Копитара, 665.

189 A. Naruszewicz, Historya narodu polskiego I, 1824, 235.

на думці якийсь ближче невідомий індоевропейський народ,¹⁹⁰ а Паррот уважав венедів сарматами.¹⁹¹ В останніх часах лондонський лінгвіст В. Ентвістл уважає венетів римських істориків іллірами і припускає можливість, що слов'яни зайняли згодом їхні землі й перейняли їхню назву.

Усі ці погляди не мають жадної наукової вартості, вони не підперті ніякими археологічними чи лінгвістичними матеріалами. На сьогоднішній день не має, мабуть, ні одного об'єктивно думаючого дослідника, який спростовував би тезу про ідентичність венедів-венетів античних авторів з ранніми, перш за все, західними слов'янами.¹⁹³ Останнім часом у цьому самому розумінні висловлювалися московські історики З. Удалъцов¹⁹⁴ і М. Рабінович.¹⁹⁵

У своєму «Введенні в географію» Птолемей згадує, між іншими племенами, важливих тут для нас костобоків. Він єдиний називає їх койстобоками (*koistobokoi*), а всі інші автори (Амміан Марцеллін,¹⁹⁶ Юлій Капітолін,¹⁹⁷ Діон,¹⁹⁸ Павзаній¹⁹⁹), та різні пропам'ятні написи (три в Римі,²⁰⁰ один в Добруджі²⁰¹) без «й» — костобоками. Це плем'я уміщує Птолемей раз на півночі від Карпат, а другий раз у північній Дакії, цебто на Закарпатті, куди костобоки згодом були переселилися. Це слід розуміти так, що вони або жили обабіч Карпат або переселилися були з північного в південне Прикарпаття (*Transmontani*), як правильно думали М. Грушевський²⁰² і Л. Нідерле.²⁰³ Нічим не вправ-

¹⁹⁰ J. Pič, Památky archeologické XVII, Praha.

¹⁹¹ C. Parrot, Versuche über Liven, I, 20.

¹⁹² W. Entwistle—W. Morison, Russian and the Slavonic Languages, London 1964, 22.

¹⁹³ Г. Ловмянський пов'язує з венедами тищінеську культуру бронзової доби та найраніші слов'янські городища (H. Łowmiański, Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e., Warszawa 1963).

¹⁹⁴ З. Удалъцова, Всемирная история, III, Москва, 1956, 72 («в VI в. под именем венедов упоминаются славянские племена, которые продвинулись на запад до р. Лабы, смешались здесь с местными племенами гугиев и положили начало образованию в дальнейшем племён поляков, поморских и польских славян»).

¹⁹⁵ М. Рабінович, Образование древнерусской народности. (Народы европейской части СССР, I, Москва, 1964, 99: «венеды или «венто», без сомнения — древнее самоназвание славян».

¹⁹⁶ Costobocae (*Ammianus Marcellinus* XXII, 8, 42).

¹⁹⁷ Costoboci (*Julius Capitolinus*, Vita Marcii, 22).

¹⁹⁸ Kostouboki (*Dion Cassius*, 71, 12).

¹⁹⁹ Kostobokoi (*Pausanias* X, 34).

²⁰⁰ Два з цих написів згадують костобоцьких королів rex Cosstobocensis, Costarocensis) Піепора і Сабітуа, третій Л. Юлія Вергілія Гратуса, що воював у Македонії проти костобоків (тексти в *L. Niederle*, S.S., I, 2, 406, 409).

²⁰¹ Напис на пам'ятнику в Адамкліссі, який поставили два сини батькові Дайзієві, що був „interfectus a Castabocis (*Corpus Inscriptio[n]um Latinarum* III, 14214, 12).

²⁰² М. Грушевський, Історія України-Руси, I, 130—131.

²⁰³ L. Niederle, S. S., I, 2, 404.

дана і однобічна спроба розмістити костобоків, як це робить К. Тименецький, мовляв, вони заселяли північну Сандомирщину і, може, західню Люблянщину, а трансмонтані жили на території пізнішої Червоної Русі.²⁰⁴

Коли йдеться про етнічну приналежність костобоків, то ранніми слов'янами вважали їх П. Шафарик,²⁰⁵ Айхвалъд,²⁰⁶ Каулъфус,²⁰⁷ Куно,²⁰⁸ М. Дріновъ²⁰⁹ Л. Нідерле,²¹⁰ М. Смішко,²¹¹ а тепер також К. Тименецький²¹² і Я. Пастернак.²¹³ Траками (даками) їх уважали Цайс,²¹⁴ Ф. Браунъ²¹⁵ Томашек,²¹⁶ Домашевський²¹⁷ та М. Грушевський.²¹⁸

У розшуках за ранніми слов'янами до уваги слід взяти тут ще одно велике плем'я чи союз племен, що його згадують античні автори в перших століттях по Хр.. Були це люгії, яких деякі дослідники слов'янської старовини вважають праслов'янами.²¹⁹ Грецький географ Страбо (63 до Хр. — 20 по Хр.) у своїй багатотомній праці згадує великий

²⁰⁴ K. Tymieniecki, Ziemie polskie w starożytności, 1951, 622: „o położeniu ich (Kostoboków) w środkowo-południowej Polsce (północne sandomierskie i może zachodnie lubelskie decyduje następna z kolei (у Птолемея) nazwa Transmontanów ... Transmontanowie siedzieliby więc na obszarze późniejszej Rusi Czerwonej.”

²⁰⁵ P. Šafařík, S. S., I, 241.

²⁰⁶ Eichwald, Geogr. 458, 479.

²⁰⁷ Kaulfuss, Alte Slaven, 45.

²⁰⁸ Cuno, Skythen, Berlin 1871, 330.

²⁰⁹ M. Дриновъ, Заселеніе балкал. Полуострова Славянами, Москва 1873, 63.

²¹⁰ L. Niederle, S. S., I, 2, 1925, 405.

²¹¹ M. Smiszko, Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego, Lwów 1932, 179; автор приписує костобокам т. зв. липницьку культуру і вважає їх гетами; праслов'янами визнали їх візантійський історик VI стол. Теофіль Сімокатта і пізніші історики й славісти M. Ordini (Il regno degli Slavi, Pesaro 1601, 7), Сенковський (Примечанія къ Геродоту, Бібліотека для чтенія, XXVII, 1838, 96), Д. Иловайский (Вопросъ о народности древнихъ даковъ, Древности III, 290), Ф. Брунъ (О родстве Гетовъ съ Даками и сихъ последнихъ со Славянами, Черноморе I, Одесса 1879, 265), Н. Леопардовъ (О начале Славяно-Руси со стороны историко-археологической, Київъ 1892), E. Boguslawski (Einführun in die Geschichte der Slaven, Jena, 1904), W. Zunkovic (Wann wurde Mitteleuropa von den Slaven besiedelt, Kremsier, 1905) і Я. Пастернак (Археологія України, Торонто, 1961, 493).

²¹² K. Tymeniecki, Ziemie polskie w starożytności, Poznań 1951, 702.

²¹³ Я. Пастернак, Археологія України, Торонто, 1961, 493.

²¹⁴ Zeuss, Die Deutschen und ihre Nachbarstämme, 696.

²¹⁵ Ф. Браунъ, Развисканія, I, 151.

²¹⁶ Tomaschek, Sitzungsberichte, philos.-hist. Classe, Wien 1893, Bd. 128, 107.

²¹⁷ Domaszewski, Serta Hartiana, Wien 1896, 12.

²¹⁸ М. Грушевський, Історія України-Русі, I, 134.

²¹⁹ У слов'янськості люгіїв дуже сумнівається W. Entwistle — W. Morison, Russian and the Slavonic Languages, 1964, 28.

народ лютіїв, а поруч кілька менших племен: зумів, бутонів, мугілянів, сібінів і свевський (германський) нарід семнонів.²²⁰

Після цього Тацит каже, що в його Східній Германії, на північ від прикордонних гір Свеї (Судетів) живе багато народів, з яких найбільше земель займають лютії, розташовані в багатьох місцевостях. Найважливіші з них, з лютіїв є гарії, гельветони, маніми, гелізії й наганарвали.²²¹

Далі Птолемей в описі земель між горами Карконошами, джерелами Висли і рікою Вартою наводить три їхні племена: лютії-омани, лютії-дідуні й лютії-бури.²²²

За часів імператора Доміціяна лютії згадуються в описі боїв із свевами в Мезії,²²³ а врешті на карті *Певтінгера* названі Lupiones Sarmatae, що слід поправити на Lugiones Sarmatae,²²⁴ бо водночас, і то востаннє, згадує нарід лютіїв грецький історик VI стол. Зосим.²²⁵

Спираючись на наведені античні джерела Л. Нідерле клав землі лютіїв на північ від гір Карконошів, Орлицьких і Ясеників, аж по ріки Варту і Нотець; західнім їх кордоном він уважав ріку Лабу, східньою — середній біг Висли. Це покривалося б, згідно з думкою Т. Лер-Славінського, з сьогоднішнім Шлеськом і західною Польщею.

З інформації античних авторів виходить, що лютії не були однозначним племенем, а групою племен, яких інші назви подає Тацит, а інші Птолемей, який до лютіїв зачисляє теж манімів, мугільонів і дідунів та називає ще інші, мабуть, слов'янські племена гіллюнів (в сусістві балтицьких галіндів), боранів, лютичів (в доріччі Спреви), бурів (біля джерел Висли й Одри), корконтів (в сусістві лютіїв і бурів), вельтів, лемовів, гіліндів, фародинів, ванів, ставанів та суланів.²²⁶ Коли йдеться про етнічну приналежність лютіїв, то Л. Нідерле, вказавши на етимологічні труднощі щодо виведення назви лютіїв із слов'янського «луг», яке в часах названих тут античних авторів вживалося з носовим звуком, як «лонг», сказав: «Na druhé straně ... vše, co víme o Lugiech, o místu, kde seděli, o jích kmenech a jejich kultuře, je povahy

²²⁰ Lougious mega ethnōs, kai Zoumous, kai Boutonas, kai Mougilonas, kai Sibinous, kai to Soebon mega ethnōs (*Geographica* VII, 1, 3).

²²¹ Dirimit scinditque Sueviam continuum montium iugum ultra quod plurimae gentes agunt ex quibus latissime patet Lugiorum nomen, in plures civitates diffusum. Valentissimas nominasse sufficiet, Harios, Helvetonas, Manimos, Helisios, Nahanaervalos (*Germania* 43).

²²² Palin hypo men tous Semnonas oikousi Silingai, hypo de tous Bourgountas Lougoi hoi Omanoi, hyph' hous Lougoi hoi Didounoi mechri tou Askibourgiou orous ... hyper (Bateinous) hypo to Askibourgio orei Korkovtoi kai Lougoi hoi Bouroi mechri tes kephales tou Ouistoula potamou (*Geogr.* II, 11, 10).

²²³ Dio Cassius LXVII, 5: en te Mysia Lygioi tisi polemehentes.

²²⁴ H. Lowmianski, Początki Polski, Warszawa 1963.

²²⁵ Logiones ethnōs (Zosimos I, 671); L. Niederle, S. S. III, 1919, 29.

²²⁶ M. Rudnicki, Prasłowianszczyzna, Lechia-Polska, II: Wspolnota slowianska; wspolnota lechicko-polska, Poznań 1961, 100—101.

takové, že myslím, vyloučiti nelze možnosti toho, že před sebou máme velký kmen neněmecký a západnoslovanský».²²⁷

У тому самому сенсі висловився Т. Лер-Славінський. Спираючись на М. Рудницького, який переконливо доказав слов'янське походження назви лугіїв,²²⁸ та на факт, що їхні землі повністю вміщуються в межах засягу одночасної праслов'янської культури ямових гробів, він каже: «Wydaje się że powyższe wyjaśnienia powinny usunąć ostatnie wątpliwości co do przynależności starożytnych Lugiów do prasłowiańskiego zespołu etniczno-językowego».²²⁹ Праслов'янами вважали лугіїв теж В. Кентржинський²³⁰ і К. Тименецький. Проте були й інші, явно тенденційні погляди. Німецькі дослідники приписували їм, одні германське (*Шенфельд*),²³¹ інші знов іллірське (*Г. Краге*)²³² походження.

Поруч лугіїв існувала окрема група західних праслов'янських полабсько-балтицьких племен, яку творили: серби (вище Судетських гір), оборити (на долішньому бігу ріки Лаби), лютичі-велети (далі на схід аж по Одру) і поморяни (між долішньою Одрою, Нотецю й Вислою). Усі вони, як твердив Л. Нідерле, прийшли у свої історичні землі із сходу.²³³

Правітчина чеських та словацьких ранніх слов'янських племен — чехів, хорватів, лучанів, дулібів, мораванів, словаків — була, за тим же дослідником на північ від Карпат, а на свої історичні землі вони прийшли звідтіля, від Висли через Одру до Чехії й на Моравію, а через західні Карпати на Угорщину.²³⁴

Нарешті треба згадати, що Птолемей, в околицях сучасної Лемківської верховини чи Дрогобиччини уміщував плем'я бессів чи бієссів, від якого, за здогадом М. Думки²³⁵ могла б походити назва частини Карпатських гір — Бескид. У своїй праці Птолемей подає теж декілька торговельних факторій над Дністром, з яких для нас особливо важливою є Карродунум. За М. Думкою вона була, може, на місці Галича,²³⁶ за К. Тименецьким²³⁷ аж коло Моравської Острави, однак археологічні знахідки кажуть льокалізувати її радше на городищі в теперішній Городніці біля Городенки, дуже багатому на знахідки саме з римської доби.²³⁸

²²⁷ L. Niederle, S. S. III, 1919, 52.

²²⁸ M. Rudnicki, Slavia Occidentalis, XVI, 253—255.

²²⁹ T. Lehr-Slawinski, O starożytnych Lugiach, Slavia Antiqua I, Poznań 1948,

²³⁰ W. Ketrzynski, Die Lugier, Poznan 1868.

²³¹ Schönfeld, Wörterbuch der altgermanischen Völker- und Personennamen, Heidelberg 1911 (з готського Liugan — женитися); також автор гасла «Люгії» в енциклопедії Der grosse Brockhaus, XI, 1932, 651

²³² H. Krahe, Germanen und Indogermanen, Festschrift H. Hirt, II, 572.

²³³ L. Niederle, S. S. III, 1919, 101.

²³⁴ Як вище, прим. 221

²³⁵ М. Думка, Праслов'яни (журнал «Жовтень», Львів, 1965, ч. 12, 125).

²³⁶ Як попередня примітка, 128.

²³⁷ K. Tymieniecki, Z dziejów tworzenia się Europy w X w. 1955, 129.

²³⁸ Я. Пастернак, З безодні віків Городенщини, Торонто. 1963 (рукопис).

Після довгої перерви після Таціта і Птоломея, бо тільки в першій половині VI ст. водночас два античні історики, мимохідь, зайнялися слов'янами — Йордан і Прокопій з Кесарії; обидва вони приносять цінні відомості до проблеми, яка нас тут інтересує. Перший з них, готський історик Йордан, який жив у Візантії, приймав називу венедів за збірну для всіх слов'ян, але відрізновав між ними вже дві окремі групи племен — склавенів на заході і антів на сході. Видно, вже тоді були між ними різниці в мові, побуті та матеріальній і духовій культурі внаслідок розселення на дуже широких просторах посторонніх торговельних зв'язків і тимчасових завоювань. До речі, ім'я антів виступає вже багато раніше. Вперше воно подибується на одному напису з Боспору (270-ти рр.), де між іншим боспорянами згаданий Antas Papi...²³⁹

У своїй праці «Getica» (V, 30) Йордан каже: «між ними (Тиса-Дунай) є Дакія, неначе діядемом увігчана стрімкими Альпами (Альпи Бастиарські — Карпати) вздовж їхніх лівих схилів, що звернені до півночі, від джерел Висли на безмежних просторах розмістився численний народ венетів, а хоча його імена змінюються тепер відповідно до різних племен і місць, то все ж таки їх називають головно склавенами і антами. Складени живуть від Новітунського городу й озера, що звється Мурсіянським.²⁴⁰ аж по Дністер, а на півночі по Вислу:²⁴¹ вони мають болота і ліси за городи. Анти, що є з них найхоробріші, де закривається Понтійське (Чорне) море, від Дністра простягаються аж до Дніпра, а ці ріки віддалені одна від одної на багато днів дороги».²⁴²

Це античне визначення кордонів зайнятих антами земель в основному погоджується з археологічними даними, згідно з якими вони простягаються від лівобережжя Сіверського Дінця на сході по околиці Львова на заході, з центром на дніпровському Правобережжі.²⁴³

²³⁹ А. Погодин, Эпиграфические следы славянства (Русский филологический Вестник, 1901; М. Грушевский, История Украины-Руси I, Киев 1913, 174).

²⁴⁰ Звичайно приймають, що *lacus Mursianus* це болота при усті ріки Драви, коло давньої Мурсії (у сучасну пору Ессе), а для *civitas Noviuentensis* найпростіше пояснення, що тут ідеється про Noviodunum у Нижній Мезії, в сучасності Ісакча (дивись М. Грушевский, История Украины-Руси I, 1913, 167).

²⁴¹ Недавно московський історик З. Удал'цова, клала оселі склавенів у середнє і нижнє Подунав'я та західнє Прикарпаття (Всемирная история III, Москва 1956, 72).

²⁴² Introrsus illis Dacia est, ad coronaem speciem arduis Alpibus emunita, iuxta quorum sinistrum latus, qui in aquilone vergit, ab ortu Vistulae fluminis per immensa spatia Venetharum natio populosa consedit, quorum nomina licet nunc per varias familias et loca mutantur, principaliter tamen Sclaveni et Antes nominantur. Sclavenia civitate Novietunense et Iaco qui appellatur Mursiano usque ad Danastrum et in Boream Viscla tenus commorantur; hi paludes silvasque pro civitatibus habent. Antes vero, qui sunt eorum fortissimi, qua Ponticum mare curvatur a Danastro extenduntur usque ad Danaprum, quae flumina multis mansionibus ab invicem absunt.“

²⁴³ Я. Пастернак, Археологія України, Торонто 1961, карта XIV.

Цілковито необоснованим є твердження Й. Маркварта, сперте, мовляв, на свідченнях Йордана і Прокопія, що заселені антами землі, до часу їх підкорення аварами, простягалися тільки від Дністра й Серету до Бугу, та що вони, на домагання Юстініяна, покинули були ці землі й переселились у Дакію.²⁴⁴

Врешті, пишучи про перемоги готського короля Германаріха над сумежними народами, Йордан називає між ними теж венедів і каже: «(венеди) хоч гірше озброєні, але чисельно переважаючі, ...походячи з одного роду (крови), прибрали тепер три імена, а саме венети, анти, склавени». ²⁴⁵

Згадки про антів знаходимо теж в інших місцях Йорданової історії готів. Хронологічно першою є його розповідь, як після гунської навали 376 року готський король Вінітар, не хотячи підлягати гунській зверхності, став помалу відступати і хотячи показати свою відвагу, рушив з своїм військом на край антів. Напавши на них, у першій сутичці від був побитий, але далі воював сміло і їхнього короля (гех) Боза ²⁴⁶ з синами й 70 старшинами казав розіп'яти «для постражу, щоб трупи повішених, як жахливий приклад, подвоювали жах підкорених». ²⁴⁷ Гуни, каже далі Йордан, взяли антів в оборону проти готів і при допомозі вірної їм частини готів знищили Вінітара. Виходить, що антський племінний союз короля Боза був першим державним організмом взагалі у слов'ян, ²⁴⁸ а деякі раніші дослідники ототожнювали його з цілою Русю.²⁴⁹

²⁴⁴ J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, 1961, 147: „Ich glaube nun, dass... die Sitze der Anten sich vor ihrer Unterjochung durch die Avaren vom Dnjestr nach dem Bug zurückgedrängt wurden... Ich habe jüngst wahrscheinlich zu machen gesucht, daß dieselben auf Veranlassung Justinians ihre früheren Sitze zwischen Dnjestr und Dnjepur aufgaben und sich als Bundesgenossen der Römer im alten Dakien ansiedelten“.

²⁴⁵ Jordanis Getica V, 34—35: „(Venethi) quamvis armis despici, sed numerositate pollentes... ab una stirpe exorti, tria nunc nomina ediderunt, id est Venethi, Antes, Sclaveni“. Цей поділ, що відповідає сьогодні західним, східним і південним слов'янам, вважає тільки правдоподібним О. Halecki, Borderlands of Western Civilization, New York, 1952, 8. За М. Рудницьким (Prasłowiańska, Poznań 1961, 20) венеди Йордана сиділи в доріччях Одри, Висли, Спреви і Гоблі.

²⁴⁶ За М. Грушевським, (Історія України-Руси, I, 177) «Боз (чи Бож) — це може Божко, Божидар, Богдан», проте ми думаємо, що це радше «вождь», з огляду на односкладовість імені.

²⁴⁷ Jordanis, Getica, 246: „(Vinitharius) in Antorum fines movit procinctum eosque dum aggreditur, prima congreessione superatus, deinde fortiter egit, regemque eorum Boz nomine cum filiis suis et LXX primatibus in exemplum terroris adfixit, ut metum cadavera pendentium gemitarent“.

²⁴⁸ H. Łowmiański, Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich, Poznań 1953, 13; так само думає сьогодні А. Бужанський, Походження державності у південно-східних слов'ян, «Літопис Волині», VII, 7, Вінниця 1964, 32: «усе це... дає право до признання антського союзу племен за першу слов'янську державу полуднево-східних слов'ян».

²⁴⁹ пор. B. Záštěrová, Hlavní problémy z počátku dějin slovanských národů (Vznik a počátky Slovanů, I, Praha 1956, 28—83).

Про дії антів у V ст. Йордан не згадує і тільки в VI ст., за пануванням візантійських імператорів Юстіна I (518—527), Юстініяна (527—565) і Юстіна II (565—578), каже він, анти, склавени і болгари, тобто східні і південні слов'яни безупинно нападали (*instantia cottidiana Bulgorum, Antium et Sclavonorum*)²⁵⁰ на східно-римські балканські провінції, доходячи іноді аж до Корінського перешейка та околиць самого Царгороду, що засвідчує згадану вище Йорданом хоробрість антів і їх воєнного духа. «Це за наші гріхи вони так скрізь бушують» — каже Йордан наприкінці своєї історії. У цих нападах не брали участі не згадані тут, далекі від Балкану венеди і це, на нашу думку, всупереч Нідерле,²⁵¹ підкреслює згаданий вище, вже існуючий тоді триподіл слов'ян, що їх згадує Йордан (венети, анти, склавени) на три групи — західну, східну і південну.

Під час тих слов'янських нищівних походів на Балкан у VI ст. анти, без сумніву, являлися визначною, а може й головною силою і на думку сучасних советських і болгарських дослідників вони брали участь у заселенні пізнішої болгарської землі.²⁵²

Крім льокалізованих вже вище венетів, склавенів і антів, Йордан згадує у своєму каталогу народів Європи ще плем'я відіварів, які живуть над берегами «океану» (Балтицького моря), там, де «трьома гирлами він вковтує води ріки Висли». *Лабуда* читає тепер цю назву вінді-варії і вважає це плем'я теж венедським, слов'янським.²⁵³ Ця етимологія — можлива, однак повністю не переконлива.

Згадаємо ще, що в своєму описі Скитії (*Hist. Goth.*, cap. 5) Йордан докладно подає кордони Європи й Азії, що їх відділяють одну від одної Ріфейські (очевидно Уральські) гори. З них, каже він, випливає ріка Танаїс (Дон), проте цю його помилку легко зрозуміти, коли взяти до уваги напрям долішньої течії цієї ріки. Друге невірне його твердження, мовляв, Каспійське озеро злучене з Льодовим океаном, переднія від так само думаючих інших античних авторів.²⁵⁴ Взагалі перевірка античних історичних джерел виявляє, що відомості Йордана неоригінальні. Він брав їх з аналогічної щодо теми праці свого сучасника *Kassiodora*.

Ще сильніше висловлюється про ті бурхливі, неспокійні часи античних походів інший візантійський історик *Прокопій Кесарійський*, постійний учасник воєнних походів візантійського полководця Белі-

²⁵⁰ *Jordanis, Romana* 388.

²⁵¹ L. Niederle, S. S. II, 2, Praha 1910, 472.

²⁵² B. Zástřeová, op. cit. 57; протилежної думки був раніш Л. Нідерле (op. cit., 294): „ve skutečnosti o nějakých „trvalých sídlech“ Slovanů na Balkaně, o nějaké „kolonisaci“ Slovanů před VI stoletím nemůže být řeči“. Приблизно так само говорив раніш про час слов'янської колонізації Балканського півострова, St. Stanojević (О южним Словенам у VI, VII веку, «Глас», 80, 1909, 124).

²⁵³ G. Labuda, *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej*, Poznań 1960, 37.

²⁵⁴ K. Tymieniecki, Z dziejów tworzenia się Europy w X wieku (Przegląd Zachodni, Poznań, 1—2, 1955, 126).

зарія у VI ст. У своїй історії про війну з готами він каже, що склавени й анти мали ту саму мову й раніш одне спільне ім'я — і тих, і тих називали спорами, мабуть, тому, що розпорощені (sporaden) заселюють свій край.²⁵⁵ Землі «безчисленних племен антив» сягають у нього на сході по Озівське море, а на заході через Дністер аж по гирла Дунаю. «Ці племена не керуються однією людиною, але живуть здавна у народоправстві (демократії) і тому у них щастя і нещастя в житті вважається загальною справою».²⁵⁶

Відколи імператором став Юостініян, оповідає Прокопій, ці анти, озброєні великими щитами, двома списами й луками, але без панцирів, разом з склавенами, гунами й болгарами, щороку набігають на Іллірію і Тракію та чинять там велике спустошення. Проте М. Грушевський думає, що «взагалі походи самих тільки антив і напади їх на Візантію на власну руку — не дуже навіть й імовірні. Правдоподібно, анти були звичайно тільки учасниками чужих походів, особливо болгарів». Деякі анти служили в візантійському війську, іноді на вищих постах, напр. Dabragezas (Доброгост? — Я. П.) Antes aner taksiarchos в 554—555 pp.²⁵⁷

Дуже цікаве щодо воєнної тактики антив — повідомлення Прокопія про здобуття ними укріпленого міста Топера в Італії. Сталося це таким чином, що велика частина антив заховалася перед мурами міста і тільки невеличка частина підійшла до воріт. Римські воїни виступили проти них; анти, удаючи переляканіх, стали тікати, римські воїни пустилися їм навздогін, а тоді виступила з засідки головна сила антив, оточила їх і знишила. Після того анти зігнали міських мешканців хмарою стрілів з мурів, приставили до них драбини і так силою зайнняли місто.

540 року гуни великим нападом знищили були цілій Балканський півострів аж до Адріатицького та Егейського узбережжя. У тому ж часі, оповідає Прокопій, «анти і словени порізнилися між собою, дійшли до війни й антив перемогли вороги».²⁵⁸ Використав це цар Юостініян і сам запропонував антиам поселитися як союзники (foederati) на теренах по південному боці Дунаю (північний був уже здавна заселений склавенами), в околиці фортеці Турріс, у теперішній північній

²⁵⁵ Відкидаючи цю хибну етимологію, каже далі М. Грушевський, це слово часто пов'язують з слов'янським Серб і вважають його давнішою своюнародньою назвою Слов'янства. Так думали вже Добровський, Шлещер, Шафарик і Цайс. Новіше об'яснення Л. Нідерле (Sporen-Bosporus) в статті Ueber die Sporoi des Procopios (Archiv für Slawische Philologie, XX) стрінулось з однодушною опозицією в науці (М. Грушевський, Історія України-Руси I, 1913, 78). Нині англійський філолог W. Entwistle (Russian and the Slavonic Languages, London 1964, 28) пов'язує Sporoi, здогадно, з Bosporoi.

²⁵⁶ Procopios, De bello Gotico IV, 4 (ethne ta Anton ametra); Прокопій из Кесарии, Война с готами, 1950, вид. АН СССР.

²⁵⁷ Aratii Mironijskij, III, 24.

²⁵⁸ Procopios, op. cit. III, 14.

Сербії,²⁵⁹ взамін за військову оборону важливого балканського шляху, що йшов від Дунаю через сьогоднішні місцевості Костельце — Ніш — Средець — Філіппополь та Адріянополь у Царгород, бо тим шляхом гуни звичайно нападали на нього. Анти прийняли царську пропозицію, але жадали собі при цьому за полководця Хелвудія, що був *magister militum per Thraciam*. Про те, чи виконаний був цей стратегічний плян, візантійські джерела нічого не говорять. Розбилося, мабуть, на справі псевдо-Хелвудія, що з'явився був між антами.²⁶⁰

В наступних десятиліттях за панування нездібного царя Фоки, годі вже було стримати слов'янські хвили, що стали заливати цілий балканський півострів. За часів його наслідника *Гераклія* (610—641) вже не перехідна, а постійна окупація слов'янами Балкану, а водночас і Греції, разом з частиною сумежних Егейських островів, стала фактом. Слов'яни зайняли цілий півострів крім частини Дальмачії, центральної Албанії й побережжя Егейського моря. У Греції не однаково густі слов'янські поселення були в Епірі, Тессалії, Еліді, Ахеї, а зокрема в Лаконії.

Подібно частини південних слов'ян рушила на захід в сторону Альп. Наприкінці VI ст. вони дійшли були до кордонів Баварії біля джерел Драви і Мури, а в 600 році загрожували вже Північній Італії. Проте пізніше зайняті цими предками словінців простори помітно зменшилися внаслідок нагальної германізації їхніх північних окраїн.

Різні водомости про антів знаходимо теж в інших візантійських істориків. Найбагатший на них «Стратегікон» Псевдо-Маврикія, невідомого автора VI—VII ст., який повчає своїх візантійських земляків про стратегію-способи боротьби з «варварами» і при цій нагоді подає про них не одну цінну інформацію відносно побуту і суспільної організації.²⁶¹ Після локалізування антів на лівому березі долини Дунаю, автор починає свою характеристику їх такими словами: «Племена склавенів і антів подібні за своїм способом життя... (анти) селяться в лісах, коло нелегко прохідних річок, боліт та озер, утво-

²⁵⁹ За М. Грушевським (Історія У.-Р., I 179) ця опустіла римська кріпость була на лівому боці Дунаю, «очевидно в Дакії», проте Л. Нідерле S. S. II, 2, 294—295) переконливо довів, що вона могла бути тільки по правому, південному боці Дунаю, бо північний був уже заселений славенами. Й. Маркварт намагався доказати, що анти, за спонукою Юстініана покинули свої землі між Дніпром і Дністром та переселилися в Дакію, де стали союзниками римлян (J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, 1961, 147).

²⁶⁰ Procopios, op. cit. III, 14; L. Niederle, S. S., II, 1910, 294—295; звідкіля G. Stadtmüller (Geschichte Südosteuropas, München 1950, 91) взяв відомість, що цей плян був виконаний — невідомо.

²⁶¹ Ю. Брайчевський, (Об антах Псевдо-Маврикія, Совет, Этногр. 1952, кн. 2) зробив спробу виключити «Стратегікон» з кола джерел історії антів і віднести всі його відомості про них тільки до одного східнослов'янського племені — сіверян. Його піддержав В. Мавродин (К вопросу об «антах» Псевдо-Маврикія, Совет. Археологія 1954, кн. 2, 39), проте рішуче проти цього виступив Д. Бліфельд (З приводу тлумачення свідчень про антів Псевдо-Маврикія, Археологія XIV, Київ 1962, 184—198).

рюють в своїх житлах багато виходів внаслідок небезпек, які з ними трапляються. Необхідні для них речі вони закупують в тайниках, нічим зайнім відкрито не володіють та ведуть бродяче життя... вони витривалі, легко переносять спеку, холод, дощ, наготу, недостатки в їжі... до прибулих чужинців вони (анти й склавени) ставляться ласково та виявляють ознаки своєї прихильності, охороняють їх, а коли чужинцеві завдають шкоду, то той, що приймав його раніше, вважає своїм обов'язком відомстити за чужинця». Псевдо-Маврикій повідомляє далі, що скромність антських жінок перевищує всяку людську природу, так що більшість їх вважає смерть свого чоловіка своєю смертю і добровільно душать себе, не вважаючи перебування вдовою за життя».

Про суспільно-організаційні відносини антів Псевдо-Маврикій, каже таке: «Антів ніяким чином не можна схилити до рабства або підкорення у своїй країні²⁶² ... тих, що знаходяться у них в полоні, вони не держать у рабстві, як інші племена, продовж необмеженого часу, а обмежуючи реченець рабства визначенним часом, пропонують їм на вибір: або, якщо вони бажають за певний викуп повернутися додому, або залишитися там у стані вільних і друзів... Не маючи над собою голови та ворогуючи один з одним (анті) не визнають військового строю... оскільки між ними немає однодумності, то вони не збираються разом, а якщо і збираються, то прийняті ними рішення зараз же порушують інші, тому що вони ворожі один одному і при цьому ніхто не хоче поступитися іншому».²⁶³

Дещо інакше говорить про демократичний устрій ранніх слов'ян Прокопій Кесарійський: «Словени й анти, — пише він, — не правляться одною особою, а з давніх часів живуть громадським правлінням і тому в них всякі справи, згідні й незгідні, вирішує громада».²⁶⁴

Про соціальний лад антів писав в останньому часі О. Пянков. «Вони, — каже він, — у VI ст. вже стали на шлях розвитку клясових відносин, хоч і не переживали ще процесу феодалізації... у них не було розвинутого рабовласницького суспільства».²⁶⁵

Перфідність візантійської політики-тактики добре відображають наступні слова Псевдо-Маврикія: «У них (антів) багато вожаків (reges), які не живуть у згоді, так що добре є притягати декотрих з них на свій бік намовами або дарунками, особливо близчих до наших кор-

²⁶² Доброю ілюстрацією для цього твердження може послужити збережений візантійським істориком такий факт: коли аварський хан Баян жадав від антів, щоб вони йому підкорилися, їхній полководець Лаврис-тас відповів: «Хто сміє хотіти позбавити нас свободи?! Край займати, то ми звикли, але не віддавати своїм ворогам. Так воно є, так воно на завжди і лишиться, доки буде ще на світі війна і мечі».

²⁶³ Maurikios, Strategikon XI, 5 (ed. P. Šafařík, S. S., II, 695); Д. Бліфельд, З приводу тлумачення свідчень про антів Псевдо-Маврикія (Археологія XIV, Київ 1962, 186—190).

²⁶⁴ Procopii, De bello Gotico III, 14.

²⁶⁵ О. Пянков, Соціальний лад антів, Український історичний журнал, Київ 1965, 8, 119—122.

донів і тоді на них нападати, щоб спільна війна не злучила їх разом та не звела під одну владу».²⁶⁶

Той же автор подає також характеристику бойової тактики антів: «Битися із своїми ворогами вони (анті) люблять у місцях, які поросли густим лісом, в міжгір'ях, на кручах, з вигодою для себе користуються раптовими нападами, хитрощами, і вдень і вночі винаходячи багато засобів... вони не визнають військового строю, не спроможні битися в правильній битві, показуватися на відкритих і рівних місцях». Для пояснення цих слів треба зазначити, що з точки зору візантійського військовика все, що не вкладалося у візантійську бойову тактику, вважалося безпорядком, взагалі браком усякого строевого ладу. Таким чином наведені вище слова *Псевдо-Маврикія*, про відсутність «військового строю» у антів слід розуміти тільки як протиставлення військової системи антів системі Візантії.

Інші візантійські джерела говорять зовсім щось інше. Вони повідомляють про успішні воєнні дії антів у відкритому полі, про велики загони й армії, що нараховували по кілька тисяч, десятків тисяч, а навіть сто тисяч воїнів, про правильні дії антських з'єднань, облогу ними міст, про успішні битви з регулярними візантійськими силами і т. д.²⁶⁷

До речі, «Стратегікон» *Псевдо-Маврикія* був написаний наприкінці царювання *Маврикія*, коли після переможних антських походів на Балкан Візантії пощастило на деякий час відновити дунайський кордон своєї імперії та провести ряд карних експедицій на слов'янську територію. Тоді, очевидно, анти застосовували описану *Псевдо-Маврикієм* оборонну тактику і з цього взялся «брак воєнного строю у антів» у цього автора.²⁶⁸

Короткі відомості про антів знаходимо теж в інших візантійських авторів. *Менандер Протектор* (VI ст.) говорить про антських князів і називає двох з них Мезамира і Добренту.²⁶⁹ Перший, Мезамир, син Ідариза і брат Келегаста, був найзвінчіший серед антських князів, що признавав навіть найзавзятіший ворог його, ватажок кутригурів.²⁷⁰ Коли Мезамир прийшов був як посол до аварів, ті протизаконно вбили його і тоді щойно грабіжні їх орди на добре розбрілися по землях антів.²⁷¹ Край антів ((*Anthaib*) був відомий *Павлові Діяконоvi*.²⁷² Останній раз племена антів згадує *Теофілакт Сімокатта*, що жив

²⁶⁶ *Maurikii Strategikon* XI, 5.

²⁶⁷ М. Брайчевський, На захист Псевдомаврикія, Археологія XV, Київ 1963, 188.

²⁶⁸ Д. Бліфельд, З приводу тлумачення свідчень про антів *Псевдо-Маврикія*, як прим. 263, 197.

²⁶⁹ *Menander Protector, Fragmenta historicorum graecorum* 3, Paris 1885 (archontes Anton).

²⁷⁰ Houtos ho aner megisten esoti peribebletai dunamin en Antais, hoiros te pepuhuke kata ton hoposoun auto polemion antitattesthai (*Menander Protector*, fr. 6).

²⁷¹ J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Hildesheim 1961, 147.

²⁷² *Paulus Diaconus, Historia gentis Longobardorum* I, 13.

у першій половині VII ст., в одному епізоді війни 602 року, коли то аварський хан післав проти антів свого сина Апсиха, який переміг їх на території Бесараїї.²⁷³ Після цього в VIII ст. ім'я антів зникає із сторінок праць античних авторів. Звичайно, годі думати, що Апсих поголовно винищив антів. Тоді зникла тільки назва антів як племені, що об'єднувало племінну групу ранніх східних слов'ян. Вона прибрали тоді, можливо, іншу форму з одночасною зміною назви. Загадку цю старається розв'язати П. Третьяков як археолог.²⁷⁴ Він звертає увагу на той факт, що матеріальні залишки культури антів зокрема згущені в доріччі Росі, правої притоки Дніпра і носіїв цієї культури називає *Захарій Сирієць* іменем «Рось». Таким чином анти, під новою племінною назвою, залишилися й надалі організаторами східнослов'янських племен.

Думки сучасних дослідників ранніх слов'ян розходяться відносно етнічної приналежності антів. Свого часу (1878) Кунік²⁷⁵ твердив дуже категорично, що анти були черкесами, які помандрували на захід і підкорили собі чорноморських слов'ян, тому вони й відрізняються від інших слов'ян. Не зважаючи на повну голословність цієї думки, вона, завдяки категоричному тонові приймалася іншими ученими і її стрічаємо опісля — з відкліком на Куніка — у Шімана,²⁷⁶ Дені,²⁷⁷ у німців Вірта,²⁷⁸ А. Орліка,²⁷⁹ і Л. Шміда²⁸⁰ та в югославів Л. Гавптманна²⁸¹ і З. Вінського.²⁸² З них Вірт, не дбаючи зовсім про античні джерела відносно антів, для цих азійських (черкеських) антів знайшов аналогічну назву в удах і добачав у них античних будинів, утів, пізніших утігурів, ульдинів, евдусенів та інших, що слов'янською мовою мало б звучати як анти.

М. Грушевський рішуче спростував теорію Вірта, назвав її «бездставною фантазією, зближеною до курйозності. Анти в нашім матеріалі, — писав він, — се полуднева частина східної галузі (слово

²⁷³ *Theophylactus Simocatta, Historiae* (ed. K. de Boor, Leipzig 1887).

²⁷⁴ П. Третьяков, Анти и Русь, Советская Этнография 1947, 2, 71—93

²⁷⁵ Кунік, *Известія Ал-Бекри I*, 1878, 147.

²⁷⁶ Schiemann, (праці Шімана Я. Пастернак не зазначив, однак мова очевидно про Th. Schiemann, Rußland, Polen und Livland bis ins XVII Jahrhundert, Berlin 1886, 18—19. — М. А.).

²⁷⁷ Denis, Lavis et Ramboud *Histoire générale I*, 691.

²⁷⁸ A. Wirt, *Geschichte Asiens und Osteuropas*, Halle 1905, 249—250.

²⁷⁹ A. Orlik, *Ragnarök — Die Sagen vom Weltuntergang*, Berlin—Leipzig 1922, 464.

²⁸⁰ L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme — die Ostgermanen*, München 1941, 256.

²⁸¹ L. Hauptmann, *Kroaten, Goten und Sarmaten*, Germanoslavica 3, 1935. *Idem*, *Serba, Hrvata i Srba, Jugoslav. istor. časopis*, 1937; *idem*, *Hrvatska Enciklopedia I*, Zagreb 1941, 471; „Anti — drugo ime za Čerkeze, koji su ga nazmetnuli i susjednom lezgiskom plemenu Anda“.

²⁸² Z. Vinski, *Uz problematiku starog Irana i Kavkaza s osvrtom na podrijetlo Anta i Belih Hrvata*, Zagreb 1940. У нього і в Гавптманна була думка про кавказьке походження антів, сербів і хорватів, і там вони дошукувалися для їхніх назв аналогій у кавказьких мовах.

в'ян), себто представники тих племен, що утворили етнографічну цілість, яку тепер називаємо українською. Все промовляє за сим ототожненням антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що граничить з певністю.»²⁸³ Повною фантазією назвав Л. Нідерле (S. S., IV, 1924, 75) теж видумки Вірта про антів, що сиділи, мовляв, у сусідстві англосасів і баварців, про антське плем'я адари-тів та їхнього князя Ідаріза з роду Турзів.²⁸⁴

Московський емігрант Г. Вернадський придумав був теорію про сарматське (аланське) походження антів²⁸⁵ і цю його теж неправильну думку зразу перейняв чех-емігрант Ф. Дворник.²⁸⁶ Обох названих істориків привели до цього тісні зв'язки частини антів на пограниччі степів з сарматськими кочовиками, де, як думає П. Третьяков,²⁸⁷ анти були, мабуть, під їхньою владою. Проте й ці теорії відкинули Л. Мацилевич,²⁸⁸ Й. Ковачевич,²⁸⁹ Л. Янкович²⁹⁰ і Л. Ловмлянський.²⁹¹ Нічим не умотивоване теж твердження задивленого, як побачимо дальше, у кельтів, волинського історика Ю. Перхоровича, що анти — це кельти.²⁹² Інший московський емігрант А. Зураев²⁹³ заразовує тепер антів до північних іранців разом із савроматами, скитами, сармато-аланами, ясами й осетинами.

Врешті К. Потканський бачив у антах «якийсь політичний союз кількох племен»,²⁹⁴ але це рішуче спростовував М. Грушевський. «Висловлялись думки, — писав він, — що анти, се ім'я якоїсь політичної організації, держави зав'язаної через завоювання, взагалі політичний

²⁸³ M. Грушевський, Історія України-Руси I, 1913, 176—177, 547.

²⁸⁴ A. Wirt, op. cit., 222—223.

²⁸⁵ G. Vernadsky, Ancient Russia I, New Haven 1946, 105.

²⁸⁶ Fr. Dvornik, The Making of Central and Eastern Europe, London 1949, 280. *Idem*, The Slavs in European History and Civilization, New Brunswick—New Jersey 1962, 1, (тут автор льокалізує правітчину слов'ян між Вислою і Дніпром і каже далі: „From there some of the tribes began early to penetrate the lands beyond the Dnjepr and to follow the course of the rivers, toward the Black Sea, the Danube, and beyond it. One group of them, probably led by a Sarmatian upper class called Antes, was the first which came into contact with the Byzantine Empire, but their organization was destroyed in the 6 century A. D. by the Turkic invaders, the Avars“).

²⁸⁷ П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, 173.

²⁸⁸ Л. А. Мацилевич, Аланская проблема і этногенез Средней Азии, Советская этнография VI—VII, 1947.

²⁸⁹ J. I. Kovačević, Istor. Glasnik 2, 1948, 80.

²⁹⁰ L. Janković, Istorija države i prava naroda FNRJ, Zagreb 1948.

²⁹¹ H. Łowmiański, Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich, Warszawa 1953, 252.

²⁹² Ю. Перхорович, Забуті джерела до нашої праісторії, «Літопис Волині», VII, 7, Вінниця 1964, 56.

²⁹³ А. Зураев, Северные иранцы Восточной Европы и Северного Кавказа савроматы, скиты, сармато-аланы, антиясы и осетины, Нью Йорк 1966.

²⁹⁴ K. Potkański, Lachowie i Lechici, 24.

термін. Але ся згадка ніяк не може бути принята». ²⁹⁵ Безсумнівно слов'янами вважає антів сьогодні лінгвіст *M. Рудницький*.²⁹⁶

Друга, етнографічна теорія виникла багато раніш. Вже Цайс²⁹⁷ висловив був думку, що поділ Прокопія на слов'ян і антів відповідає поділові слов'янства по мові на дві велики частини — західну (чи північно-західну) і північно-східно-південну і як на аналогію вказував на поділ в Несторовому літописі поділ слов'янства на слов'ян і ляхів. «Слов'яни і ляхи, — писав він, — стоять тут проти себе зовсім так як в давнину склавени і анти тільки що там склавени (слов'яни) живуть на заході». Цю думку перейняв був пізніше Реслер,²⁹⁸ а потім ще Крек.²⁹⁹ Проте це пояснення не згідне з історичними фактами. Тут варто ще згадати, що С. Солов'єв³⁰⁰ та Е. Голубинський³⁰¹ добавали в антах предків самих тільки причорноморських уличів і ти-верців.

Остаточно вирішив пролему етнічної приналежності антів *M. Грушевський*, заявляючи: «Анти в нашім матеріалі се полузднова частина східної галузі (слов'ян), себто представники тих племен, що утворили етнографічну цілість, яку тепер звemo українською. Все промовляє за сим ототожненням Антів з предками нашого народу і надає йому правдошодібність, що граничить з певністю».³⁰² Цієї ж думки є тепер також советські археологи й історики.

Європейські літописці-історики раннього середньовіччя, зокрема німецькі, які про слов'ян докладніше пишуть чи тільки згадують їх, всі називають їх венедами. Забагато місця забрали б наводити тут усі їхні свідчення, тому згадаємо тільки нажливіших з них. І так франконський хроніст *Фредегар* писав коло 650 року: «Само відійшов

²⁹⁵ М. Грушевський, Історія України-Руси I, 176.

²⁹⁶ M. Rudnicki, Prasłowiańska, Poznań 1961, 13.

²⁹⁷ K. Zeuss, Die Deutschen, 602—604.

²⁹⁸ E. R. Roessler, Ueber den Zeitpunkt der slawischen Ansiedlungen an der unteren Donau, Sitzungsberichte der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Classe, Wien 1873, LXXIII, 90.

²⁹⁹ G. Krek, Einleitung in die slawische Literaturgeschichte, 205—206.

³⁰⁰ С. М. Солов'єв, Історія Росії с древнейших времен I, Москва 1874, 56. Meyers Lexikon 11, 1929, 379; Dizionario Encicopedico Italiano, 11, 1960, 366; Большая Советская Энциклопедия 1956, 291; Энциклопедический Словарь, Москва 1960, 575; Українська Радянська Енциклопедія Київ, 1963, 13, 251.

³⁰¹ Е. Голубинський, Історія русской церкви, Москва 1900, 1, 2, 15.

³⁰² М. Грушевський, op. cit. (згідно з А. Погодіном), Из истории славянских передвижений, Петербург 1901, 27). Пізніше приєднався до його рішення А. Шахматов (Древнейшие судьбы русского племени, Петербург 1919, 12), нині А. Селищев (Славянское языкознание, I, Москва 1941, 4), М. Смішко, (Раннеславянские памятники на территории западных областей Украинской ССР, Доклады VI научной конференции Института Археологии АН УРСР, 1953, 82—93), М. Брайчевський (Про етнічну приналежність черняхівської культури, Археологія X, Київ 1957, 11—24), Я. Пастернак (Археологія України, Торонто 1961, 463), Д. Бліфельд (З приводу тлумачення свідчень про антів Псевдо-Маврикія, Археологія XIV, Київ 1962, 184—

до слов'ян, званих венедами... слов'яни з прізвищем венеди». ³⁰³ Йонас, ігумен монастиря в місті Біббіо (Італія) в VII стол., говорячи про св. Колюмбана, каже: «Задумав він відвідати землі венетів, яких називали теж слов'янами і просвітити сліпі уми світлом евангелія». ³⁰⁴ Не інакше вживає тієї назви св. Боніфатій архиєпископ Могунції (помер 755), називаючи в одному із своїх листів 745 року слов'ян між Лабою і Сале венедами. «І венеди — пише він — ... з таким великим запалом віддаються обопільній подружній любові, що після смерти свого чоловіка жінка не хоче жити». ³⁰⁵

У так званому Вессобрунському рукописі з VIII стол., який нині зберігається в Мюнхенській Державній Бібліотеці, вінідами названі слов'яни. ³⁰⁶ Також у декретах-листах німецьких королів і князів VIII—Х стол. назви Winidi, Winades та інші стало відносилися до слов'ян, наприклад у документі цісаря Людовіга I з 832 року вони називаються Winades, а з 846 року Moin-Vinidi i Rotanz-Winidi. ³⁰⁷

В інших документах з X—XI стол. назви околиць, містечок, сіл та монастирів пов'язані з венедами, напр., Nabawinida (863), Winidesheim (889), Adalharteswineden (905), Walahrames-Winida (908), Bisenwinda (932), Winithiscunburg (936), монастир Winethahu sum (937, 999), Wolfereswineden (979), район Winidon (979), Winediscun Salebizi (1036) та інші. ³⁰⁸

У німецьких літописах VIII—XII стол., знаних під назвою Анна-лів св. Аманди, Петовіянських, Ляврестгаймських, Мойсіяценських, Бертініянських, Лобенських, Ксантенських, Лаврісенських, Гельфербітанських, Гінкмара Ремського, Пруденція Треценського та ін-

198), B. Záštěrová (Hlavní problémy z počátku dějin slovanských národů, Vznik a počátky Slovanů I, Praha 1956, 69: „Jisto je, že věrohodné prameny označují Anty souhlasně jako Slovany) i неназваний автор гасла «Анти» в «Кратка българска енциклопедия» I, София 1963, 92 (Анти — изд. — слав. племенна група, населявала областите между р. Днестр и Днепр (IV—VII в.)... влизала в основата на руската, по-сетне и на украинската народност»).

³⁰³ The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar (translated by J. M. Wallace-Hadrill), New York 1960, cap. 48: „Samo natione Francos... exercendum negotium in Sclauos coinomento Winedos perrexit“; cap. 67: „Sclavi coinemento Winidi“.

³⁰⁴ Jonas, Vita s. Columbiani, cap. 53: „Ei cogitatio in mentem ruit, ut Veneticorum, qui et Sclavi dicebantur, terminos adiret, caesasque mentes evangelica luce illustraret“.

³⁰⁵ S. Bonifacii Epistulae ad Athelbaldum (Serrarii Bibl. max. patrum, Lugd. 1677, XXIII, 77: „Et Wenedi... tam magno zelo matrimonii amorem mutuum servant, ut mulier, viro proprio mortuo, vivere recuset“.

³⁰⁶ Hormayr, Herzog Luitpold, 24.

³⁰⁷ D. Ludov., 846: „in terra Sclavorum... qui vocantur Moinvidini et Ratanzvidini (венеди на річках Могані і Радніці); „sive Bojoarii, sive Sclavi vel Vinades“ (Hormayer, Herzog Luitpold, 57).

³⁰⁸ Böhmer, Regesta chron. diplom, Frankfurt 1831—33, 2, 4; Raumer, Regesta Historica Brandenburgensia, Berlin 1836, 4; Leutsch, Markgraf Gero, 1828, 8; Koch-Sternfeld, Beiträge I, 17, 166; Wersebe, Beschreibung der Gauen an der Weser, 1829, 4; P. Šafařík, S.S. 1837, 187.

ших, в життєписі Карла Великого пера Сангалського монаха та інших подібних, слов'ян називають Winedi, Hwinidi, Guinidini, Guedenes, а їхню країну Wenedonia, Wenedum. Сучасний з ними німецький середньовічний історик *Алькуїн* теж пояснює, що венеди — це слов'яни (*Sclavos, quos nos Vionudos dicimus*).³⁰⁹

Герберт, пізніший папа Сильвестр II, в описі походу цісаря Оттона III проти полабських слов'ян 988 року вживає назви *Gwinidy* тобто *Winidy*.³¹⁰ Альфред Великий, в перекладі Орозія (коло 900 року) називає Вінделляндом (*Windeland*) землі німецьких слов'ян, а цілий слов'янський народ *Winedas*.³¹¹

Мабуть, останню згадку про ранньо-слов'янських венедів, а водночас коротку їх історію подав у другій половині XVIII стол. німецький історик *Й. Гюбнер*. У своїй «Загальній Географії всіх чотирьох частин світу» він писав: «Тим часом (в добі великого переселення народів) новий народ прийшов зі Сходу на Східне (Балтицьке) Море, називали його слов'янами, венедами чи оботритами, а в загальному вендами. Ці венди зорганізували були могутню державу над Східнім морем між Лабою і Одрою, яка проіснувала до 1161 року, коли то останнього короля венедів Прибислава II охрещеного 1167 року, змусив саксонський князь Генріх Лев скинути королівську корону. З цього знищеноного королівства вендів постали тепер два князівства — Мекленбурзьке і Поморське».³¹²

Щоб погодити одні з одними вістки Таціта і Птоломея, а водночас піти назустріч пропагованій філологами балто-слов'янській спільноті, російський сторик *Т. Браун* висунув свого часу невдатний здогад, що під іменем венедів виступають в античних авторів разом слов'яни і літовці.³¹³ Цей здогад повністю відкинули пізніші історично-археологічні дослідження. До речі львівський археолог *Л. Козловський* писав: „*Wobec tego, że dla pierwszego wieku po Narodzeniu Chr. okrąg kultury bałtyckiej i Bałtowie są pewnie zlokalizowani i odcinają się jasno od okręgu,*

³⁰⁹ *Monumenta Germaniae, Epist. IV*, 32.

³¹⁰ *Gerberti epistula XCI*: „*legiones militum duxit (caesar Otto III) in Sarmatas, quos ea lingua Guinidos dicunt*“.

³¹¹ *Barrington, The Anglo-Saxon Version from the Historian Orosius by Alfred the Great*, London 1773, 8, 19—21; *Schlötzer, Nestor II*, 67—68.

³¹² *J. Hübner, Allgemeine Geographie aller vier Welt-theile*, III, Dresden—Leipzig 1762, 961; „*Unterdessen (в добі переселення народів, V ст.) ist eine neue Nation aus dem Oriente an die Ost-See heraus gekommen, die hat man Slavos, Venedos oder Obotritas, insgemein die Wenden genennet. Diese Wenden nun haben an der Ost-See, zwischen der Elbe und der Oder ein gewaltiges Königreich aufgerichtet, welches bis A. 1161 gestanden hat, da der letzte König Pribislaus II endlich von dem sächsischen Herzoge Henrico Leone gezwungen worden ist, die königliche Krone niederzulegen. Aus diesem zerstörten Königreiche der Wenden entstanden nun die beyden Hertzogthümer Mecklenburg und Pommern*“.

³¹³ *Т. Браун*, Розысканія в області готославянских отношеній, I, Петербург 1899. До цієї думки прихилявся *Т. Лер-Сплавінський*.

który został przez nas wyodrębniony jako wenedzki, okręg ten uznać musimy za zasięg Słowian w I wieku po Narodzeniu".³¹⁴

Один з передових теперішніх чеських археологів Ян Філіп приписує назву венедів тільки західнім слов'янам. Вона звучала — каже він — спершу Venedae, Vinidi і тільки згодом, у VII стол. Sclavi coinamento Vinidi, а в Чехії Boevidini чи Sclavi, qui vocantur Beheimi.³¹⁵

Тут треба додати, що не всі дослідники вважали венедів слов'янами. Французький історик А. Лефевр уважав венедів близькими родичами германських вандалів,³¹⁶ німецький археолог Г. Коссінна вважав венедів іллірами,³¹⁷ а цього погляду придержується тепер багато німецьких археологів. Рідким винятком серед них є К. Нарр, який правильно вважає венедів слов'янами.³¹⁸

Розміщення античних венедів в терені наглядно показує так звана Певтінгера Карта, римська мапа головних шляхів Європи, складена, щоправда, в IV ст., але на підставі старої карти, що була виготовлена римським географом М. Віпсаніем Агріппою на наказ імператора Августа в I ст. для портику Поллін в Римі і стала взірцем всієї пізнішої римської хорографії.³¹⁹ На цих Певтінгерових таблицях венеди поділені на три групи, з яких одна поміщена на північний захід від Карпат (Venedi), друга дальнє на сході, відділена від першої землями племені бастарнів, а третя між Дунаєм і Дністром, на південь від Карпат (Venedi Sarmatae).³²⁰ З того треба зробити висновок, що античні історики перших віків після Христа збірним іменем венедів називали усіх взагалі слов'ян — західніх, південних і східніх. У тому розумінні прийняв назву венедів у своїй капітальній праці нестор чеських славістів Л. Шафарик, пишучи 1837 року: „Wenedowé, předkowé Slovanůw, seděli od nepaměti w kraginách před- a zatatranských, we dřewnj době, před nápadem Celtůw, od adriatického přjmořj pěs dnešněj Uhry až k moři baltickému, w potomnjim času, po utracenj sjedl podunagských, od

³¹⁴ L. Kozłowski, Wendowie w źródłach historycznych i w świetle kartografii prehistorycznej, Lwów 1937, 23.

³¹⁵ J. Filip, Pradzieje Czechosłowacji, Poznań 1951, 385.

³¹⁶ A. Lefèvre, Germanes et Slaves, Paris 1903, 163: „les Wénèdes ou Wi-nides, q'on peut croire proches parents des Vandales“.

³¹⁷ G. Kossinna, Mannus IV, 287.

³¹⁸ K. Narr, Abriss der Vorgeschichte (Vorderasien, Nordafrika, Europa), München 1957.

³¹⁹ Середньовічна копія цієї карти зберігалася в австрійського професора-гуманіста Конрада Певтінгера (1465—1547); тепер вона в Національній Бібліотеці в Відні. Її видали після його смерті (E. Scheyb, Peutingeriana Tabula Itineraria, Vindobona 1753) і тоді стали називати її його іменем. Про час її постання писав Mannert (Ueber die Entstehungszeit der Peutinger. Tafel, Wien 1793); про її джерело E. Schweder, Ueber den Ursprung und die ältere Form der Peutinger. Tafel, Neue Jahrbücher für Philologie, Wien 1893.

³²⁰ Римський історик Амвросій Марцеллін подає, що приблизно 344 року сарматські азиги, які жили в Угорщині між Дунаєм і Тисою з другої половини I ст. після Христа, були подолані підчиненім їм народом — «слугами сарматів» (servi Sarmatorum). Це могли бути тільки венеди-слов'яни, яких карта Певтінгера називає Venedi-Sarmatae.

Tater a rozhranj Odry i Wisly až k Donu, ku pramenům Wolhy, Dněpru a dále k gezeru Ilmenskému zasahujce".³²¹ Na zaході Шафарик клав кордони венедів «через Вислу до Одри, а місцями ще й поза неї». Франконський хроніст VI/VII ст. *Фредегар* венедами (Vinidi) називав тільки західніх слов'ян.³²²

Новий напрям інтерпретації фрагментарних і не завжди точних відомостей античних географів настав з хвилиною виступлення на арену історичних наук фахових археологічних досліджень та більш чи менш вдатних спроб пов'язувати безіменні праісторичні культури з народами, імена яких подають античні автори. Метода ця, примінена *L. Козловським* у дослідженнях над льокалізацією венедів, дала у висліді ствердження факту, що назва венедів відноситься тільки до західніх слов'ян, зокрема до тієї їх частини, що представлена в археології так званою переворською культурою.³²³

Так само російський еміграційний історик *Г. Вернадський* каже: „The Venedi or Venethi, they were undoubtedly Slavs, we may identify them more precisely as the western branch of the Slavs. The area occupied by the Venedi in the first and second centuries A. D. may be defined as Galicia, Volynia and Little Poland. From archeological point of view the territory of the Venedi should be connected with the fields of funeral urns“.³²⁴

Походження і значення назви *венеди* різно інтерпретували. Німецькі автори (Adelung, Barth, Halling, Wilhelm) виводили її з данського слова *vand* — вода чи з німецького *wenden* — ходити і *weiden* — пасти, Цайсс з готського *vinja* — пасовище, лука, тобто венеди — поселенці на луках.³²⁵ *A. Погодин*³²⁶ і сучасний учений *B. Ентвістл*³²⁷ з праекельського *vindos* чи *ündo* — білий, мовляв, для відрізнення ясноволосих слов'ян від темноволосих галлів (тому теж білі хорвати, білорусини). *C. Крос* бачив її етимологічне споріднення з англійським *Wends* та німецьким *wenden*.³²⁸ Інші виводили назву венедів із слов'янського *vęt* — вящий (більший), отже «велетні»,³²⁹ проти чого виступив *A. Брюкнер*.³³⁰ За *M. Грушевським* венедами називали праслов'ян германці³³¹

³²¹ P. Šafařík, S. S. 1837, 300—301.

³²² The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar, London 1960, 40.

³²³ L. Kozłowski, як прим. 314, карта.

³²⁴ G. Vernadsky, Ancient Russia, New Haven 1943, 102, 103.

³²⁵ K. Zeuss, Die Deutschen und ihre Nachbarstämme, München 1837.

³²⁶ A. Погодин, Из истории славянских передвижений, Петербург 1901, 18, 25.

³²⁷ W. Entwistle-W. Morison, Russian and the Slavonic Languages, London 1964, 22.

³²⁸ Sam. H. Cross, Slavic Civilization through the Ages, Cambridge, Mass. 1948, 8; Slavic Origins and Migrations (L. Strakhovsky, A Handbook of Slavic Studies, Cambridge, Mass. 1949, 5).

³²⁹ M. Грушевський, Історія України-Руси, I, 1913, 78, прим. 2.

³³⁰ A. Brückner, Archiv für slavische Philologie, XXII, 236.

³³¹ M. Hrushevsky, A History of Ukraine, New Haven 1941, 17: „The peoples of these settlements were known as *Venetes*, a name given them by Germans“.

і це повторює тепер Ф. Новак³³² і Я. Чекановський.³³³ Цей здогад находить своє виправдання в тому, що ще сьогодні німці називають своїх давніх слов'янських сусідів вендами чи віндами. Л. Нідерле вважав найправдоподібнішим, що назву венедів дали західнім слов'янам галли ще десь на початку I тисячоліття до Хр., коли вони (галли) заселювали ще середню й верхню течію ріки Даби. Водночас він застепергається, що слов'янами були тільки балтійські венеди.³³⁴ Ф. Дворник виводить назуву венедів з протоіндоевропейського кореня «vend».³³⁵ На цю тему К. Тимснецький каже: „Dyskutowana silnie w ostatnim czasie nazwa Wenetów (Wenedów, Winedów) oznaczała najdawniej prawdopodobnie Ligurów... ale w jaki sposób nazwa Wenetów dotarła do mieszkańców południowego brzegu Bałtyku, którymi mogli być tylko — w stuleciach przed i po początku n. e. — Słowianie? Być może nazwa ta pochodzi od jakiejś grupy Ligurów, która w tym wypadku dotarła aż gdzieś w pobliże Bałtyku“.³³⁶

Ми вважаємо, що це питання чекає ще свого остаточного вирішення із сторони мовознавців та істориків.

Інтересно відмітити, що сьогоднішні естонці ще й досі вживають цієї старовинної назви на означення своїх найближчих слов'янських сусідів. Іхньою мовою Московщина — це Vene, а москалі — Venelased.

Походження назв слов'яни, анти філологами ще й досі задовільно не вирішено. Перша з них з'являється в найраніших слов'янських джерелах (Повість временних літ, Руська Правда Ярослава Мудрого, легенда про Костянтина і Методія, Житіє св. Наума та ін.) у формі слов'єни, слов'єнск народ, язык, слов'єнска грамота, земля і в тій же формі теж у Птолемея (Soubenoi). Проте у візантійських літописців вже з VI стол. появляється назва слов'ян у новій, змінений формі, де між початкові літери сл вставлена літера к(скл) і корінне о застулене літерою а. У цьому новому виді вживається відтоді назва слов'ян у всіх грецьких текстах: Sklauenoi у грецькому діялогу *Псевдо-Цезарія* (коло 530 р.) й Теофіля Сімокатти, Sklabenoи у Прокопія Кесарійського, Sklabenon ethnos у Менандра, Sklabinoi, Sthlaboi, Sthlabikan ethne у інших. Так само в латинських текстах: Sclavini, Sclaveni, Sclauani, Sclavi у Йордана, Sclavi, Sclavini у Фредегара, Sclavini в Івана Біблі, Sclaveni, Sclavenia в італійських джерелах.³³⁷ З наведених прикладів ясно виходить, що заміна початкових літер «сл» на «скл» була звичайним явищем у греків та римлян і з цієї заміни — slavi на sclavi, пішла назва ранніх слов'ян у античних авторів, а не з германського Sklave — невільник. Ця назва виникла з того, що в ранньому середньовіччі німці, мадяри та жиди продавали слов'ян у неволю, отже sclavus, Sklave означало первісно «слов'янин», а не «невільник».

³³² F. Novak, Medieval Slavdom, 1930.

³³³ J. Czekanowski, Wstęp do historii Słowian, Poznań 1951, 202 („Jest to niewątpliwie nazwa, nadana Słowianom przez sąsiadów Germanów“).

³³⁴ L. Niederle, S. S. I, 1, Praha 1925, 196, 201.

³³⁵ F. Dvornik, The Slavs, their Early History and Civilization, Boston 1959, 14.

³³⁶ K. Tymieniecki, Ziemia polska w starożytności, Poznań 1951, 140.

³³⁷ L. Niederle, SS, II, 2, Praha 1910, 476—477.

Само походження і значення назви слов'ян етимологічно ще не вияснене, хоча цим питанням займалося вже в XIV стол. багато істориків, пізніше й філологів.³³⁸ Дві головні гіпотези стали одна проти одної. Одні дослідники виходять із слов'янських текстів з літерою «о» в першому складі назви і виводять її від «слово», тобто слов'ян — люди, яких слова можна розуміти (так думав уже Přibík Pulkava z Radenina 1374 р.),³³⁹ пізніше професор віденського університету Я. Коллар (1793—1852), проти чого виступив його земляк Й. Добропольський.³⁴⁰ Найбільше правдоподібною уважав цю етимологію М. Грушевський.³⁴¹

Інші дослідники виходять з грецьких текстів з літерою «α» в першому складі слова і виводять назву слов'ян з приманчного, гльорифікуючого «слава», тобто слов'ян — люди з бойовим кличем «слава!» (так думали, мабуть, перші Карамзін)³⁴² і Зорян Доленга Хадаковський (Адам Чарноцький),³⁴³ що було б до певної міри виправдане бойовим наступом венедів на центральну Европу в перших століттях після Хр. та пізнішими частими нападами південних і східних слов'ян на землі приналежні до візантійської імперії. Посередні думки обстоювали, приймаючи одну й другу можливість, М. Кромер (помер 1589),³⁴⁴ Й. Добропольський, Г. Карамзін і В. Ентувістл.³⁴⁵ Другий з них, ректор монастирського семінара в Оломуці (Моравія) Й. Добропольський, спершу (1784) ставався доказати, що назва слов'ян походить від обох слів, від «слово» і «слава», проте багато пізніше (1827) він змінив свою думку і придумав для слов'янських країв спільну назву «Словви», від якої мали б походити назви «Слов'янин» і «Словак»,³⁴⁶ про-

³³⁸ Г. Карамзін (*Geschichte Russlands*, 1828, 28) писав свого часу: „Der Name Slawen wird von Einigen abgeleitet von Slowezk, lettisch Zilweks, russisch Tschelowek, d. i. Mensch; nach anderen von dem Worte Slawa (Ruhm) und nach noch anderen von Slowo (Wort oder Rede)“.

³³⁹ Kronika česka (ed. Weclawski), *Monumenta Poloniae Historica* III, 423. Не погоджується тепер з таким поясненням К. Тименецький („wytlumaczenie dawne, przyjmowane chętnie zwłaszcza przez historyków, wyprowadzające nazwe od „słowa“ — zestawiano ją z „niemcami“, czyli obcymi w ogóle, mówiącymi niezrozumiałymi językami — natopyka podobno na trudności właśnie ze strony form języka, na co wskazują badacze językowi“). На думку автора ця назва не є літературного походження („ma posmak miejscowości gleby“), К. Tymieniecki, як прим. 336, 358—359.

³⁴⁰ J. Dobrovský, Časopis Českého Muzea, 1827.

³⁴¹ М. Грушевський, *Історія України-Руси* I, 1913, 79.

³⁴² H. Karamzin, *Geschichte Russlands*, 1828, 27.

³⁴³ Zorian Dolega Chodakowski, O Słowiańszczyźnie przed chrzescijanstwem oraz inne pisma i listy (opracował J. Maślanka), Warszawa 1967.

³⁴⁴ M. Cromer, *Polonia, sive de origine et rebus gestis Polonorum*, Basilej 1562.

³⁴⁵ W. Entwistle — W. Morison, *Russian and the Slavonic languages*, 1964, 27.

³⁴⁶ J. Dobrovský, *Historisch-kritische Untersuchungen, woher die Slawen ihren Namen erhalten, Abhandlungen einer Privatgesellschaft in Böhmen*, VI, Prag 1784, 268—298 („usíloval dokázati, že od kořene slouti, slowu, slugi, rowně slowiti a slawiti, slowo a slawa, pocházejí a že jména Slowané i také

те С. Г. Кросс³⁴⁷ і А. Достал відкинули можливість походження назви слов'ян від «слово» і «слава». Її пояснювали теж,каже Достал, при допомозі вигаданого слова «слова» (жіночого роду, як напр., риба), яке мало б означати «став» чи болотистий край, але біда в тому, що немає такого слова.³⁴⁸

Ще інакший погляд на тему походження назви «слов'яни» мав польський філолог А. Брюкнер. Слов'яни, писав він, первісно означували «повільних», «отяжілих»,³⁴⁹ що вже аж ніяк не дастся погодити із засвідченого істориками воязничістю ранніх слов'ян.

На думку філолога Й. Бодуена де Куртене назву слов'ян придумали римські історики з того приводу, що багато слов'янських імен закінчується на -слав (Володислав, Вячеслав, Святослав, Ярослав).³⁵⁰ З етимологічного погляду невіправданим є твердження Й. Отрембського, що назва «слов'яни» походить від прикметника «свій» і означає — «свої люди, принадлежні до свого племені»,³⁵¹ дарма, що з ним, до деякої міри, погоджується К. Тименецький.³⁵²

На нашу думку випроваджування назви слов'ян від «слово» має ще найбільше виглядів на правдоподібність, а це з огляду на цікаву антitezу «німець» — людина німа, яка слов'янської мови не розуміє, нею не говорить. Тут додамо, що слово «німець» подибується вже в IX стол. у аль-Масуді у формі Namdzin та в X стол. у Костянтина Порфирогенета як Nemitzioi. Карамзін писав: „Die Namzi (Deutsche) von nemye (Stumme). Richtiger ist aber doch wohl die Ableitung des Wortes Niemzi oder Namzi vom Flusse Nieman, also: Leute von jenseits des Niemen“³⁵³

Для повності поглядів на назву слов'ян можна додати, що на початку цього століття французький дослідник А. Лефевр твердив, неначе б так називалося первісно одне сарматське плем'я і його назва поширилася згодом на різні більш-менш чисті чи змішані народи,

Slawané jeden původ mají: *idem*: Slovou — li Slowané od slávy, čili od slova? Časopis společnosti vlasteneckého muzea v Cechach, I, 1827, 80—85 („krajiny, w nichž řeč slowanská, slowo slowanské panovalo, Slovy se jmenovaly: odtud jméne Slowan a Slowák“).

³⁴⁷ S. H. Cross, Slavic Origins and Migrations (*L. Strakhovsky, A Handbook of Slavic Studies*, Cambridge, Mass., 1949, 6).

³⁴⁸ A. Dostal, Les problèmes linguistiques dans l'œuvre de Lubor Niederle. Vznik a počátky Slovanů, VI, Praha 1966, 25 (Tous ces essais ne nous permettent pas cependant de rattacher le nom de Slavon, Slavjane au mot slovo ou slava... Le nom a aussi été interprété à l'aide du mot slova (fém. comme ryba) et qui est supposé d'avoir désigné la mare, une région marécageuse; le nom de Slovjane pourrait alors désigner les habitants des régions marécageuses (ce qui au point de vue historique, est exact). Il n'y a qu'un élément dans la chaîne qui nous manque: c'est l'existence du mot slova“).

³⁴⁹ A. Brückner, Dzieje kultury polskiej, I, Warszawa 1957, 16 („Slowianie pierwotnie „powolnych“, „ociążałych“ znaczyło“).

³⁵⁰ Baudouin de Cortenay, Славянские языки, Энциклопедич. Словарь Брокгауза-Ефрона, III, Москва, 3.

³⁵¹ J. Otrębski, Slowianie — rozwiązanie odwiecznej zagadki ich nazw, Poznań, 1947.

³⁵² Як прим. 336, стор. 360.

³⁵³ H. Karamzin, Geschichte Russlands, 1828, 28.

які говорили різними діялектами тої самої мови. Супроти всього вище сказаного недоречність такого твердження аж надто очевидна.³⁵⁴

Таку саму вартість має й етимологія назви «слов'яни» у советського філолога *H. Mappa*, який виводив її з переказаної Геродотом (IV, 6) домашньої назви скитів «сколоти»,³⁵⁵ підтримуючи тим свою фантастичну гіпотезу про походження слов'ян від скитів.

Говорячи про походження слов'ян згадаємо ще фантастичні етимології різних їхніх племінних назв, що їх подав був наприкінці XVIII стол. автор *Історії Руїсів*, покликаючись на Геродота, Птолемея, Страбона, Діодора та інших античних авторів. Він писав: «Дають ті історики слов'янським племенам різні назви, залежно від способу їхнього життя та вигляду народного, наприклад, східніх слов'ян називали скіфами або скитами тому, що жили вони кочовим життям і часто переселявались з місця на місце; полудневих — сарматами по гострих ящуриних очах з прижмуркою; і русами або руснаками по волоссу; північних приморських — варягами називали через хижацтво та засідки, що чигали на перехожих; а в середині від тих замешкалих по родонаочальниках їхніх, нащадках Афетових, називали: по князю Русу роксолоянами і россами, а по князю Мосоху, що кочував понад річкою Москвою і дав їй цю назву, москвитами та мосхами, з того згодом і царство їхне дістало назву Московського і нарешті Російського... Самі слов'яни ще більше назов собі нарobili. Болгарами звали тих, що жили над рікою Болгою, печенігами тих, що живилися печеною їжею; полянами та половцями тих, що жили на полях або в степах безлісних; деревлянами мешканців полісних, а козарами — всіх тих, що їздили верхи на конях і верблюдах і чинили набіги... воїни слов'янські... переименовані од царя грецького Константина Мономаха з козарів на козаків... Червона Русь від червці і барвних трав, Біла Русь від великих снігів».³⁵⁶

Назву антів виводять звичайно з ранішої, спільної всім слов'янам назви «венеди». Так робили раніше *Айхвальд*,³⁵⁷ *Каулфус*,³⁵⁸ *Перволф*,³⁵⁹ *В. Дідушицький*,³⁶⁰ «дуже привабливим» уживав цей здогад *М. Грушевський*,³⁶¹ до того ж етимологічного походження назви антів

³⁵⁴ A. Lefèvre, *Germain et Slaves*, Paris 1903, 156: „Le nom des Slaves (Sclavini, Esclavons), porté à l'origine par une tribu sarmatique, s'est tardivement étendu à des nations des types divers, plus ou moins purs, plus ou moins croisés, qui se trouvaient parler les dialectes d'une même langue”.

³⁵⁵ A. Удалъцов, Проблема происхождения славян в свете современной археологии, Вопросы истории 1949, кн. 9, стор. 17, прим. 8; К. Тумielecki, *Ziemie polskie w starożytności*, 1951, 361.

³⁵⁶ Исторія Русов или Малої Россії, сочиненіе Г. Конискаго, Москва 1846 (тут подано за українським перекладом В. Давиденка, Нью-Йорк 1956).

³⁵⁷ Eichwald, *Alte Geographie*, 561.

³⁵⁸ Kaulfuss, *Slaven*, 53, 57.

³⁵⁹ Perwolf, *Archiv für slawische Philologie*, IV, 63.

³⁶⁰ W. Dzieduszycki, *Wiadomości starożytnych o geografji ziem polskich, Rozprawy Pol. Akad. Um., wydział histor.-filoz.*, 19, Kraków 1887, 143.

³⁶¹ M. Грушевський, Кієвська Русь I, Петерб. 1911, 205: «Вообще славянство антского имени остается сомнительным... оно, въпрочем, чужого

прихиляється тепер Г. Штадтмюллер,³⁶² і Я. Чекановський,³⁶³ а в останньому часі також советський археолог-історик Б. Рибаков. Спираючись на категоричне твердження Д. Бубриха, що «против связи между древне-славянским „онт“ и древне-славянским „вент“ не говорит абсолютно ничего»,³⁶⁴ він ставить свою філологічну тезу, що венеди — венди — венети — вяти («я» як носовий звук) — анти³⁶⁵ і твердить на цій підставі, що венеди були предками всіх слов'ян. Проте це аж ніяк не погоджується з археологічними даними, бо матеріальні вияви культур венедів і антив цілковито різняться одні від одних. Також на думку М. Фасмера,³⁶⁶ нині найбільшого авторитету серед філологів у подібних питаннях та Ю. Шевельова³⁶⁷ ототожнювати назви анти-венеди немає ніяких мовних підстав.³⁶⁸

Були теж інші спроби пояснити походження назви «анти». Чеський історик Воцел пов'язував її з германським «enz», англійським «enf» — великан,³⁶⁹ словінець Ф. Рацкі виводили її з анти -atin, vir gigas,³⁷⁰ Ламбін поставив був рівняння анти — Unlizi — Ульци,³⁷¹ а Шахматов вірив у кельтське походження цього слова.³⁷² Італійський філолог Б. Мерідджі виводить назву антив із Середземноморського басейну і пов'язує її з яфетитським словом an las себто antas, що значить «орел».³⁷³

Водночас московський історик-емігрант Г. Вернадський виводив назву антив спершу від назви кавказьких аланів-сарматів As, множина Antes, яким слов'янські анти мали б підлягати і з якими вони ма-

происхожденія, дано Славянам какиминибудь союзьями»; він же, Історія України-Руси I, 1913, 173: «Здогад, що се інъша форма тієїж назви — венетів, дуже привабний, але проти нього роблять поважні закиди з лінгвістичного погляду, та й наші джерела (Йордан) виразно відрізняють сї дві назви — Венетів і Антів».

³⁶² G. Stadtmüller, Geschichte Südosteuropas, München 1950.

³⁶³ J. Czekanowski, Wstęp do historii Słowian, Poznań 1951, 203 („nasuwa się pytanie, czy nazwa Antów nie stanowi ziranizowanej nazwy Wenetów”).

³⁶⁴ Д. Бубрих, Известия АН СССР, Отделение языка и литературы, V, 1946, 6.

³⁶⁵ Б. Рыбаков, Древние Руси, Советская Археология XVII, Москва 1953, 24. Рішуче противиться пов'язуванню назви антив з в'яличами М. Rudnicki, Prasłowiańska, Poznań 1961, 139.

³⁶⁶ M. Vasmer, Russisches ethymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1950, 246.

³⁶⁷ У листі до нас з 19. X. 1955: «Підсумовуючи, я б сказав, що спільне походження назви анти-венеди, хоч не виключене абсолютно, але дуже мало ймовірне».

³⁶⁸ Про етимологію слова «анти» писали в новішому часі: Dostál, Venetové, Antové, Slavia 19, 1949, 62—72, і G. Vernadsky, Journal of American Oriental Society 73, 1953.

³⁶⁹ Vocel, Pravěk, 235.

³⁷⁰ Fr. Rački, Arkiv 1857, 239.

³⁷¹ Ламбін, Журнал Міністерства Народного Просвіщення 206, 145.

³⁷² А. Шахматов, Древнейшая судьбы русского племени, Петерб. 1919, 11.

³⁷³ B. Meriggi, La slavistica Italiana dalla fine della guerra ad oggi, Slavia Antiqua 7, 1960, 492—499.

ли б прийти із сходу в першому чи в другому столітті після Хр.,³⁷⁴ а пізніше від аланського слова *aendae*, що ним вони мали б означувати своїх «зовнішніх» сусідів.³⁷⁵

Проте ця етимологія дуже мало правдоподібна вже хоч би лише з огляду на великі простори, які відділяли антів від аланів. Перші з них займали правобережну Київщину, другі жили на північному Підкавказзі й ніяк не могли сусідувати з антами-слов'янами.

З німецької мови виводили назву антів німці Шенфельд³⁷⁶ і Брюкнер,³⁷⁷ проти чого рішуче виступав М. Рудницький, який висуває від себе таке припущення: «może Antowie w rodzaju męskim oznaczać tyle co kaczory».³⁷⁸

В підсумках доводиться сказати, що етимологія назви антів досі ще остаточно не вяснена.

Ось які найраніші історичні вістки про слов'ян знаходимо в античних авторів V стол. до Хр. — II стол. після Хр. (Геродот, Пліній Старший, Тацит) і візантійських VI—VII стол. (Йордан, Прокопій Кесарійський, Псевдо-Маврикій, Менандер Протектор, Павло Діякон, Теофіль Сімокатта).

Пізніші візантійські відомості про слов'ян збереглися в творах тамтешніх царів Льва III (717—741) і Костянтина Порфиріогенета (912—959). Перший з них згадує слов'ян тільки принаїдно: «*Sclavorum quoque gentes et victae, victusque ratione et moribus aliae alii sunt persimiles, ingenuae atque liberae quibus servitus et subjectio nulla unquam ratione persuaderi potuit, praesertim tum, cum ultra Danubium in propria regione habitarent, unde etiam traductae et quodammodo servitutem amplecti coactae, nemini alii libentius servire volebant, quam quodammodo suis melius enim arbitrabantur, a principibus gentis suaे atteri et opprimi, Iuam Romanis parere, subiciisque legibus*». ³⁷⁹ Відомість ця сперта, мабуть, на праці *Псевдо-Маврикія*, який теж приміщував слов'ян на лівому березі Дунаю.

374 G. Vernadsky, A History of Russia, New York 1944, 16: „The Alans... gradually came to dominate several of the East Slavic tribes... the Caucasian Alans were called Ats and Antes was the plural (of As)“; не погоджувався з тим його критик В. Мінорський, The Slavonic and East European Review, XXIII, No 62, 1945, 155). *Idem*, Ancient Russia, New Haven 1943, 106: „we may suppose, that the Antes, or As, came from the Azov region at the time of the general migration of the Alans, in the first or second centuries A. D. Later on, they were known to the Russian chroniclers as Asy or Iasy... Prokopios' Antes should be considered a Slavic tribe controlled by the Alanic clan of As., In other words, the Ants were Aso-Slaves“. Цю етимологію для назви антів передіняв W. Entwistle, Russian and Slavonic Languages, London 1964, 22.

375 G. Vernadsky, Essai sur les origines Russes, Paris, 46: „Dans les documents grecs et latins de la fin de la période romaine et du début de l'ère byzantine, les tribus „extérieurs“ des Alaines sont appelées Antes (Antae), qui vient de l'alain „aendae“ — „endehors“.

376 Schönfeld, Wörterbuch der altergermanischen Völker- und Personen-namen, Heidelberg 1911.

377 A. Brückner, Ursitze der Slaven und Deutschen, Berlin 1900.

378 M. Rudnicki, Slavia Occidental is XVIII, 445; Prasłowiańszczyzna, Poznań 1966, 139.

379 P. Šafařík, Slovanské Starožitnosti I, 758 (Tactica C. XVIII).

Багато більше відомостей находимо в праці царя Костянтина Порфирогенета «De administrando imperio». У своїх дослідженнях про заселення Далмації він спирається на югославських легендах, пишучи: «Хорвати, які тепер заселяють землі Далмації, походять від нехрещених так званих Білих Хорватів, які живуть з тамтої сторони Туркії (Угорщини) сусідстві Франції і межують із слов'янами нехрещеними сербами».³⁸⁰

«Знати треба, що серби походять від нехрещених сербів, які теж білими називаються і живуть з тамтої сторони Туркії, в околиці названій у них бойки; з якими (сербами) граничить край Франків, та-кож як і Велика Хорватія нехрещений, себто так звана біла. Там теж і серби первісно жили. Коли два брати одідишили по батькові володіння над Сербією, один з них з половиною народу склонився до римського цісаря Гераклія, якого теж прийнявши названий цісар Гераклій, дав йому на поселення околицю Сербію, на тесальоніцькому півострові, яка з того часу прийняла цю назву».

В іншому місці Порфирогенет каже: «Хорвати жили тоді з тамтої сторони Багібареї (Баварії), де тепер є Білохорвати. А одно покоління відійшло від них, тобто п'ять братів: Клюкас, Лобелос, Козенцес, Мухло і Хробатос та дві сестри: Туга і Буга, прийшли із своїм народом до Далмації..., а решта хорватів залишилася при Франції і називаються тепер Білохорватами або білими хорватами, маючи власного князя. Вони під володінням Оттона, великого короля Франції і Саксонії і є погани, а заприязнюються і споріднюються з турками (мадярами)».³⁸¹

Як останнього з візантійських істориків, що писав про ранніх слов'ян, молодшого сучасника Костянтина Порфирогенета, згадуємо тут Льва Діякона (народ. коло 950 р.), який брав участь у поході жорстокого царя Василя Македоняніна («болгаровбивця»). У своїй історії, яка на думку М. Грушевського визначається докладністю і значною об'єктивністю, він описує зброю (кольчуги, щити, бойові сокири) й фізичний вигляд (русяве волосся, сині очі) військ Святослава Завойовника (*Sphendoslabos*), називає їх за тодішнім звичаем скитами, тавросkitами і таврами, хоч напевно більшу частину війська Святослава творили слов'яни, але додає, що грецькою мовою вони всі разом називаються Rhos.³⁸²

Ранніх слов'ян згадують теж середньовічні арабські історики, які зустрілися з ними вперше, мабуть, у VI стол. на землях східноіримської імперії. Європа була для них — азітів взагалі незвичайно ці-

³⁸⁰ F. Dvornik, *The Slavs, their Early History and Civilization*, Boston 1959, 26, вважає хорватів і сербів зовсім безпідставно сарматськими племенами („the Croats or at least their ethnic name, were of Sarmatian origin... the evidence for the Sarmatian origin of the Serbs is not so strong, but seems too reasonably well founded”).

³⁸¹ Fr. Rački, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, Zagrebiae 1877.

³⁸² V. Terras, Leo Diaconus and the Ethnology of Kievan Rus, *Slavic Review*, XXIV, 3, 1965, 396—406; пор. М. Грушевський, *Історія України-Руси I*, 568.

кавою й, гідною пізнання землею, бо звідтіля їхні купці добували такі цінні для каліфату речі як футра і невільників.³⁸³ Воєнні походи арабів на Європу почалися були вже в VII стол., спершу проти візантійської імперії, опісля візиготів. У бортьбі з ними араби здобувають Піренейський півострів, нападають на державу хозарів, якій підлягали тоді поляни, сіверяни, радимичі й вятичі, а в першій половині VII стол. доходять, мабуть, аж до Дону.

Після опанування арабами Єспанії, тамтешні їхні історики писали головно про західніх слов'ян, а східно-арабські головно про Рось. Проте не всі історики, що писали по-арабському були з походження арабами; між ними були й перси, іранські мешканці Хорезму і жиди.³⁸⁴ Всі їх праці можна поділити на дві групи — старішу (VI—XII стол.) і молодшу (XIII—XVI стол.).

Автори першої, старішої групи подають оригінальні, актуальні тоді відомості про слов'ян: про два антропологічні типи між ними, темноволосий і ясноволосий, про їх розміщення, наприклад, що східня частина слов'янських земель називається ar-Rusija (Русь) та що одно слов'янське плем'я живе теж на Кавказі; при цьому вони подають і різні побутові інформації, що слов'яни носять хрестики, тобто є християнами, але ще палять своїх покійників (доказ двоєвір'я — Я. П.), мають різні музичні інструменти та годують птиці у великих дерев'яних вуликах. Записане було теж народне повір'я, що вужі відбирають коровам молоко. Волгу ці історики називають слов'янською рікою (Nahr as-Saqaliba).

Автори молодшої групи дають переважно компіляції із старіших праць і тільки зрідка актуальні інформації. Причиною того було послаблення торговельних зв'язків слов'янського світу з арабськими країнами Близького Сходу внаслідок, головно, руїн Хозарії й її столиці Ітилю та упадку держави Саманідів (999 р.).

Усі арабські автори називають слов'ян Saqlab, в множині Saqaliba, що є досить докладною транскрипцією візантійського Sklaboi, яке вимовлялося тоді «славою».³⁸⁵

³⁸³ Арабські купці вживали три головні торговельні шляхи: 1) сухопутний шлях з Хорезму—Хіви чи з південного побережжя Каспійського моря через середню Волгу — Київ—Краків—Прагу—Ратісбону—Могунцію—Верден до Ліону, південної Франції, Єспанії й північної Африки, 2) морський шлях з південної Франції до північної Африки й Азії, 3) вверх Волгою у східну і північну Європу. Доріг цих вживали арабські купці з Ірану, які доходили до Камської Болгарії, Скандинавії, слов'янських країв та в Угорщину, і арабські та жидівські купці з Єспанії, які йшли в західної Європу. Руські купці пускалися човнами Волгою й Каспієм іноді аж до Багдаду, Персії, Індії та Китаю.

³⁸⁴ T. Lewicki, Znajomość krajów i ludów Europy u pisarzy arabskich IX i X w., *Slavia Antiqua* 8, 1961, 61—118; I. Hrbek, Vývoj a dnešní stav studia arabských pramenů o slovanstvu, *Vznik a počátky Slovanů* V, Praha 1964, 13—50. (Про дослідники арабських джерел від 1814 р. по сьогодні).

³⁸⁵ Тут і далі: T. Lewicki, Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich, *Slavia Antiqua* II, Poznań 1950, 327—388.

Початок першій з названих груп дав арабський поет *аль-Ахталь* (помер 710 р.), який писав у Дамаску в другій половині VII стол. на дворі арабських каліфів з династії Омаядів і коротко згадав слов'ян як ясноволосий народ.³⁸⁶ Його сучасник, поет *Джаріра* називав слов'ян «червоними», тобто рум'янолицими. Починаючи з VIII стол., крім біблійної генеалогії слов'ян в арабських істориків появляються теж перші відомості про землі, заселені слов'янами. Тоді перший, *аль-Фаразі*, визначний географ і астроном, подав 772 року в своїй праці «Кітаб аз-зідж», цитату з якої зберіг у X стол. *аль-Масуді*, що край слов'ян (Сакаліба) лежить між землями північно-кавказьких аланів і бурджанів (болгарів) і має 3500 парасангів завдовжки і 50 парасангів завширшки, тобто коло 19250 × 275 км., що, очевидно, значно перевищено.

Наступним арабським автором, який згадує землі слов'ян (ард ас-Сакаліба), є математик, астроном і географ *Мугаммад ібн Муса аль-Хварізмі*, родом з іранського Хорезму. Його праця «Кітаб сурат аль-ард» (Книга форм землі), написана перед 850 р., взорувалася на якомусь арабському перекладі Географії Птолемея, а в ній він ідентифікує Германію Птолемея з ард ас-Сакаліба, з «землею слов'ян».

Інший автор, персько-арабський географ *ібн-Хордадбег*, сучасник Мугаммеда з Хорезму, знов, що Руси-слов'яни живуть в Європі (*Arufa*) над Чорним морем і їх володарі мають титул «князь» (кназ).³⁸⁷ Про це він згадує в географії під заголовком *Kitab al-masalik wa 'l-mamalik*, в описі торговельного шляху з Еспанії через Рим (*Rumija*) та «слов'янський край» до міжнародного торговельного міста, яким була хозарська столиця Ітиль над Волгою і далі через Каспійське море до Персії. На цьому вживаному теж жidівськими купцями торговельному шляху, що поєднував Європу із Сходом, постали згодом численні жidівські громади, між іншим теж у Києві й Переяславі. Жidівські купці були тоді єдиними західно-европейськими купцями міжнародного значення, вони мусили знати багато мов включаючи й слов'янську і саме від них арабські купці могли збирати досить докладні відомості про слов'янські краї положені на згаданому торговельному шляху.

Багато інформацій діставали араби теж від руських купців, які доходили з своїми товарами аж до Багдаду, де, як пише ібн Хордадбег, їх товмачами були слов'янські невільники.³⁸⁸ Значить ці «руси»,

³⁸⁶ Як попередне, стор. 326, 329.

³⁸⁷ Д. А. Хволсон, О русах у арабського писателя I пол. IX стол. Ибн-Хордадбея, Труды VIII археолог. съезда в Москве 1890 г., IV, 116.

³⁸⁸ Із слов'янських невільників постали були цілі етнічні групи в арабських землях (на Сицілії та на Близькому Сході), де їх брали до елітарних військ і до прибічної сторожі каліфів. Подібна ситуація розвинулася була теж у Північній Африці (в Тунісі та в Єгипті в X—XI стол., де їх в часі панування династії Фатімідів находимо кілька десятків між найвищим начальством армії й організаційного апарату. Завойовник Єгипту, засновник Каїру й університету *al-Azhar* був воєвода Джавгар, слов'янин з Далмації (I. Hrbek, Die Slawen im Dienste der Fatimiden, Archiv Orientální XXI, 1953, 543—581); В. М. Бойліс, Нові відомості про слов'ян

руські купці були слов'янами і тільки аль-Масуді й аль-Якубі поміщали слов'ян-русів з варягами. Арабські джерела IX—X стол. називають русів (слов'ян) ar-Rus, що можна читати як ar-Ros і тоді це докладно відповідає грецькому Rhos Костянтина Порфирогенета і ar-Rusija = Rhosia.³⁸⁹

Наявними доказами цих торговельних контактів, головно в X стол., є численні скарби арабських монет, які засвідчують живі торговельні зв'язки мусульманського світу з слов'янськими краями. В Україні щість таких скрабів та кілька окремих знахідок, разом понад 10 000 срібних дирхемів знайшлося в одному тільки Києві, що вказує на велике торговельне значення столиці України вже в ранньому Середньовіччі.³⁹⁰ По одному скарбові таких монет виявлено в Білій Вежі (Подоння), Грабівці біля Коломиї, Крилосі-Галичі, Перемишлі й біля Хусту в Мармарощині (Закарпаття).³⁹¹

З другої половини походить реляція про східноевропейські краї анонімного арабського інформатора, який дістався був до городу — столиці «князя князів» слов'янських Святополка I моравського.³⁹² Автор відрізняє, мабуть, головно західних слов'ян, яких називає Саклябами (з візантійського Sklaboi) від русів (ar-Rus), під якими розуміє напевно східніх слов'ян.

Він подає теж короткий опис похоронів поганських русів. «Як помре хтось знатніший з них, копають йому гріб у вигляді просторої кати (кімнати). Кладуть його в ній і разом з ним його одежду й золоті браслети, які носив за життя, як теж багато харчів, посудини з напитками і гроши. Кладуть теж живцем до гробу його улюблену жінку. Потім закривають отвір гробу і вона вмирає». ³⁹³

Досить вчасно появляються в арабській історичній літературі згадки про зовнішній вигляд слов'ян. До менше знаних інтересних інформацій того роду належить згадка в праці ібн-аль Факіга з 903 року під заголовком «Kitab al-Buldan» (Книга країв), де сказано: «Saqaliba (слов'яни) діляться на два роди: смагляві, що живуть на землях

в північній Африці в X в., Укр. істор. журнал 1962, 5, 111—113; M. Canard, Vie de l'Ustadh Jaudhar, écrite par Mansur le secrétaire, Alger 1958, Publ. de l'Inst. Étud. Orient., fac. des Lettres, II serie, tome XX — секретар був теж слов'янином.

³⁸⁹ T. Lewicki, Znajomość krajów i ludów Europy u pisarzy arabskich IX i X w., Slavia Antiqua 8, 1961, 102.

³⁹⁰ M. Каргер, Древний Киев I, М.-Л. 1958, 116—123; В. Антонович, О monetnykh kladakh, naydennykh v Kyivse i ego okrestnostyakh, Чteniya i Istoricheskoyem Obshchestvye Nestora Letaopisca, Kyiv 1888, 16.

³⁹¹ J. Pasternak, Ruské Karpaty v archeologii, Praha 1928, 192; Я. Пастернак, Коротка археологія західно-українських земель, Львів 1932; він же, Archeologija Ukrayini, Toronto 1961, 509, 626—627, 635, 644, 661.

³⁹² T. Lewicki, як прим. 385, 336.

³⁹³ T. Lewicki, Wczesnośredniowieczni pisarze abarscy o obrzędach pogrzebowych pogańskich Słowian, Z otchłani wieków, Poznań XXXII, 4, 1966, 223. звичай давати харчі покійникові в дорогу на «той світ» вдергався у слов'ян дуже довго, напр., в Чехії клали в могилу буханець хліба і дзбанок води ще у XVIII стол. (Bobrovský, Ueber die Begräbnist der alten Slawen überhaupt und der Böhmen insbesondere, Abhandl. Ges. Wiss. 1786, 333).

біля моря, та білі (ясношкірі), вродливі, що живуть дальше на суходолі». Ця згадка знаходиться в розділі, де говориться про Середземне море і про народи, що заселяють «землю Рум» (візантійське царство).³⁹⁴ Цей автор знає теж якесь слов'янське плем'я, що живе на Кавказі; були це, мабуть, східнослов'янські колоністи, які з часом дали початок Тмутороканській Русі. Волту він називає «Слов'янською рікою» *Nahr as-Saqaliba*.

Зовсім нові, оригінальні відомості про землі й народи слов'ян приносить *Абу-Гасан Алі аль-Масуді*, що його влучно називають «арабським Геродотом».

Він розпочав був свою діяльність у 916 році як подорожник та історик, відвідав Близький і Середній Схід аж до Індії й Цейлону, побував перед 926 р. над берегами Каспійського моря і в південному Причорномор'ї, був на землях візантійського царства, а під кінець життя перенісся до Єгипту, де й помер у 956 р.³⁹⁵ Виходить отже, що *аль-Масуді* сам слов'янських земель не відвідував і свої відомості збирав «з другої руки» у Візантії, яка була добре інформована про тамтешні відносини через арабських і жидівських купців, що прастигли торговельним шляхом через Київ—Ушесък—Володимир Волинський і Krakiv діставалися в Прагу.

Залишив по собі *аль-Масуді* декілька праць, з яких найбільш відомою стали «Золоті луки» (сіножаті — *Murudż adhdhab*) і «Копальні дорогих каменів» (*Kitab at-Tanbih*). У них є довгі, повні нових відомостей уступи про слов'ян, де автор пише: «Слов'яни належать до нащадків Мадая, сина Яфета, сина Ноя; від них виводяться всі слов'янські народи і до нього сходяться їхні генеалогії».

Їх поселення є на півночі й простягаються аж до Заходу. Вони діляться на різні племена, які поборюють себе взаємно. Мають вони королів, з яких одні визнають християнство, а саме якобітське (несторіянське) віровизнання, а інші не мають жадної Книги Об'явлення і не слухають ніяких релігійних прописів, а є паганами, які нічого не знають про правди віри. Творять вони численні народи. Отож між ними є один (народ), при якому здавна, від самого початку була влада; його король називається (мав титул?) Маджак. Нарід цей називається Валіана і тому народові звички були підчинятися всі слов'янські племена, бо при ньому була влада і другі їх королі їй улягали.

Далі говорить *аль-Масуді* про західніх слов'ян: «За цим слов'янським народом є (плем'я) Остотрана, якого король називається тепер Басклабіч, наступне плем'я Дуляба, якого нинішній король називається Гірана. Той нарід найхоробріший і найбільш підприємчивий між слов'янами. Потім плем'я Манабін, володар якого називається

³⁹⁴ A. Kmietowicz, Typ fizyczny Słowian według Ibn al-Faqiha, *Slavia Antiqua* 6, Poznań 1959, 370.

³⁹⁵ C. Brockelmann, Geschichte der arabischen Literatur I, Weimar-Berlin 1898, 141—143; T. Lewicki, як прим. 385, 355-359; idem, Źródła arabskie i hebrajskie do dziejów Słowian w okresie wcześniego średniowiecza, *Studia Źródłoznawcze* III, 1958.

Ратимир ... Дальше йдуть (племена) Морава, Харватін, Шахін, Гушшанін, Бранічабін ... Вище вичислені серби палять самі себе, як у них помре король чи володар, як теж його коні. Їхні звичаї в цьому подібні до звичаїв індійців ... дивні (жорстокі), ще поганські похоронні звичаї мають Буджани — придунаїські болгари, хоч охрещені вже у 864 році вони палять своїх покійників разом з їхніми домашніми або ховають їх в підземних коморах разом з живими жінками і прислугою... в краю хозарів, побіч хозарів є ще слов'яни і руси і вони (теж) спалюють себе. То плем'я й другі частини слов'ян простягаються на схід і е далеко від заходу».

«Першою із слов'янських держав є держава *аль-Дір*, яка має великі міста, багато управлених піль, різні війська і прерізне узброяння. Мусульманські купці навідаються до них з різноманітними товарами. До цієї слов'янської держави найближчою є держава *аль-Фірап*, яка має копальню золота, міста, численні управи, дуже багато війська і велику збройну силу ... найближче до тієї держави є держава Турк (мадяри). Той народ (аль-Фірап) є найкращий зовнішнім виглядом, найчисленніший і найхоробріший між слов'янами. ... Слов'яни мають багато міст ... в їхніх церквах є калатала (*kenisa*), в які б'ють як у дзвони ... »³⁹⁶

«Слов'яни складаються з багатьох народів і відмін, яких описуєй поділів ця книжка не хоче допроваджувати до кінця. Ми згадали вже на початку дії короля, якому їх володарі в давніх часах підлягали королеві Маджак, володареві Валіана ... цей народ є серед слов'янських племен найчистішої кроzi; його почитали серед інших народів і він між ними покликувався на давні заслуги».

«Потім настала незгода між їхніми народами; звільнилася їхня організація й окремі народи скupчилися в собі; кожний народ по-клікає короля над собою відповідно до числа їх королів, яких ми (вище) згадували, з причин, про які задовго було б говорити».³⁹⁷ Всіх східних слов'ян називає *аль-Масуді* русими, так само як *аль-Істахрі*, *ібн-Хаукал* і *аль-Муқадассі*.

Коротку згадку про слов'ян знаходимо ще в останній, передсмертній праці *аль-Масуді* під заголовком «Кітаб ат танбур». У ній говориться: «Між великими і славними ріками, які впливають до того (Чорного) моря, є одна ріка, яку називають Танаїс (Дон), який випливає з півночі і над яким і є поселення слов'ян і багато інших народів, що доходять до півночі; крім того інші великі ріки, як Дунайба і Млава — бо так вона називається по-слов'янському; а є це мо-

³⁹⁶ Такі калатала чи клепала («час вечернаго клепания» в монастирському правильнику) були вживані ще в XIX стол. по селах; однотаке клепало у вигляді прямокутної видовжененої залізної доски з діркою посередині для завішування ми бачили у 1914 р. в селі Глинську біля Жовкви, вже не вживане, на складі у дзвіниці.

³⁹⁷ Вільний переклад тлумачення Й. Маркварта (Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, 101—103; Гаркави, Сказанія 135—136, 163—165; Chamroy, Rélation, 366, 380; L. Niederle, S. S. IV, 1924, 173; T. Tymieniecki, Ziemie polskie w starożytności, Poznań 1951, 9—10.

гутня ріка, широка на три милі. Вона є на багато днів доролі за Константинополем; над нею розміщені поселення слов'янських Намджін і Морава, а тепер осіло над ними багато Бургарів, (які) тепер стали християнами».³⁹⁸ Тут, очевидно, автор помішав німців з слов'янами.

Ідентифікуючи арабські назви володарів *аль-Масуді* з європейськими, мусимо чи можемо прийняти, що Wanič-slab — це чеський король Вацлав (926—929),³⁹⁹ король Namdžin — німців Girana — Генріх Пташник (919—936),⁴⁰⁰ Basqlabič — це Болеслав I, брат Вацлава,⁴⁰¹ а Rantbir — це, можливо, князь Радослав, батько Славніка.⁴⁰²

Багато жоротша згадка про слов'ян, подібна до *аль-Масуді*, є у «Книзі доріг і королівств» другого еспанського арабського географа, поета й філолога *аль-Бекрі*, який зберіг фрагменти затраченого звіту еспанського жидівського історика-подорожника *Ібрагіма ібн-Якуба* (*Ibrahim ibn Jakub at-Turtuszi*), що коло 965—966 року відвідав був землі північно-західних слов'ян. Дослідники-арабісти вважають його послом каліфа на німецький цісарський двір чи товарами цього посольства, купцем чи торгівцем невільниками. Ібрагім ібн-Якуб відбув дві подорожі: в землю оботортів («краї Накона») і до Чехії, де зустрічав руських купців (Русів), що приїздили через Krakів до Праги. Існує здогад (*P. Якімович*), що властивою ціллю цих подорожей була тута за втраченою батьківщиною жидівського народу і сантифімент до жидівських громад по різних краях. Посилаючись на його звіт, *аль-Бекрі* писав у 1068 році про слов'ян: «У них є численні племена, що відрізняються одні від одних. У минулих часах збирало їх разом один король, що мав титул Мага. Був він з одного їхнього племені, званого Валідана, а то плем'я є (було?) у великій пошані серед них. Потім порізнилися між собою, так що не було в них ладу; їхні племена потворили окремі групи, але над кожним їх племенем панував «король».

У другому місці цієї книги кажеться: «Слов'яни (становлять) різні племена. До них належать ас-Сабраба і Дуляба, і Німіджін, а то плем'я є найважніше і найбільш дратіжне серед них — і плем'я зване Сернін (Сербін), а то є у них поважане і плем'я Мазана чи Мізанна (Морава) і Гайравас (Горватін?) і Сасін (Сагін?) і Гашябін (Гушшанін). Серед тих племен є такі, що визнають християнство якобітського обряду, а є й такі, які не мають жадної Книги (Об'явлення) і не визнають жадного релігійного закону, будучи поганами, а рід короля з тих (походить). Плем'я, про яке ми згадали, що називається Сернін (Сербін), палять себе в отні, як помре їх вождь і палять своїх коней. Поведінка їх (під тим оглядом) подібна до поведінки ін-

³⁹⁸ J. Marquart, як попередне, 115; тут автор неправильно ідентифікує бургарів з мадярами, замість з болгарами і тоді р. Млава і плем'я Морава відноситься до ріки Морави, правого допливу Дунаю, а не чеської Моравії.

³⁹⁹ J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, 103.

⁴⁰⁰ J. Lelewel, Polska wieków średnich, 513—514.

⁴⁰¹ G. Labuda, Fragmenty dziejów, 52.

⁴⁰² G. Labuda, op. cit., 53.

дусів, (чим) вони лучаться із сходом, а віддаляються від заходу.⁴⁰³ Далі говорить ібн-Якуб, що землі слов'ян тягнуться без перерви від «Сирійського (Середземного) моря» до «Океану» (Балтицького моря).

Подана обома арабськими істориками традиція про існування в стародавніх часах слов'янського племені валіана та його володаря Маджака чи Мага є одною з найцікавіших відомостей. Ідентифікувати цього майже мітичного короля пробував ще Й. Лелевель, який назвав його «справді невловимим еством», бо легендарний Маджак — писав він — не міг бути ані польським Мешком, ані великоморавським Самом.⁴⁰⁴ З біблійним Мешехом ідентифікував Маджака Ф. Вестбері,⁴⁰⁵ з антським королем Мезамиром другої половини VI ст. Й. Маркварт.⁴⁰⁶ Л. Нідерле мав тут на думці антського князя чи вождя Мусока (Mouskos, Mousoukios) (грецьких істориків),⁴⁰⁷ якого впіймало візантійське військо біля Дунаю 593 року, коли він був сп'янилий після тризни над могилою вбитого брата.⁴⁰⁸

Інакше розуміє вістку аль-Масуді про князя Маджака теперішній польський дослідник початків слов'янства Г. Лабуда. На його думку слово «маджак» не є іменем якогось пануючого князя, а його титулом взагалі...⁴⁰⁹ отже цю вістку треба трактувати символічно: „Historyczność takiego króla, — каже він, — nie da się niczym zaświadczenie i wszelkie próby identyfikowania go czy to z Mezamirem Antów, czy z Samonem lub nawet, o zgrozo, z Mieszkiem I nie mają żadnej podstawy. Legendarnego króla Madżak wolno więc pojmować w taki sam sposób, w jaki inne ludy urabiają sobie swoich eponymów-bohaterów; jest on tylko idealnym wyobrażeniem jakiegoś stanu rzeczy, o którym się wie, iż kiedyś istniał, ale już zapomniało się o szczegółach, które się nań składały. Być więc może, iż jakiś władca wołyńskich „Siewierzan” panował nad okolicznymi ludami wschodniej Małopolski; być może, iż władza jego sięgnęła także do naddnieprzańskich Antów, ale za fakt historyczny uznać tego nie można“.⁴¹⁰

⁴⁰³ T. Kowalski, Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al Bekriego, *Monumenta Poloniae historica*, ser. II, t. I, Kraków 1946, 48, 53.

⁴⁰⁴ J. Lelewel, *Polska wieków średnich*, II, Poznań 1947, 511—518; *Narody na ziemiach słowiańskich*, 695—703.

⁴⁰⁵ Fr. Westberg, Ibrahims ibn Jakubs Reisebericht, 132; „möglicherweise ist der sagenhafte Medżek der biblische Meschech“.

⁴⁰⁶ J. Marquart, op. cit., 102, 146; на його думку, Маджак — це здрібніла, пестлива назва від Мезамир.

⁴⁰⁷ Theophylactus Simokatta, VI, 9; Theophanes, ed. Boor, 270; Anastasius, ed. Boor, 167.

⁴⁰⁸ L. Niederle, *Život starých slovanů*, I, 1912, 216; SS. IV, 1924, 79, 218.

⁴⁰⁹ Погоджуючись з тим, Я. Чекановський каже: „przypuszczenie G. Labudy... znajduje uzasadnienie w fakcie, że wyraz sogdyjski ‚modżak‘ oznaczał głowę ‚kościola‘ manichejskiego u Ugurów, jak to podaje René Grousset, *L’empire des steppes*, Paris 1939, 173. З цього Я. Чекановський робить висновок, що „oznaczenie władcy Slowian, panującego niewątpliwie na Wołyniu, tytułem świadczy przypuszczenie, że Antowie pozostawali pod panowaniem Alanów“ (ibidem, 204).

⁴¹⁰ G. Labuda, Okres „wspólnoty“ słowiańskiej w świetle źródeł i tradycji historycznej, *Slavia Antiqua* I, Poznań 1948, 224.

Плем'я валінана (варіанти: влінана, вельмана, валина, валінбаба, влінбаба), яке за аль-Масуді мало власть «за давніх часів» над іншими слов'янськими народами, дослідниками майже загально пов'язується, з більшою чи меншою правдоподібністю, з літописними волинянами. «При всіх трудностях, які вона (ця вістка аль-Масуді) дає, приналежність цієї вістки до Волинян має деяку правдоподібність — каже М. Грушевський — вона переносила б гегемонію міста Волині на IX вік. Але і без неї не можемо класти цю гегемонію пізніше як на X вік».⁴¹¹ В іншому місці він пише: «В сімоповіданню, розуміється, багато побільшення і в кожнім разі про таку величезну державу, як зі слів Масуді виходило б, не можна думати... До наших Волинян її (що вістку) можна прикладати з більшою може правдоподібністю як до якого іншого слов'янського племени».⁴¹²

Цю ідентифікацію М. Грушевського прийняли пізніше Й. Маркварт,⁴¹³ А. Шахматов,⁴¹⁴ Л. Нідерле,⁴¹⁵ В. Ключевський,⁴¹⁶ В. Мавродін,⁴¹⁷ П. Третьяков,⁴¹⁸ Й. Перволъф,⁴¹⁹ Г. Лабуда⁴²⁰ (бачив причину розвалу «держави» валінана в аварській навалі) і Я. Пастернак.⁴²¹ У протилежності до цього погляду Й. Лелевель не бачив можливості видіти у племені валінана сьогоднішніх волинян, бо це плем'я ніколи не володіло над усіма слов'янами,⁴²² Ф. Вестберг⁴²³ і А. Шельонговський⁴²⁴ пов'язують назгу велінана з балтицьким городом Велин-

⁴¹¹ М. Грушевський, Історія України-Руси, I, 1954, 208; Г. Лабуда думає про першу половину VI стол. (пор. попередню примітку).

⁴¹² М. Грушевський, цит. пр., 378.

⁴¹³ Праця цитована в прим. 406.

⁴¹⁴ А. Шахматов, Очерк древнейшего периода русского языка, СПб, 1915, XIX.

⁴¹⁵ L. Niederle, S.S., IV, 1924, 173.

⁴¹⁶ В. Ключевский, Курс русской истории, 3 вид, Москва 1925, 124.

⁴¹⁷ В. Мавродін, Образование древнерусского государства, Ленинград 1945, 53–54.

⁴¹⁸ П. Третьяков, Восточно-славянские племена, 123.

⁴¹⁹ J. Perwolf, Slavische Völkernamen, Archiv für slavische Philologie, VII, Berlin 1882, 604.

⁴²⁰ G. Labuda, Okres „wspólnoty“ słowiańskiej, Slavia Antiqua I, 1948, 222, 224X225: „Pojawienie się Awarów na Ukrainie, dwukrotny ich wypad aż nad środkową Łabę (H. Preidel, Zur Frage des Aufenthaltes von Awaren in den Sudetenländern, Südostdeutsche Forschungen IV, 1939, 400—401), wreszcie przesunięcie się Antów na prawy brzeg Dniepru mogło być przyczyną do rozbicia takiego państwa i do przyśpieszenia rozkładu organizacji państowej Słowian malopolskich... jest to pogląd A. Szachmatowa (Древнейшая судьбы русского племени, Петроград 1919); ця праслов'янська «держава держав» була на Волині „w ostatniej dobie wspólnoty słowiańskiej, a więc gdzieś w pierwszej połowie VI wieku (ibidem, 222); idem: „Nazwy Waliinjana musimy szukać na północ od Karpat. Nie gdzie indziej zatem, lecz jak sama nazwa wskazuje, na Wołyniu“. (Fragmenty dziejów słowiańszczyzny Zachodniej, Poznań 1960, 57).

⁴²¹ Я. Пастернак, Археологія України, Торонто 1961, 541.

⁴²² J. Lelewel, як примітка 404.

⁴²³ Ф. Вестберг, Комментарий на записку ибн-Якуба, 1903, 60.

⁴²⁴ A. Szelagowski, Sprawozdania Pol. Akad. Um. XV, 2, Kraków, 8.

Юлін, а Й. Відаєвич⁴²⁵ думає, що аль-Масуді мав на думці не руських волинян, а західних велетів, що мало правдоподібне.

Нинішній волинський історик І. Левкович (Вінніпег) пов'язує валиана з літописним племенем дулібів, пишучи: «Можна допускати, що Масуді під назвою «валіанана» розумів ту частину дулібів, що жили по середній течії Буга й засвоїли назву волинян від городу Волиня (тепер село Городок над рікою Гучвою, допливом Буга), який мав державно-політичне значення не тільки для всієї території дулібів, але також і для надсянських хорватів. Як довго проіснувала ця волинська держава Маджака — не відомо, але мабуть вона не пережила свого засновника. Внаслідок внутрішніх непорозумінь вона розпалася».⁴²⁶ Ми цілком погоджуємося з автором, що під волинянами треба розуміти дулібів, але сумніваємося в тому, чи їхній столичний город Волинь мав якесь значення для надсянських білих хорватів, у яких був свій власний організаційний центр — город Перемишль.

Тут слід згадати ще етимологію самої назви Волині, в чому думки дослідники дуже розбіжні. Цю назву виводили то від болгарів чи волгарів (А. Нарушевич),⁴²⁷ то від кореня «віл»-вола і пояснювали назву країни як «край волів» (Й. Елі),⁴²⁸ то із староруського особово-го імені Велюн (Г. Гінкен),⁴²⁹ то мали її за германське означення волохів, що звучало Вальгуні, Вельгуні (А. Шахматов),⁴³⁰ то виводили її з кореня «вел» — велес (О. Брюкнер),⁴³¹ то з балтицького «уоля» — скеля (Е. Кухарський),⁴³² то від кореня «вел»-веліти (Я. Рудницький).⁴³³ Названі вище етимології годі приймати так під оглядом мовним як і історичним.

На більшу увагу заслуговують етимології топографічні. І так Г. А. Ілінський⁴³⁴ бачив у назві Волині корінь «вел» в розумінні угір'я (возвищеності) і пояснював Волинь як край пагорбів. Цю етимологію прийняв Т. Лер-Сплавінський.⁴³⁵ М. Рудницький⁴³⁶ допускав можли-

425 J. Widajewicz, Początki Polski, Wrocław 1949, 23.

426 I. Lewkowicz, Naris historii Wołynijskiej Ziemi, Winnipeg 1953, 10–11.

427 A. Naruszewicz, Historia narodu polskiego, t. 2, Warszawa 1780, 415, прим. 6; Друге вид. Ліпськ 1836, 76.

428 J. J. Egli, Nomina geographica, Versuch einer geographischen Onomastologie, Leipzig 1892, 1008.

429 Г. Гінкен, Древнейшие русские двуосновные имена и их уменьшительные, Живая Старина IV, Петерб. 1893, 452.

430 А. Шахматов, Введение в курс истории русского языка, Петерб. 1919, I, 33.

431 A. Brückner, Mitologji słowiańska, Kraków 1918, 42, 86.

432 E. Kucharski, Mazowsze pierwotne i zagadnienie szczerp polskich, Studia staropolskie. Księga ku czci A. Brücknera, Kraków 1928, 33.

433 Я. Рудницький, Назва «Волинь», Волинь у боротьбі за волю України I, Вінніпег 1952, II – 24.

434 Г. А. Ільинський, Проблема праславянської родини в науковому освіщенні А. А. Шахматова (Ізвестия отделения русского языка и словесности, Росс. Акад. Наук XXV, Петроград 1920, изд. 1922, 434).

435 T. Lehr-Splawiński, O nazwie pomorskiego grodu Wolin-Julin (Rocznik Gdańsk 7/8, 1935, 42).

436 M. Rudnicki, Studia nad nazwami rzek lechickich (Slavia Occidentalis, XV, 1936, 70).

вість іншого пояснення, нав'язуючи до кореня „euel“ — вологість, м'якість, теплота, що має відповідати характерові багнистого острова Волинь. В іншому місці⁴³⁷ він випроваджує волинян «від назви городу, або височини у протилежності до Поділля». І. Отрембський⁴³⁸ виводить назву Волинь, первісно (на його думку) Велинь від Вель, здогадної первісної назви ріки Бугу.

В цій дискусії істориків та археологів взяв участь теж етнограф К. Мошинський. У своїй передсмертній статті (помер 1959 р.) в справі етногенезу слов'ян він, полемізуючи з Г. Лабудою, писав: „Możliwość istnienia już u Prasłowian „państwa państw“ (держава Валінана — Я. П.) nie napotyka na żaden, o ile widzę, sprzeciw w faktach, lecz — przeciwnie — znajduje w nich poparcie; ... z gruntu inaczej przedstawia się kwestia trafności interpretacji nazwy Walinjana przez Labudę... Sama nazwa grodu Wołyń... prawie napewno jest on — całkiem po prostu — dawna nazwa Huczwy... dopiero od tego grodu poszła nazwa Ziemi Wołyńskiej i Wołyńian... Arabskie słowo Walinjana... może kontynuować wyraz słowiański z rdzeniem vol-lub vel-, które to rdzenie tkwią w znanych słowiańskich wyrazach oznaczających wielkość, olbrzymiość, moc... Nie sposób też twierdzić, by arabskie słowo Magak lub Madżak... nie mogło być refleksem jakiegoś słowiańskiego wyrazu z rdzeniem mog-, zawierającym pojęcie możliwości, mocy, potęgi“.⁴³⁹

В ідентифікації інших назв аль-Масуді його інтерпретатори теж не завжди погоджуються. Наприклад в народі Остотрана бачив Лелевель східніх оботоритів над Дунаєм, а Маркварт стодоранів над рікою Гавелею в Чехії. В народі сербін Лелевель бачив сербів балканських, а Маркварт і Відаевич сербів полабських. Хорватін-хорватів уміщував Лелевель на Балкані, а Марквартуважав їх за чеських хорватів. Зате вони обидва погоджувалися в тому, що аль-Дір це Київ, а аль-Фірағ це Прага, Дуляба — плем'я в південній Чехії, а Намдзін — німці. В обох останніх випадках до них прилучився теж Відаевич; він крім того уважає плем'я гайварас за хорватів, сасін за германських сасів, а гашябін за кашубів.⁴⁴⁰

З наведених тут думок трьох поколінь істориків (Лелевель — Маркварт — Відаевич) бачимо, як розвивалися дослідження подорожніх записок Ібрагіма ібн-Якуба, що їх частину зберіг аль-Бекрі.

Багато інформацій про слов'ян та їх напади на Візантію подає теж велика історична праця ат-Табарі (838—932) під заголовком «Хроніка пророків і королів», де він присвячує багато уваги генеалогії

⁴³⁷ M. Rudnicki, Prasłowiańska — Lechia — Polska, t. 2, Poznań 1961, 141.

⁴³⁸ H. Lowmiański, Rolia historyczna Wołynia w starożytności i w średniowieczu (Z polskich studiów slawistycznych, Warszawa 1936, 26) (з усної розмови з Отрембським).

⁴³⁹ K. Moszyński, Przyczynek do tzw. etnogenezy Słowian, Slavia Antiqua VIII, 1961, 28—29.

⁴⁴⁰ J. Widajewicz, Studia nad relacją... Ibrahima ibn-Jakuba; Й. Маркварт, бачив у племені гашябін неправильно південно-слов'янських гадчанів.

яфетичних племен, між якими часто згадує слов'ян.⁴⁴¹ Характеристику русів-варягів та їх відношення до слов'ян подає на початку Х ст. ібн-Ростег у книзі *Kitab al-Alanqan-nafisa*, де він спирається головно на реляцію анонімного автора IX ст. Вони — каже він — варварський народ, живуть над Волгою між слов'янами і камськими болгарами, нападають на слов'ян і продають їх у неволю хозарам і камським болгарам. Вони не управляють ріллі, займаються головно торгівлею і виробництвом дуже довгих мечів, на війну вибираються на човнах, бо не мають коней, носять широкі шаравари, живуть у дерев'яних хатах і мають оборонні городи.

Автор подає теж цікавий опис звичаїв слов'ян, пов'язаних з народженням і смертю.⁴⁴² «Як хтось з них помре, — каже він, — вони палають його на вогні. А іхні жінки, як хтось їм помре, ріжуть собі руку й лице ножем.⁴⁴³ На другий день після спалення померлого йдуть до нього (на місце, де його спалили), збирають з цього місця попіл, кладуть його в урну і ставлять її на горбку (на могилі). В першу річницю смерти беруть 20 дзбанків меду, (іноді) менше, (іноді) більше, і йдуть з ними на той горбок (на могилку). Там сходиться рідня померлого; ідуть там і п'ють, а потім відходять».

«А як померлий мав три жінки і одна з них каже, що вона (саме) найбільше його любила, вона приносить недалеко померлого (могили) дві балки і ставить їх прямовісно в землю. Отісля кладе поверх них впоперек іншу балку і прив'язує посередині до нього шнур, один кінець якого прив'язаний до її шиї; під час цього вона стоїть на стільці. А як то зробить, виривають з-під неї цей стілець, так що вона зависне, доки не вдуситься і не помре. А як помре, кидають її у вогонь, де вона спалюється... Під час палення померлого голосно ра-

⁴⁴¹ *Annales quos scripsit at Tabari*, ed. M. J. de Goeje, I—III, Lejda 1879—1901.

⁴⁴² *Biblioteka Geographorum Arabicorum* VII, 145—147; A. Хвольсон, *Известия о хозарах, буртасах, болгарах, мадярах, славянах и русских Абу Али Ахмеда бен Омар ібн-Даста, арабского писателя начала X в.*, Журнал Мин. Народн. Просв. за 1869, 672—675.

⁴⁴³ Звичай калічти себе при похоронах стрічаемо в Україні вперше у царських скитів Геродота, а в слов'ян він зберігся аж до християнських часів. Бачимо його напр. у чехів у другій половині Х ст., коли цей народ був уже давно формально охрещений (згадує його Ян Канацарій в його «Житті св. Войтеха» та Гаек в «Хроніці чеській» (*Hajek, Kronika česka*, 1541, LV, LX; L. Niederle, *Život starých Slovanů*, I, Praha 1912, 246). В Україні ще в княжій добі, коли покійника виносили з хати, жінки плакали, дріпали собі руки й обличчя нігтями і ранили собі ножами тіло, що слід взважати за приношення власної крові в жертву духові покійника. На Московщині цей поганський ритуал зберігався значно довше. В «Житті» Костянтина Муровського, мабуть з XVI стол., читаємо, що коли він ховав свого сина за чисто християнським обрядом, люди дуже дивувалися, кажучи: «ни ножекроенія не творяшеся, ни лицедранія ни плача безмерного и о том безумію ругахуся» (Н. Костомаров, *Памятники старой русской литературы* I, Петерб. 1860, 229; Я. Пастернак, *Археологія України*, Торонто 1961, 593—594).

дуються, кажучи, що тішаться з приводу того, що бог змилосердився над ним».⁴⁴⁴

У книзі *ібн-Ростега* є й ширші інформації про слов'янські народи (*as-Saqaliba, as-Saqlabija*), їхні оселі й звичаї. Він говорить про «місто» Хорват, приналежне до держави Святополка I моравського (*S(e)w(e)ntt(o)-b(o)lk*), в чому не важко пізнати Білу Хорватію Костянтина Порфирогенета. Його «місто» Вантіт на східних окраїнах Слов'янщини слід ідентифікувати з племінною територією вятичів.⁴⁴⁵

Про русів, їхні звичаї, подорожі й тілопальні похорони пише теж *ібн-Фадлан*, що був у 922 році послом аббасидського каліфа аль-Муктадіра до володаря камських болгарів Альміша.⁴⁴⁶ Його опис похорону визначного руса, якого свідком був він сам на середній Волзі, найкращий, найповніший з усіх арабських розповідей на цю тему і справді драматичний, а тому нижче подаємо повний його текст. Він зберігся у словнику *Якута Mu dzam al buldan* під гаслом «Рус».⁴⁴⁷ Т. Левіцький вважає цього руса слов'янським вельможею,⁴⁴⁸ а Л. Нідерле, щоправда, нордійським русом-варягом, проте додає, що похоронний обряд східних слов'ян не відрізняється тоді від варязького і в X ст., напевно, визначного слов'яніна ховали так, як варязького багатого купця або члена варязької княжої дружини.⁴⁴⁹ До того додамо, що Волту, над якою *ібн-Фадлан* бачив згаданий похорон, арабські історики не даром називали слов'янською рікою — видно, її доріччя було заселене слов'янами — тому ми подаємо тут (трохи скорочений) опис цього похорону.⁴⁵⁰

«Оповідали мені — каже він — що вони (руси) роблять зі своїми померлими вождями (такі) речі, з яких спалення трупа є чимось найменшим. Я дуже хотів бути присутнім при цьому, аж врешті довідався про смерть визначного їхнього мужа. Поклали його на десять днів у гріб, прикритий дахом, доки не закінчили кроїти і шити одежду для нього. А буває так, що як помре в них вбогий чоловік, приладжують малий човен, кладуть його туди і спаляють. А як помре багатий, то збирають його майно і ділять на три частини. Одна з них

⁴⁴⁴ T. Lewicki, Wczesnośredniowieczni pisarze arabscy o obrzędach pogrzebowych pogańskich Słowian, Zow XXXII, 1966, zesz. 4, 222; *idem*, Obrzędy pogrzebowe pogańskich Słowian w opisach podrózników i pisarzy arabskich głównie z IX—X w., Archeologia V, Wrocław 1955, 122—125.

⁴⁴⁵ T. Lewicki, Znajomość krajów i ludów Europy u pisarzy arabskich IX i X w., Slavia Antiqua 8, 1961, 101.

⁴⁴⁶ Chr. D. Frähn, Ibn Foszlan's und anderer Araber Berichte über die Russen alterer Zeit, St. Petersb. 1823; L. Niederle, ZSS I, Praha 1911, 249, 377—379; A. Z. Validi, Ibn-Fadlans Reisebericht, Abhndl. für die Kunde des Morgenlandes XXIV, 3, Leipzig 1839; И. Крачкіцкий, Путешествие Ибн-Фадлана на Волту, М.—Л. 1939; T. Lewicki, Wczesnośredniowieczni pisarze arabscy o obrzędach pogrzebowych pogańskich Słowian, ZOW, XXXII, 4, 1966, 226—227.

⁴⁴⁷ ed. Wüstenfeld, Leipzig 1866.

⁴⁴⁸ T. Lewicki, ZOW, XXXII, 1966, 225. Так думав теж В. Антонович (Ханенко, Древности V, I).

⁴⁴⁹ L. Nicderle, Život Starých Slovanů I, Praha 1912, 249.

⁴⁵⁰ Як прим. 448, 226—227.

залишається для його рідних, за одну купують для нього одежду, а за третю приготовляють «набід» (питний мед?), який п'ють того дня, як його невільниця сама вбиває себе і її палять разом з її паном.

«Як тільки, отже, помер той чоловік, якого я щойно згадав, запитали (свояки померлого) його невільниць: «Котра з вас помре разом з ним?» І сказала одна з них: Я. Тоді передали її двом невільницям, щоб стерегли її і були разом з нею, куди б вона не пішла; іноді навіть мили її ноги власними руками. А вони (рідня померлого) зайнялися його власними справами: кроенням одежі для нього і приготуванням того, що було йому потрібне. А невільниця щодня пила і співала, весела і вдоволена.

«Як прийшов той день, в якому (померлий) мав бути спалений враз із своєю невільницею, я прийшов на беріг ріки, на якій був його човен. (Його) витягнули були вже на беріг і підложили під нього чотири підпори з дерева «гадінк» (береза чи сосна) і іншого, а круг нього поставили щось в роді великих помостів. Після цього підтягнули човен вище, аж спочив на тих деревах. Тоді вони (руси) стали приходити і відходити і вимовляли речення, яких я не розумів, а померлий був все ще в своєму гробі, з якого його ще не вийняли. Після цього (люди) принесли лавку, примістили її на човні і прикрили її брокатовими візантійськими матрацами і подушками. Потім прийшла стара жінка, яку називають «ангелом смерті» і розстелила на лавці постіль, яку ми згадали. А ця жінка займається шиттям одежі (для померлого) і дбає про нього (трупа); вона теж вбиває невільницю. І я побачив, що була це груба відьма понурого вигляду.

«Я, прийшли до гробу, зібрали землю з дерева (з дерев'яного даху над ним) і відсунули набік це дерево. Потім витягнули його (трупа) одягненого в «ізар» (кусок матерії, що вкривав долішню частину тіла), в якому помер. І я побачив його почорнілого від холоду... І вложили були разом з ним до гробу «набід», овочі й гуслі. Витягнули отже те все і от покійник не воняв і нічого не змінилося в нього крім його кольору. Тоді одягнули його в шаравари, ногавиці, чоботи, куртку і брокатовий кафтан з золотими гудзиками, а на голову вдягнули соболеву шапку з брокату. Після того занесли його... до кабіни, яка була на покладі корабля, посадили його (там) на матраці і підперли подушками. Потім принесли «набід», овочі і запашне зілля і поклали те все біля нього. Принесли теж хліб, м'ясо і цибулю і кинули їх перед нього. Потім принесли пса, перерізали його надвое і вкинули його в корабель. Потім принесли всю його зброю і поклали її біля нього. Опісля взяли два коня... вбили їх мечем і кинули їх на корабель. Потім привели дві корови, яких також перетяли (мечем) і кинули побіч на корабель. Потім принесли когута і курку, вбили їх і кинули на корабель. А та невільниця, яка хотіла, щоб її вбили, відходила і приходила і вступала до одного за одним їхніх салашів (своїк і приятелів), при чому господар кожного салашу спілкував з нею і говорив їй: зроби що з любови до тебе (померлого).

«Як прийшов час у п'ятницю пополудні, привели невільницю до чогось, що зробили були вже передше на подобу дверей воріт. Вона

поставила свої ноги на долоні цих людей і вступила на те обрамування, говорячи щось своєю мовою; опісля її зсадили. Потім піднесли її вдруге і зробила те саме, що першим разом. Потім зсадили її і піднесли втретє, при чому зробила те саме, що й перші два рази. Відтак дали їй курку, вона відрізала їй голову і відкинула її, а вони взяли цю курку і кинули її на корабель. Я запитав товмача, що вона зробила і він сказав мені: вона сказала, коли вперше її піднесли: оце бачу вітця свого і свою матір. За другим разом сказала: оце бачу сидячих всіх моїх померліх своїків. За третім разом сказала: оце бачу пана моого, сидячого в городі, а цей город гарний і зелений. З ним мужі і невільниці і він мене кличе, тому заведіть мене до нього.

«Тоді запровадили її до корабля. Тоді здійняла обидва браслети, які мала і дала їх тій жінці, яка називається «ангелом смерти», а була це та, яка мала її вбити. Відтак здійняла обидва браслети з ніг, які мала на собі і дала їх тим двом невільницям, які раніше її служили, а були вони дочками, жінки званої «ангелом смерти». Після того піднесли її на корабель, але не ввели її ще в кабіну. Тоді прийшли мужі з щитами й кусками дерева. Подали їй чарку «набіду», а вона заспівала над ним і випила. Товмач сказав мені, що вона тим співом попрощалася з своїми товаришками. Потім подали їй другу чарку. Взяла її і довго співала (якусь) пісню; стара заохочувала її випити його і увійти в кабіну, де був її пан. І тут побачив я, як вона захисталася. ... Тоді стара вхопила її за голову, всадила її в кабіну та увійшла разом з нею. Тут чоловіки стали бити патиками в щити, щоб не було чути її крику і щоб не перелякалися інші дівчата, які не скотили б уже після того вмирати із своїми панами. Потім увійшли до кабіни шість чоловіків і всі спілкувались з невільницею. Опісля положили її біля її пана. Тоді двоє з них вхопили її за обидві ноги, інші два за обидві руки, а стара, яку називають «ангелом смерти», заложила її на шию шнур, що розходився у дві протилежні сторони і дала його кінці двом чоловікам, які лишилися, щоб їх тягнули. Тоді приступила до неї (до невільниці), держачи кинджал з широким лезом у руках, і стала вбивати їй його між ребра і виймати, у той час коли згадані два чоловіки душили її шнуром, доки не змерла.

«Опісля підійшов до померлої найближчий своїк, взяв кусок дерева, що його запалив об вогонь, потім підійшов обернений плечима до корабля... і тримаючи запалений кусок дерева в одній руці — а був він голий — запалив дерево, нагромаджене під кораблем. Потім підійшли інші люди з кусками дерева до підпалу і з деревом, а кожний з них мав кусок дерева, кінець якого перед тим запалив... І вогонь охопив дерево, потім корабель, потім кабіну, померлого чоловіка, і дівчину (невільницю) і все, що було на кораблі. Потім повіяв страшний вихор і полум'я вогню змоглося...

«Був біля мене один чоловік з-поміж русів. Я почув, що він розмовляє з товмачем, який був зі мною. Тож спитав я його, про що він (рус) говорив, а товмач відповів: він таке каже: зи, араби, дурні... берете найбільш улюбленого й шанованого чоловіка і кидаете його в землю, де його з'їдають хробаки й черв'яки. Ми ж спалюємо його в одну мить і він тої ж хвилини входить до раю...»

Не минула навіть година, як корабель, дрова, дівчина і її пан змінилися в попіл. Потім руси збудували на місці того корабля, що його витягнули з ріки, щось на вигляд круглого горбка і застремили серед нього великий кусок дерева «гадінک» (береза?) і написали на ньому ім'я померлого і короля русів, потім відійшли...»

Розглянувши глибше суть описаного вище похорону чоловіка з дівчиною, бачимо в ньому «одруження померлого» — звичай, якого залишки збереглися й дотепер у деяких слов'ян (польське Підгалля). А спілкування при цьому чоловіків, що символізують весільних дружбів, з дівчиною, пов'язується очевидно з *ius primae noctis*, звичаєвим правом дружби, яке ще до недавнього часу було в силі в деяких окраїнах України, Сербії й Чорногорі.⁴⁵¹

Зовсім нові відомості про слов'ян, незалежні від старших джерел, подають арабські географи т. зв. клясичної школи Х ст. *аль-Балхі*, *аль-Істахрі*, *Ібн-Хаукал*, і *аль-Макдізі*. «Руси складаються з трьох племен, — писав перший з них, — з яких одно близче до булгару, а цар його живе в місті, званому Куяба, що більше за Булгар. Друге плем'я далі від першого, зветься Славія. Ще одно плем'я зветься Артанія, а цар його живе в Арті».⁴⁵² При Арті згадується в супровідному тексті теж «*šehr Vantit*».

Щодо Куяби немає сумніву, що тут мова про Київ, під Славією звичайно розуміють новгородських слов'ян, а щодо Артанії, яку Ібн-Хаукал приміщував «між Хозаром і Великим Булгаром, що зараз на північ за Румом» (Візантією), то існує ціла низка гіпотез, при чому їх автори нераз міняли свою думку. Одні дослідники вважали, що Арса слід читати Єрза, тому ідентифікувати Артанію з мордвинським племенем Єржа і клали цей центр в центральну Московщину, в доріччя Оки та в околицю м. Рязані (Хр. М. Френ,⁴⁵³ А. Гаркави,⁴⁵⁴ Томашек,⁴⁵⁵ Маркварт,⁴⁵⁶ А. Монгайт,⁴⁵⁷ Т. Левіцький,⁴⁵⁸ раніше Н. Карапулов,⁴⁵⁹ Л. Нідерле,⁴⁶⁰ і автор гасла у М. Еберта),⁴⁶¹ або на середню

451 Як прим. 448, 228; L. Niederle, ŽSS I, 377—379.

452 А. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, Петербург 1870, під гаслом.

453 Chr. M. Frähn, як прим. 446.

454 А. Гаркави, як прим. 452.

455 Tomaszek, Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden, Sitzungsberichte der Wiener Akademie, Phil.-hist. Klasse, 1888, II, 7—16.

456 J. Marquart, Ueber das Volkstum der Komanen, 30; idem, Ein arabischer Bericht über die arktischen (uralischen) Länder, Ungar. Jahrbücher IV, Budapest 1924, 277.

457 А. Монгайт, Старая Рязань, Вопросы Истории 1947, кн. 4.

458 T. Lewicki, Znajomość krajów i ludów Europy u pisarzy arabskich, Slavia Antiqua 8, 1961, 103; в Артанії автор бачив західніх мордвинів у доріччі ріки Сури, на захід від міста Казані.

459 Н. Карапулов, Сборник матер. Кавказ. XXXVIII, 127.

460 L. Niederle, SS, IV, 1924, 145—146: „Zprvu jsem myslil, že je to reminiscence na jméno Antů, ustoupivých po úderu, jenž jim přivedli Avarové, na východ od Donu. Ale dnes upouštím od tohoto výkladu a dávám přednost tomu, který v těchto zprávách IX a X st. ve jménu Vantit shledává

Волгу (П. Смирнов).⁴⁶² Інші дослідники бачили в «*šehr Vantit*», то землю вятичів (Л. Нідерле,⁴⁶³ А. Монгайт),⁴⁶⁴ то Чернігівщину (Б. Рибаков),⁴⁶⁵ інші шукали Арта й Артанії — далеко на півночі, в Скандинавії, пояснюючи цю назву як перекручене Барма-Біармія скандинавських джерел, тобто Пермське (Рено,⁴⁶⁶ Хвольсон,⁴⁶⁷ Вестберг,⁴⁶⁸ Тоган,⁴⁶⁹ П. Третьяков,⁴⁷⁰ з деякою резервою теж В. Мінорський),⁴⁷¹ ще інші думали про аркону і слов'янське плем'я руянів (І. Грабек,⁴⁷² Т. Левіцький).⁴⁷³ Дехто взагалі відкидав думку, що Артанія це справжня назва якоїсь країни (А. Карасік,⁴⁷⁴ Г. Пашкевич),⁴⁷⁵ а на думку М. Грушевського «в сій справі трудно сказать рішуче слово». ⁴⁷⁶ Врешті ціла група істориків ідентифікувала третій центр Русі з т. зв. Озівською Русю і шукала Арти десь на Кубанщині і на Таманському півострові. До неї належали Д. Іловайський,⁴⁷⁷ В. Пархоменко,⁴⁷⁸ С. Биковський,⁴⁷⁹ А. Соболевський, Мошин,⁴⁸⁰ В. Мавродін⁴⁸¹ і Юшков.⁴⁸²

jen korumpovaný ohlas jména pozdějších Vjaticů... Ve jménu Arsa, Arsania vidím pak s N. Karaulovem jenom obměnu rus. Rjazani, patrně hlavní base kolonizace vjatičské v poříčí Oky".

461 M. Ebert, Reallexikon III, 373.

462 П. Смирнов, Волжский шлях і стародавні Руси, Київ 1928, 194.

463 L. Niederle, S.S. IV, 145—146.

464 А. Монгайт, К вопросу о трех центрах древней Руси, КСИИМК, 16, 1947, 103—112.

465 Б. А. Рыбаков, Проблема образования древнерусской народности, Вопросы истории 1952, 9, 40—62; автор думав теж про вятичів та Рязань (Анты и Киевская Русь, Вестник древней истории, 1938, кн. I, 337) та про верхів'я Дінця (Русские земли по карте Идриси, КСИИМК XIII, 1952, 3—44).

466 Reinaud, Geographie d'Abulfeda II, Paris 1948, 305—306.

467 Хвольсон, Известия Ибн-Даста, 174—177.

468 Вестберг, К анализу восточных источников, ЖМНП, 1908, 398.

470 П. Третьяков, Восточнославянские племена, Москва 1953, 301.

469 Togan, Ibn Fadlans Reisebericht, 320.

471 V. Minorski, Addenda to Hudud al-Alam, 268.

472 I. Hrbek, Der dritte Stamm der „Rus“ nach arabischen Quellen, Arch. Or. 25, 1927, 628—652.

473 T. Lewicki, Die Vorstellungen arabischer Schriftsteller des 9 und 10 Jahrhunderts von der Geographie und von den ethnischen Verhältnissen Osteuropas, Der Islam, 35, 1959, 79. Ця ідентифікація не переконує В. Мінорського (A history of Sharvan and Darband, 128).

474 А. Карасік, К вопросу о третьем центре древней Руси, Истор. Записки, 1950.

475 H. Paszkiewicz, The Origin of Russia, New York, 1954, 162.

476 М. Грушевський, Історія України-Руси, I, Київ 1913, 196.

477 Д. Іловайский, Розыскания о начале Руси.

478 С. Биковський, К вопросу о трех центрах древней Руси.

479 В. Пархоменко, Третій центр Руси (Арта — це Тмуторокань).

480 Mošin, Treće rusko pleme, Slavia 5, 1927, 763—781.

481 В. Мавродін, Славяно-русское население Нижнего Дона и Северного Кавказа, Ученые Записки Ленинград. Пед. Института, XI, Ленинград 1939.

482 С. Юшков, К вопросу о происхождении русской государственности, Ученые Записки Москов. государ. Унів-та, IV, 1940, 37—39.

Приозівська гіпотеза, що спирається лише на нечисленних джерельних відомостях, була предметом довгих дискусій в історичній науці і тільки археологічні польові дослідження останніх десятиліть дали їй тверду основу у вигляді багатьох селищ княжої доби в південній Україні. На цій підставі М. Міллер визнав тепер південно-східні українські землі третьою частиною Русі арабських істориків⁴⁸³ і тим розв'язав, думаемо, остаточно проблему Танії (ар-Танії), третього центру давньої Русі.⁴⁸⁴

А проте дискусія над льокалізацією Артанії-Танії ведеться істориками й далі. Останнім часом П. Грицак звернув був увагу на південно-західні, тепер західноукраїнські землі, в яких, на його думку, слід бачити згадану арабськими істориками третю частину давньої Русі. Він виходив із здогаду, що «Артанія» означає руський термін «дань», відповідно змінений в дусі арабської фонетики, з додатком арабського префікса «ар» і тому Артанія, на його думку, це територія чи група племен, які платили комусь данину.⁴⁸⁵

Цими племенами, каже П. Грицак, могли бути білі хорвати, дуліби й тиверці, що платили данину, очевидно, Києву. Цей здогад і його філологічне уgruntування мало переконливі, бо ж арабським історикам багато ближче і краще відомою була південно-східня частина України, яка також платила данину, спершу хозарам, потім Києву, як далеке Посяння, Побужжя та горішнє Подністров'я. А далі, коли вже вдаватися до мовознавства, то, мабуть з більшою правдоподібністю треба було б виводити називу «Артанія», чи без префікса «Танія», від старовинної назви Дону — «Танаїс». Це був би ще один доказ на користь наведеного вище твердження М. Міллера. Проте думка П. Грицака має все ж своє значення. Він, власне, звернув увагу на четверту, арабським історикам менше, а то й зовсім невідому групу українських племен, що входили в склад населення України княжих часів.

Інший представник названої вище класичної школи Х ст. Ібн-Хаукал (*Abu l-Qasima ibn Haukala*) пише в своїй «Книзі образу землі» (*Kitab Surat al-ard*) про наслідки походу князя Святослава Завойовника на Волгу таке: «Тепер не стало й сліду ані від Булгара, ані від Буртаса, ані від Хозара, бо Русь знищила всіх їх, забрала від них всі ті краї й забрала собі; а ті, що зрятувалися з їх рук, розбеглися по близьких місцях, бажаючи лишитися поблизу своїх країв та сподіваючися дійти до згоди з Русю та піддатися їй».

Ібн-Хаукал згадує теж слов'янську дільницю міста в Палермо, в столиці арабських емірів на Сіцилії та експорт слов'янських евнухів з мусульманської Еспанії на схід.⁴⁸⁶ Це насуває здогад, що вели-

⁴⁸³ М. Міллер, Третій центр Руси — Танія в світлі археологічних пам'яток, Наук. Збірник УВАН, I, Нью Йорк 1952, 37–60 і карта.

⁴⁸⁴ Я. Пастернак, Археологія України, Торонто 1961, 639.

⁴⁸⁵ П. Грицак, До питання про третій центр Руси. «Київ», Філіяльфія 1956, ч. 2, 81–86.

⁴⁸⁶ А. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о Славянах и русских, *Mélanges asiatique VI*, 218; М. Грушевський, Історія України-Руси I, 461.

ка частина арабських діргемів, які знаходимо цілими скарбами у східній і північній Європі, може бути ціною купна слов'янських невільників. Однак викопані в Києві діргеми були головно заплатою за бровові шкури, які араби експортували звідтіля на схід.

З арабських авторів Х ст. тут слід згадати ще географа *Мугаммада ібн Агмада аль-Муқадасі*, що писав свою історію «Ahsan at-taqasim fi marifat al-aqalim» 985 року, на кілька років перед офіційним прийняттям християнської віри в Україні. Він називає Русь народом румійським — візантійським, тобто з візантійською культурою, що вказує на досить вже поширену християнізацію Київської Русі в тому часі; він згадує теж слов'янських невільників, що їх привозили руські (варязькі) купці з теперішніх українських земель.⁴⁸⁷ Другий автор *Абу р-Рагяна аль-Біруні* з Хорезму пише, між іншим, про бурштинживицю (kahruba), що витікає з дерев у країні слов'ян і подибується теж у Слов'янському (Балтицькому) морі.⁴⁸⁸

Арабських істориків, які цікавилися слов'янами та їхніми краями, не бракує теж у XII ст. З них можна передусім згадати *Шаріф аз-заман Тагір аль-Марвазі*, який коло 1120 року має між іншим інформації про «руського царя Владіміра» (Володимира Великого) та його вагання у виборі нової віри.

Незвичайно важливою для пізнання давніх слов'ян є праця найбільшого арабського географа і картографа *Абу абд Аллаги Мугаммада аль-Ідрізі* (1100—1166). Він походить з королівської родини еспанських арабів і жив довгий час на дворі норманського короля Рогера II на Сіцилії. З його доручення аль-Ідрізі створив срібний глобус, нарисував у 1154 році велику, прегарну карту світу та додав до неї обширний коментар-опис, головно комунікаційних шляхів, спертій на розповідях європейських купців і дипломатів, які навідувалися до Палермо, частково теж на старій грецькій і арабській географічній літературі.

⁴⁸⁷ T. Lewicki, Ze studiów nad źródłami arabskimi, *Slavia Antiqua* 3, Poznań 1952, 160. Торгівля слов'янськими, східними невільниками мала свою довгу історію. Вже у грецьких (йонійських, а отісля атенських) купців останнього тисячоліття до Хр. людський товар був одним з найбільш цінених експортованих ними продуктів з «Скитії». Відомо, що в одному часі атенська поліція складалася у великій частині із «скитських» невільників. Преків заступили згодом римляни, потім візантійці, врешті в VII в. араби. Хозарська столиця Ітиль над нижньою Волгою була тоді важливим торговельним пунктом, куди арабські купці з багдадського каліфату їздили по продукти «Скитії», включаючи й невільників, що їх туди постачали спершу надволжані болгари, а пізніше варяги після розбійницьких нападів на слов'янські села. Це засвідчують арабські купці-погорожні та скарби арабських діргемів на їхніх (надволжанських та скандінавських) землях. (F. Friedberg Seeley, *Russia and the Slave Trade, The Slavonic and East European Review* XXIII, No. 62, 1945, 128).

⁴⁸⁸ Торгівля балтицьким бурштином, започаткована римськими купцями, не скінчилася з упадком римської імперії, а тривала аж до Середньовіччя. На це великою мірою вказують знахідки арабських монет на терені Прусії і Польщі; виходить, бурштин — головний продукт прусів, був дуже популярний у мусульманських краях, де його часто згадують

У своїй праці аль-Ідрізі присвятив досить місця описові старої Русі, де поруч нових відомостей про доріччя Дніпра і Дністра він перевідає за аль-Бальхі, поділ Русі на три частини. Проте його опис північної Русі, спертий ще на відомостях Птоломея, досить фантастичний.⁴⁸⁹

Хоча праця аль-Ідрізі була відома в Європі вже від XVII ст. в латинському перекладі, а в половині XIX ст. її переклали французькою мовою, то для дослідження слов'ян її вживали лише спорадично і тільки В. Томашек повністю сперся на *Kitab Ruddžar* (книга Рогера), як звичайно називають працю аль-Ідрізі.⁴⁹⁰

Сучасником аль-Ідрізі був арабський подорожній і письменник *Абу Гамід*, про якого буде мова далі.

У половині XII ст. вчений жидівський рабін *Бенямін з Туделі* подорожував протягом 13 років по Європі. В його споминах зберігся опис Чехії і тамтешньої торгівлі невільниками та опис Русі, яка простягається від воріт Праги (Чехії) аж до воріт великого міста Фін. Проте ці вістки не сперти на автопсії.

Починаючи з XIII ст. інформації арабських істориків про слов'янські краї й народи, поза деякими винятками, тратять свій оригінальний характер і перетворюються в компіляції, складені з винятків з праць давніх авторів. Зворот цей настав досить раптово на переломі X/XI ст., а серед найважливіших причин цього явища треба назвати зруйнування Хозарії та її столиці Итило, а також упадок держави Саманідів у 999 році. Проте й ці пізні компіляції бувають не без вартості, бо в них є нераз уривки з праць, які чи то зовсім загубилися, чи збереглися тільки в зигзагі стислих компендіїв.⁴⁹¹

До того роду компіляцій належить цікавий опис східної слов'янщини в працях арабського космографа аль-Казвіні (*Zakarija ibn Muhammad ibn Mahmud al-Qazwini*) під заголовком *Kitab athar al-bilad* (Книга пам'яток країв), в розділі *Saqlab*. Цей розділ має виразний характер компіляції, в якій найбільший уривок — частина взята з праці еспанського араба мандрівника *Abu Hamid al-Andalusi* (1080-81 — 1169-70) під заголовком „*Tuhfat al-albab*“ (Пам'ятка для світлих умів). Він був між іншим в Хозарії, Камській Болгарії, над Каспійським морем

арабські джерела IX—XIV ст. Його вживали не тільки для прикрас, але теж у народній медицині та в матічних обрядах (*G. Jacob, Neue Beiträge zum Studium des kaspisch-baltischen Handels im Mittelalter: Neue Studien, den Bernstein im Orient betreffend, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft XLIII, Leipzig 1889, 353—387.*

⁴⁸⁹ *J. Lelewel, Géographie du moyen âge*, III, 71—220; *K. Miller, Mappae Arabicae*, Stuttgart 1926—1931; *T. Lewicki, Polska i kraje sąsiednie w świetle „Księgi Rogera“*, geografa arabskiego z XII w. al-Idriziego, I, Kraków 1945, 1—95;

Б. А. Рыбаков, Русские земли на карте Идриси, КСИИМК, XIII, 1952, 4—44;

Я. Пастернак, Археологія України, 1961, 639.

⁴⁹⁰ *W. Tomaszek, Die Handelswege in 12 Jahrhdtta. nach den Erkundigungen des Arabers Idrisi*, Wien 1887.

⁴⁹¹ *T. Lewicki, Świat słowiański*, 374—385.

і довгий час в Угорщині, де бачив якісь «гроби великанів», мав власну хату і в ній збірку місцевих особливостей. Коли мова про шлях, яким він туди попав, то це міг бути старий торговельний шлях з Камської Болгарії (околиця теперішнього міста — Казані) через Київ — Волинь — Переяславль і далі Руським перевалом (Королівський путь Галицько-волинського літопису) в Мадяричину. У фрагменті з Абу Гаміда про слов'ян аль-Казіні каже таке: «Якщо котрий з них зневажить служницю чи дитину другого, то відбирається від нього все, що він має; якщо він вбогий продаються його діти, а як не мав бідітей, то продають його самого. (Проданий) доти служить своєму пану, доки його хтось від нього не викупить. Якщо хтось має торговельний зв'язок з чужинцем і збанкрутіє, то продають (в неволю) його жінку, дітей, хату, а навіть його самого, щоб сплатити чужинцеві борги. Є вони (сакаліба) несторянськими християнами...»

«Що двадцять літ відбуваються у них чари (виконувані) старими жінками. З цього приводу постають між людьми великі непорозуміння. Беруть отже всіх стариць, яких знайдуть у своему краю і в'яжуть їм руки й ноги. А мають (у своему краю) велику ріку. У цю ріку вкидають цих стариць; ту, що випливе наверх води, вважають чарівницею (i) палять, (a) щодо тої, яка потоне, то вважають, що не є чарівницею і пускають її на волю...»

«Якщо котромусь чоловікові народиться син, то дбає про нього, доки не дозріє. А як тільки це станеться, дає йому лук і стріли і каже: Йди й думай сам про себе. Усуває його тоді із своеї хати і вважає зашилім, чужим. Дочки їх, дівчата, виходять (з хати) з відкритими головами, так, що кожний може їх бачити. Якщо хтось відчує уподобання до котроїсь з них, закидає їй на голову завій, таким чином (вона) стає його жінкою і ніхто йому її не відмовить. Женяться з двадцяті або й більше (жінками), тому їх (слов'ян) кількість така велика, що не можна їх перелічити».

«Є в тій (землі) ріка (Дніпро, Дон?), якої вода така чорна як води Bahr az-zulmat («море темноти» — північна частина Атлантического океану), проте вона солодка. Нема в тій (ріці) ніяких риб, тільки нешкідливі великі чорні вужі (угри — Я. П.). У цій ріці живе теж sammur. Це звіря, яке називається теж sinnaur al-ma («водяний кіт»), менше від кота, а його волос незвичайно м'який (соболь, бобер, віддра). У тій ріці (того звірят) дуже багато. Шкіри його вивозять до* (торговельний пункт над нижньою Волгою) і до Saqsin (над середньою Волгою), де вони є предметом торгівлі. Це дуже делікатне футро.⁴⁹²

Автор подає одну здеформовану топографічну назву, яку Дублер читав як Gur Kuman (город куманів),⁴⁹³ С. Грабек як город Київ,⁴⁹⁴ а

* Назва міста пропущена в тексті (Ітиль?) — прим. М. А.

⁴⁹² T. Lewicki, Ze studiów nad źródłami arabskimi, 142.

⁴⁹³ C. E. Dubler, Abū Hāmid el Granadino y su relation de viaje por tierras Eurasiasicas, Madrid 1953.

⁴⁹⁴ I. Hrbek, Vývoj a dnešní stav studia arabských pramenů o slovanstvu, Vznik a počátky Slovanů, V, Praha 1964.

О. Пріцак як Gur Kermen — Велике Місто, що мало б бути кіпчацькою назвою Києва.⁴⁹⁵

Приглянувшись ближче поданим тут інформаціям *Абу Гаміда*, бачимо, що вони відносяться головно до правопорядку й народніх звичаїв східних слов'ян — Київської Русі (Русь — каже він — є складовою частиною слов'янщини) і є зовсім оригінальні, нові. З життепису автора виходить, що він призбирав їх в часах між рр. 1133—1150, правдоподібно сам. Деякі з цих інформацій знаходять своє підтвердження в наших історичних джерелах, як наприклад, про зневагу жінки або про несплачення боргу та про те, що робили з боржниками. Про це читасмо у «Руській Правді» Ярослава Мудрого написаній сто років перед тим. Подібні звичаї існували до речі тоді теж у чеських та поморських слов'ян.

Відомість про «несторянських» християн в Україні — це очевидне непорозуміння; автор хотів тим тільки назначити, що східні, руські слов'яни, після схизми Фотія, відлучилися були від католиків, яких він називає малкітами. А «плавлення» відьом чи «божий суд» відомий нам з багатьох судових актів XVIII стол., зачався був на Русі, як бачимо, вже в XII стол., а не, як досі думали, в XIII стол.⁴⁹⁶ Полігамія, про яку говорить Абу Гамід, була в ранньому Середньовіччі відома у всіх слов'ян, що засвідчують їхні літописці, напр., Володимир Великий мав п'ять, а Мешко I сім жінок. У народі, у балканських сербів, збереглася бігамія у спеціальних випадках (бездітність) аж до початку XIX стол.

До молодших арабських джерел XIII стол. належить теж географічний словник *Якута* (помер 1228), що, як грецький невільник попав до Багдаду і в 1228 р. написав там справжню географічну енциклопедію п. з. «Муджам альбульдан», в якій, відомості про слов'ян, подані під гаслом «Сакляб» здебільшого взяті з раніших джерел. У ньому автор досить широко говорить про Русів, які мають окрему мову, віру і звичаї та сусідують з слов'янами й турками (мадярами). У пізнішій хроніці *Ібн наль-Атіра* подана відомість про хрещення короля Русі (Володимира Великого) 985/986 р. та його шлюб з сестрою візантійських царів Василія і Костянтина.

Відомості дальнішого арабського історика *Ібн-Сайды* з другої половини XIII стол. про слов'ян перейняті з праці *Ібн-Якуба* та з «Книги Рогера». Великий арабський космограф *ад-Дамаскі* (1256—1327), поряд з відомостями з Аль-Масуді й аль-Ідрізі, подає теж деякі оригінальні відомості про північну Русь і численні тамтешні озера та чоловіко-подібні «мавпи», тобто бобри. Досить багато відомостей про балканських слов'ян подає його сучасник *Абу ль-Фіда*, на думку якого Дунай багато більший від Нілю. Він знає про Новгородську Русь. Деякі інформації про Східну Європу і про Русь подає *Ібн-Батута* (1304—1377), напр., про ясноволосих і синьооких русів, які мають копальні срібла.

⁴⁹⁵ O. Pritsak, Eine altasiatische Bezeichnung für Kiew, Der Islam, 32, 1955.

⁴⁹⁶ A. Смирнов, Баби богомерзкія, Сборник В. Ключевского, Москва 1909; L. Niederle, Z.S.S., II, Praha 1924, 218.

Останнім орієнタルним автором, що в географічному словнику «Найясніша з доріг до пізнання країв і королівств» з XVI стол. згадує теж слов'ян, був *Авдаг аль-Масалік*, турок, який писав по-арабському; він називає Скандинавію слов'янським півостровом.

У цьому перегляді арабських джерел до історії ранніх слов'ян пропущено багато менш важливих авторів. Крім того в різних бібліотеках Європи і Сходу є ще різні неопубліковані арабські джерела, які можуть принести деякі цінні, а може й ревельяційні відомості про давніх слов'ян.

III

АРХЕОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

Почалося з питання, яке поставили дослідники слов'янської старовини (Грушевський, Шафарик, Нідерле, Брюкнер, Костшевський) археологам, як далеко в давнину тисячоліть сягає найглибше коріння культури теперішніх слов'ян. У відповідь на це археологи стали визнавати різні праісторичні культури за праслов'янські — на сході трипільську культуру і похідні від неї, на заході культуру лужицьку, шнурової кераміки і поморську. Це мало іноді національно-політичну закраску, головно в німецьких та польських працях і викликувало оживлену дискусію, яка іноді триває дотепер.

Почнемо з трипільської культури, носії якої заселювали сьогоднішні українські землі від середуцього Дніпра на сході по верхів'я річок Горині, Стиру, Дністра і Пруту на заході. Ці самі землі були заселені, хоч і рідко, вже під кінець давнішої кам'яної (палеолітичної) доби, із сильним згущенням населення на середньому бігу Дністра та в верхів'ях Пруту.¹

За археологічними даними, це первісне, дотрипільське населення напротязі кілька десяти тисяч років (40 000 — 8 000 до Хр.) тривало заселяло ці землі, в наслідок природного росту чим раз густішою мережею вкривало територію від доріччя Сіверського Дінця на сході по верхнє Побужжя і Подністров'я на заході, за наступної епохи — мезоліту, цього генетичного підґрунтя ранньо-неолітичної культури (8 000 — 5 000 до Хр.) і ранньотрипільських часів (5 000 — 3 000 до Хр.)² — на місці розвивало свою духовну й матеріальну культуру і тому, з усією певністю тези, може бути названим найранішими предками трипільських племен.

Київський археолог В. Хвойка вважав трипільську культуру витвором місцевих, автохтонних волинських та київських протослов'ян-хліборобів, які праймали культурні впливи з півдня, від Егейського моря.³ Його думку про автохтонність трипільських племен та їхньої

¹ П. Борисковский, Палеолит Украины, Москва-Ленинград 1953, 7 (карта); Я. Пастернак, Археология Украины, Торонто 1961, 67 (карта).

² Я. Пастернак, як попередне, 58, 90, 91.

³ В. Хвойко, Каменный век среднего Приднепровья, ТАС XI, I, Москва 1901; він же, Древние обитатели среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, Київ 1903; пор. теж L. Niederle, Rukověť slovanské archeologie, Praha 1931, 6. Не погоджується з твердженням В. Хвойки Й. Костшевський, Dzieje i osiągnięcia archeologii słowiańskiej po wybuchu drugiej wojny światowej, ZOW, XXXI, 3, Poznań 1965, 177.

культури прийняв за свою на XIII Археологічному з'їзді 1905 р. в Катеринославі (тепер Дніпропетровське) одеський археолог Е. Штерн, який називав трипільську культуру «передмікенською» в переконанні, що її малювана (розписна) кераміка була прапором для тисячу років пізніших грецьких мальованих ваз.⁴ Так думав пізніше теж М. Грушевський, кажучи, що «цей прототип передмікенської культури був принесений в ті полудневі сторони (Греція), мабуть, жкоюс мандрівкою, напр. тракийських племен, що мандрували з чорноморських сторін в краї Балканські». ⁵ Від Штерна цю назву перейняли до своїх праць Хв. Вовк,⁶ М. Грушевський⁷ та інші дослідники. Тепер цю назву вже облишили, бо стиль орнаменту і його тематика (мітологічні сцені) розпису грецьких ваз нічим не нагадують волотово-спіральної декорації трипільської кераміки і немає вже між ними якого будь перехідного, пов'язуючого їх мистецького стилю.

Автохтонність і тим самим праслов'янськість трипільських племен підтверджували пізніше різними археологічними доказами чужинецькі дослідники: німці Е. Маер⁸ і Г. Шмідт,⁹ фінляндцець М. Талльрен,¹⁰ серб В. Мілојчић,¹¹ поляки Л. Козловський¹² і К. Маевський,¹³ чех Л. Нідерле,¹⁴ москалі Т. Пасек¹⁵ і В. Мавродін.¹⁶

Не вважав цього правдоподібним москаль-емігрант П. Ковалевський.¹⁷ Ленінградський дослідник східно-слов'янських племен П. Третьяков простежив історію культури всіх прайсторичних племен Східної Європи і виділив з-поміж них дві групи, що їх він уважає праслов'янськими: одну на півдні, тобто трипільську в Україні, більше монолітну і краще розвинену з соціально-економічного і культурного погляду, і другу — на півночі, в Московщині, відносно більше

⁴ Е. Штерн, Доисторическая греческая культура на юге России, ТАС, XIII, I, 1905.

⁵ М. Грушевський, Історія України-Руси, I, 1913, 45.

⁶ Хв. Вовк, Вироби передмікенського типу у неолітичних становищах на Україні. Матеріали до українсько-руської етнології, VI, НТШ, Львів 1905.

⁷ М. Грушевський, Історія України-Руси, I, 35.

⁸ Ed. Meyer, Geschichte des Altertums, I, 2, Ausgabe 1909, 533, 537, 543, 545, 570.

⁹ H. Schmidt, Prähistorisches aus Ostasien. Zeitschrift für Ethnologie, 56, Berlin 1924, 141.

¹⁰ M. Tallgren, Südrussland, M. Eberts Reallexikon, XIII, 1929, 37.

¹¹ V. Miloјчић, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas, Berlin, 1949, 106.

¹² L. Kozłowski, Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej, Lwów 1939, 22.

¹³ K. Majewski, Archeologia II, Warszawa 1948, 172.

¹⁴ L. Niederle, Ruská archeologie, Praha — університетський виклад 1924/1925.

¹⁵ T. Passek, La céramique tripolienne, Moscow 1935.

¹⁶ В. Мавродін, Древняя Русь, Москва 1946, 27.

¹⁷ P. Kovalevsky, Manuel d'histoire Russe, Paris 1948, 24 („l'hypothèse nous paraît trop invraisemblable pour l'adopter“).

відсталу.¹⁸ В іншому місці він каже, що північних племен не можна генетично пов'язувати з південними. Культура південної групи (трипільська) розвивалася під впливом старих середземноморських культур, а північна відрізнялася більшою примітивністю та первобутністю.¹⁹ З Третьяковим погоджується теж ленінградський археолог М. Артамонов, у якого Придніпров'я — це основне й найдавніше вогнище слов'янської етногенезу у Східній Європі.²⁰

Проте прикметна розписана емальована кераміка трипільських племен дала підставу для різних здогадів, які підважували тезу про автохтонність трипільських племен. Одні дослідники виводили їх із Сходу, з Ірану через Малу Азію (М. Грушевський,²¹ В. Городцов,²² спершу В. Щербаківський),²³ другі з півдня, з Малої Азії або з Єгипту (А. Спицин,²⁴ М. Беляшевський),²⁵ треті з Подунав'я (В. Антоневич,²⁶ В. Г. Чайлд,²⁷ за ним пізніше В. Щербаківський).²⁸ Тенденційно настроєні польські мовознавці (Т. Лер-Сплавінський, В. Курашкевич, Ф. Славський)²⁹ і антрополог Я. Чекановський³⁰ уважають трипіль-

¹⁸ П. И. Третьяков, Археологические памятники восточно-славянских племен в связи с проблемой этногенеза, КСИИМК II, Москва 1939, 5.

¹⁹ П. И. Третьяков, Восточнославянские племена, Москва 1948.

²⁰ М. Артамонов — П. Третьяков, Происхождение славян, История СССР, АН СССР, Ленинград 1939.

²¹ Известия XIV археологического съезда, 1908, 51; М. Грушевский, Киевская Русь, Київ 1911, 39—40. Автор спирається на Моргана (J. de Morgan, Observations sur les origines des arts céramiques dans le bassin méditerranéen, Revue de l'Ecole d'Anthropologie 1907). Пізніше у своїй Історії України-Русі, I, 1913 автор каже, що туркестанські нахідки «роблять мало правдоподібною гіпотезу самостійності-автохтонності трипільської культури».

²² В. Городцов, Бронзовый век на территории СССР, Большая Советская Энциклопедия, 7, 1927, 610.

²³ В. Щербаківський, Формація української нації, Прага 1941, 41.

²⁴ А. А. Спицин, Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого в Киевской губ. (Изв. Археол. Комм., вып. 12; «высокоразвитая культура киевских площадок восточная, именно малоазийская»).

²⁵ М. Беляшевский, Археол. летоп. Южной России, I, Київ 1899, 8: «(трипільська) культура проникла с юга через Эгейское и Мраморное моря с берегов Малой Азии или через Средиземное море из Финикии или Египта и в расписной керамике чувствуется больше всего влияние с Востока».

²⁶ W. Antoniewicz, Archeologia Polski, Warszawa 1928, 68 („na południu od śródkowego Dunaju“).

²⁷ V. G. Childe, The Dawn of European Civilization. London 1925, 160: „H. Schmidt and other archeologists have been inclined to regard the Trans-sylvanian culture as an eastward extension of the Danubian Cucuteni A and Tripolye would then be due to further easterly movement of the same people. Such a view is in itself intrinsically probable“.

²⁸ В. Щербаківський, Кам'яна доба в Україні, Мюнхен 1947, 56 («здається, що трипільська культура була державою культури мальованої кераміки західньої дунайсько-семигородської»).

²⁹ T. Lehr-Splawiński, O dialektach prasłowiańskich, Sbornik sjezdu słowiańskich filologu, Praha 1932, 577—585; T. Lehr-Splawiński, W. Kuraszewicz, F. Slawski, Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich, Warszawa 1954, 34—41.

ські племена траками, які, мовляв, під тиском скитів перейшли на Балкан.

Тепер київський археолог, знавець кам'яної доби, І. Шовкопляс твердить, що трипільська культура «виникла в результаті переселення на територію її поширення в межах СРСР групи племен з областей Балканського півострова та Східного Середземномор'я».³¹ На думку Ю. Асеєва й Б. Лобановського трипільські племена «протягом III—II тисячоліть до н. е. заселяли величезну територію, просунувшись спочатку з Балканського півострова у Придністров'я, а потім до берегів Дніпра, де злилися з місцевим населенням». С. Бібіков уважає, що «в створенні трипільської культури відіграли певну роль окремі племена, що проникли на територію Правобережжя України із Східного Середземномор'я. Вони асимілювалися тут з місцевим неолітичним населенням».³²

Проте існувала група дослідників, які — приймаючи вже автотонність трипільських племен — створили були проблему з самого тільки походження розписного орнаменту на трипільській кераміці. І так за малоазійським, мезопотамським чи взагалі східним його походженням висловились були Й. Морган,³³ О. Менгін,³⁴ Г. Шроллер,³⁵ В. Антоневич,³⁶ В. Щербаківський,³⁷ Л. Домонкос,³⁸ Л. Франц,³⁹ та В. Єнни.⁴⁰ Заперечували цей здогад Е. Штерн,⁴¹ Й. Аіліо,⁴² П. Райнеке,⁴³ і В. Г. Чайлд.⁴⁴ Про кретсько-мікенське походження розпису трипільської кераміки думав советський археолог В. Мавродін,⁴⁵ інші

³⁰ J. Czecanowski, Konspekt zarysu etnogenezy Słowian Lehra-Spławińskiego, Z polskich studiów słowistycznych, Warszawa 1963, 17.

³¹ І. Шовкопляс, Археологічні дослідження на Україні 1917–1957, Київ, 103: «Одночасно слід зауважити, що прийшли землеробсько-скотарські племена — носії трипільської культури — ненабагато випередили місцеве населення в культурному відношенні».

³² С. Бібіков — В. Даниленко, Мідний вік: 1. Землеробсько-скотарські племена на території Правобережної України (Нариси стародавньої історії Української РСР, Київ 1957, 54.

³³ J. de Morgan, Délégation en Perse, Memoires VII, 138.

³⁴ O. Menghin, Urgeschichte der bildenden Kunst, Wien 1925, Anhang, 784.

³⁵ H. Schroller, MAGW, 1927, Sitzungsberichte, 154.

³⁶ W. Antoniewicz, Archeologia Polski, Warszawa 1926, 68 („z Azji Przed-dniej... w góre biegu Dunaju“).

³⁷ V. Ščerbakivskyj, Ukrajinské neopolitické ploščadky, Obzor Prehistorický, II, Praha 1923, 118 („Malovaná keramika neolitická celé příkarpatské a balkanské oblasti ukazuje nápadnou podobnost s keramikou ze Suz a Turkestanu nejen po strance technické, ale i dekorativní“).

³⁸ L. Domonkos, — L. Franz, MPZ, XII, 1926, 94.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ W. A. Jenny, MAGW, 1928, LVIII.

⁴¹ E. von Stern, M. Eberts Reallexikon XIII, 1928, 36.

⁴² J. Ailio, Fragen der russischen Steinzeit, Helsingfors 1922, 99.

⁴³ P. Reinecke, Der bayerische Urgeschichtsfreund, VII, 17.

⁴⁴ V. G. Childe, The Dawn of European Civilization, Oxford 1927, 68.

⁴⁵ В. Мавродін, Древняя Русь, Москва 1946, 27.

дослідники — Г. Шмідт,⁴⁶ Л. Козловський⁴⁷ і Ф. Томпа⁴⁸ виводили ідею цього жолюрового орнаменту із Семигороду, з чим не погоджувався Г. Шроллер,⁴⁹ а К. Шухард⁵⁰ думав навіть про Судетські краї з їх лінійно-стрічковою керамікою як про батьківщину трипільського розпису. Врешті В. Г. Чайлд раз припускає можливість існування в Україні секундарного, а може й терціерного вогнища орієнタルної культури, то знов шукав правітчини трипільських племен в Подунав'ї.⁵¹ До його думки прилучився пізніше В. Щербаківський⁵² і румунський археолог І. Нестор.⁵³

Ленінградський археолог Е. Кричевський, після детального аналізу крем'яного знаряддя трипільців, встановив безперервну еволюцію його форм від молодшої, так званої оріньяцької фази палеоліту (40 000—25 000 роки до Хр.) через мезоліт і ранньонеолітичну кампінську культуру (6 000 — 5 000 до Хр.) аж до трипільських часів (початок в половині п'ятого тисячоліття до Хр.) і тим рішуче доказав місцеве походження трипільської культури і водночас відвічний автохтонізм її носіїв — хліборобських трипільських племен.⁵⁴

До того самого висновку прийшов у той же час німецький археолог Л. Цоц, який досліджував кам'яне виробництво трипільських поселенців на колонізованому ними семигородському терені в місцевості Кукутені.⁵⁵

Водночас з розвитком крем'яного знаряддя Е. Кричевський досліджував теж розвиток кераміки в ранній та пізнішій неолітичній добі і тут не обійшлося у нього без помилки, що виникла з недостатнього знання західноєвропейських археологічних матеріалів. Він пов'язав дві різні речі — культуру трипільську і культуру центральноєвропейської лінійно-стрічкової (волютової) кераміки. Зведеній подібністю мотивів орнаменту (волюти), він уважав, що перша з них (трипільська) є тільки найрозвинутішим варіантом другої (волютової). Тої самої думки була теж Т. Пассек. А втім про таке взаємовідношення цих обох культур не може бути й мови. Здогадне переродження одної культури в другу могло статися тільки на західніх українських землях, де взаємно перетинаються території обох цих культур, а там не має жадних слідів такої зміни. Цьому суперечить також хронологія обох цих культур і тому С. Бібіков уважає, що погляд Е. Кричевського (і Т. Пассек — Я. П.) вже перестарів. Від себе він подає інше

⁴⁶ H. Schmidt, Zeitschrift für Ethnologie, 1907, 121.

⁴⁷ L. Kozłowski, Młodsza epoka kamienna w Polsce, Lwów 1924, 120.

⁴⁸ F. Tompa, Archeologia Hungarica, V, Budapest 1926, 53, 59.

⁴⁹ H. Schrøller, Zeitschrift für Ethnologie, 62, 1930, 251.

⁵⁰ H. Schuchardt, Alteuropa, Berlin 1944, 191 („Die bernalte Keramik sehen wir deutlich von Mähren durch Galizien sich nach der Bukowina, Rumänien und Bulgarien verschieben“).

⁵¹ V. G. Childe, The Danube in Prehistory, Oxford 1929, 110.

⁵² Як прим. 28.

⁵³ I. Nestor, 22 Bericht der röm. germ. Kommission, 1932, 411.

⁵⁴ Е. Кричевський, Ранній неоліт і походження трипільської культури (Палеоліт і неоліт України, I, Київ 1941, 323—406).

⁵⁵ L. Zott, Wiener Prähistorische Zeitschrift, 28, 1941, 10.

вирішення цієї проблеми, а саме: трипільська культура —каже він — виникла через асиміляцію місцевого мисливського населення із племенами з півдня, з Балканського півострова. Однака залишки трипільської культури Подністров'я старіші за балканські, як теж і за Семигородські, і тому треба думати, що трипільські племена перевувалися в протилежному напрямку — з півночі на південь — для поширення густо заселеної трипільської території.

В останньому часі до автохтоністів в ділянці походження трипільських племен прилучився київський дослідник неоліту В. Даниленко, який висловив думку, що в слабо покищо досліджених неолітичних пам'ятках Побожжя типу Мельнична Круча, Довгань і Гард треба шукати ту ранішу місцеву культуру, з якої в цьому районі пізніше розвинулась трипільська культура,⁵⁶ а за Т. Пассек ранній етап розвитку Трипілля відбувався на Дунаї, Дністрі і в Побожжі, тобто там була правітчина трипільської культури та її носіїв-протослов'янських племен.⁵⁷

Творці цієї культури, місцеві хліборобські племена довели до її найвищого самостійного розквіту в другій половині III тисячоліття до Хр. Пізніше в першій половині II тисячоліття до Хр. на трипільську культуру стали діяти впливи культур зайдлих західних та північних племен. Вона зазнає різних змін, вироджується, поступово затрачує свої прикметні матеріальні вияви так у формах і декорації кераміки як і в житловій архітектурі і тільки дальший виріб глиняних жіночих фігурок богині родючості-праматері вказує на продовжування, незмінність культових вірувань, цих найтривалиших виявів духовної культури людства. Ця стійкість культових обрядів відрівнань, разом з постійністю заселення тих самих теренів, хліборобськими традиціями та різними спільними рисами матеріальної культури, напр., безперервність гончарської традиції, дає певні докази етнічної ідентичності найраніших предків трипільських племен з їхніми нащадками в пізніших часах.⁵⁸

У бронзовій добі (1800—300 до Хр.) помічаемо шість льокальних варіантів трипільської культури в супроводі доказів хліборобсько-скотарського способу життя населення. Це так званий городський варіант на східній Волині, софіївський в середньому Подніпров'ї, усатівський в околиці міста Одеси, кошилівецько-більчанський і комарівський у горішньому Подністров'ї та білогрудівський в Побожжі, Подністров'ї та на Буковині. Всіх їх можна приписувати різним племенам тієї ж етнічної групи. Житлові споруди тут ще виразно три-

56 В. Даниленко, Неоліт Побожжя и вопрос о сложении трипольской культуры, КСИА, 9, АН УРСР, Київ 1959, 3—9.

57 Т. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, 10, Москва-Ленінград 1949, 235. При тому треба відмітити, що авторка, необізнана як слід із західно-європейськими археологічними матеріалами, неправильно вважає пізньо-трипільськими пам'ятками мегалітичні могильні споруди на Житомирщині (Войцехівка), що їх — насправді — залишили по собі нордійські імігранти енеолітичного часу.

58 В. Мавродин, Древняя Русь, Москва 1946, 27.

пільські, але з менш дбайливою будовою підлоги, повний фантазій вальзований спіральний орнамент на кераміці заступлений простішим геометричним, який наприкінці доби зовсім занимає і на його місце приходить, внаслідок нових західних впливів чорний лощений посуд, («український гальштат»), проте далі подибуються глиняні культові фігурки жінок і бичків — останні як символи робочої сили.

Пізніше, в залізний (гальштатський) добі (800—500 до Хр.) нащадки носіїв білогрудівської культури витворюють на Правобережній Україні чорноліську культуру з чорною лощеною керамікою та глиняними фігурками богині-матері, а так звані «скити-орачі» в право-бережному лісостепу будують великі городища з розмальованими та трипільський лад хатами та вже рідкими жіночими та тваринними фігурками. Пізніше, в першій половині I тисячоліття по Хр. нащадки носіїв чорноліської культури та «скитів-орачів» витворюють у західному Подніпров'ї прип'ятському Поліссі культуру зарубинецьку й корчуватівську з центром на Київщині, ще далі з чорною лощеною керамікою як культурною спадщиною по предках.

Наступний етап історичного й культурного розвитку ранньо-слов'янських племен Подніпров'я презентований в археології культурою черняхівського типу, що генетично пов'язана з зарубинецько-корчуватівськими пам'ятками. Цю культуру приписують загально антам — великій групі східнослов'янських літописних племен.

На тій самій оріньяцько-кампінській основі, що й трипільська культура, інша група хліборобських племен того самого походження розвинула була на західніх українських землях, між Прип'яттю й верхнім Дністром, так звану надбузьку неолітичну культуру.

Любомир Винар

БІОГРАФІЧНІ І БІБЛІОГРАФІЧНІ МАТЕРІЯЛИ ЯРОСЛАВА ПАСТЕРНАКА

Дослідник життя і творчої спадщини проф. Ярослава Пастернака, одного з найвидатніших українських археологів 20 стол., повинен окрім увагу присвятити його автобіографічним і бібліографічним архівним матеріалам. Це в першу чергу відноситься до матеріалів збережених в архіві Покійного. Недавно в українській пресі, на основі інформації Українського Наукового Інституту в Гарвардському університеті, з'явилися неточні дані про цей архів. На увазі маємо пресові повідомлення про передання панею М. Пастернак, дружиною Покійного, архіву проф. Я. Пастернака до УНІ. На ділі там передано лише одну частину архіву, яка головно включала його друковані праці, бібліотеку, записи з його археологічних розкопів і деякі рукописи і недруковані статтей. Другу частину архіву проф. Пастернака одержав автор цих рядків для архіву Українського Історичного Товариства. Саме ця частина включає автобіографічні матеріали і бібліографічні нотатки Покійного, деякі його персональні документи, а також його цінне листування після 1945 року. Пані М. Пастернак також передала мені для друку в «Українському Історику» манускрипт останньої праці Я. Пастернака, що саме його випускаємо, як спільне видання УІТ і НТШ.

Цим бажаємо відзначити пам'ять нашого заслуженого вченого, визначного члена Наукового Товариства ім. Шевченка і члена-основника УІТ. Заразом цим нашим спільним виданням відзначаємо 100-ліття НТШ і десятиліття «Українського Історика».

У нашій статті бажаємо зупинитися в першу чергу над архівними матеріалами проф. Пастернака, що знаходяться в архіві УІТ. Деякі з цих документів є першоджерельним матеріалом для вивчення життя і діяльності нашого славного археолога. Для кращого перегляду згаданих матеріалів ділимо їх на слідуючі групи: 1. Особисті документи, 2. Автобіографічні і бібліографічні матеріали, 3. Листування.

Особисті документи

Дані документи охоплюють метрику, дипломи, окрім посвідки різних установ, рекомендації, тощо. Деякі з них є в незадовільному фізичному стані (зжовклий папір, тощо) — тому подаємо в деяких випадках, крім їхнього опису, також відповідні витяги з тексту або і цілій текст. Вони являються важливим матеріалом для уточнення деяких дат з життя проф. Я. Пастернака, а в деяких випадках характеризують його працю.

1. Завірений відпис метрики Я. Пастернака. Оригінал даного документу мабуть не зберігся — тому наводимо його повний текст. Відпис метрики з 30 червня 1948 року завірений ректоратом Боннського університету.

COPY

Respublica Polonia — Pagatinatus: Leopoliensis — Diocesis: Peremyslensis — Nrus 121 — Decanatus: Starosolensis — Distractus' Starosamborensis — Parochia: Chyriw. — TESTIMONIUM ORTUS ET BAPTISMI. — Ex parte officii parochialis r. gr. cath. in Chyriw Ecclesiae Nativitatis B. V. M. notum testatumque fit, in libris metricalibus huius Ecclesiae tomus IV, pag. 69 reperiiri sequentia: Annus, mensis et dies nativitatis, baptismi et confirm. Natus die 2^a Januarii et die 3^a eiusdem mensis baptisatus et confirmatus A. D. 1892, Anno Domini Millesimo octingentesimo nonagesimo secundo. Nrus domus: 204 — Nomen: JAROSLAUS — Religio: graeco-cath. — Sexus: masculini — Thorus legitimi — Obst. Wolfshaut — Parentes et conditio eorum: Joannes Pasternak, cooperator loci, filius Joannis Pasternak et Eudociae de Czuczwaro natae agricolarum in Dzibulki — Olga Pasternak, filia Nicolai Maciurak, parochi in Troscianiec et Antoninae Maciurak de Dnistrianski natae. — Patrini et conditio eorum: Rev. D. Josephus Doloszycki, parochus in Szczerzec — Domina Rosalia Szymanowska proprietaria bonorum in Troscianiec. — Matrimon. initit anno 1930 cum Maria 1 voto Stachur. — Officium parochiale r. gr. cath. Ecclesiae St. Apost. Petri et Pauli in Leopoli. E. Dudkewycz — Baptisavit Georgius Hladylowicz parochus loci — confirmavit Nicolaus Maciurak parochus in Troscianiec. — Quas testimoniales manu propria subscrivo et sigillo Ecclesiae parochialis corroboro. Chyriw die 30^a Novembris A. D. 1928. Joannes Olszanski, parochus in Chyriw. (l. s.).

I herewith certify the concordance of the before copy with the original, submitted to me.

Bonn, June 30th 1948.

Rheinische
Friedrich Wilhelms-Universität Bonn
Rektorat
Univ.-Inspektor

2. Свідоцтво зрілости — гімназійний диплом з 8 червня 1910 року, виданий гімназією в Перемищлі (в оригіналі «Ц. к. Гімназия висша в Перемишили з руским викладовим язиком»). В даному документі подано, що Я. Пастернак студіював в Перемиській гімназії в роках 1902/3 до 1909/10. Свідоцтво підписане господар Кляси Михайло Крушельницький, «управитель гімназії» Северин Зарицький і голова іспитової комісії д-р Омелян (нерозбірливе прізвище).

Тут треба згадати, що Перемиська гімназія була зорганізована в 1888 році і була в Галичині другою гімназією з українською викладовою мовою.

3. Докторський диплом з Карлового Університету в Празі в латинській мові. Це є друкована копія диплому датовану 26. III. 1926 роком. Копія підписана проф. д-ром Карлом Хітілом (Prof. Dr. K. Chytíl) і завірена директором канцелярії університету. Відносно студій Я. Пастернака крім назви його докторської праці «Ruské Karpaty v archeologii» подано: «inscribitur et examinibus legitimis laudabilem in archeologia bohemica et classica et in historia bohemica nec non in philosophia doctrinam probavit».

4. Посвідчення Деканату Філософічного Факультету Українського Вільного Університету. Дата: 16 березня 1935 року. На основі цього документу знаємо, що др Я. Пастернак дні 13 березня 1935 року «на засіданні Колегії Професорів Факультету» зложив табілітаційні колективі і Факультет ухвалив йому уділити *veniam docendi* при катедрі археології. Посвідчення підписав Дмитро Дорошенко, декан Філософічного Факультету УВУ.

5. Посвідчення від «*Státní Archeologický ústav*» в Празі датоване 29 березнем 1928 року і підписане відомим археологом Л. Нідерле.

В документі знаходимо надзвичайно позитивну оцінку археологічної праці Я. Пастернака і його безпосередню участь в розкопках «na Hradě Pražském od 1. dubna 1923 do 31. března 1928».

Тут треба згадати, що в Архіві УІТ зберігаються ще інші документи в чеській мові, що відносяться до наукової праці Я. Пастернака в Празі в роках 1923 до 1928.

6. *Nakaz č. 33* — призначення д-ра Пастернака «професором археології завідующим кафедри по археології Львівського Державного Університету». Дата: 3 листопада 1939; підписали: Ректор Марченко і секретар Городиська.

7. *Nakaz č. 236* (копія). Народного Комісаря Освіти УРСР. «Про затвердження тов. Пастернака Ярослава Івановича директором Львівського державного археологічного музею». Документ датований 20 січнем 1940 р., не подано місцевості. Підписав Редько Ф. А., народний комісар освіти УРСР.

8. *Reinische Friedrich-Wilhelms Universität. Der Rector. Notice. Bonn, September 6th 1945.* Записка зладжена в англійській мові і відноситься до викладання проф. Пастернака на університеті в Бонні під час зимового семестру 1945 р.

9. *Abschrift. Seminar für Vorgeschichte der Universität Göttingen. Göttingen, den 12. Mai 45.* Посвідка про дослідчу працю проф. Я. Пастернака в Геттінгенському університеті у ролі наукового співробітника Семінару. Документ підписаний директором семінару. Документ в німецькій мові.

10. *Abschrift. Philosophische Fakultät der Rhein. Friedr. Wilh. Universität. Der Dekan. Bonn, den 27. Juni 1947.* Посвідка про професорську працю Я. Пастернака на університеті в Бонні, як професора «Vor und Frühgeschichte Osteuropas». Підписав Oertel. Згідно з оригіналом завірив Боннський університет.

Тут треба зазначити, що в Архіві УІТ знаходитьться ще низка інших оригінальних документів і відписів з документів, які відносяться до наукової і професорської праці Я. Пастернака на німецьких університетах в роках 1945—1948. Якщо ідеться про працю проф. Я. Пастернака на Українському Вільному Університеті то маємо документ в німецькій мові за підписом ректора УВУ проф. В. Щербаківського (Мюнхен, 18. 3. 1946) про признання Я. Пастернака звичайним професором УВУ на катедрі археології (Філософічний Факультет УВУ проголосував це підвищення на своєму засіданні 18. 11. 1946).

Інші документи проф. Я. Пастернака, які знаходяться в архіві будуть зреферовані в спеціальній статті. Тут лише бажаємо підкрес-

лити, що всі вони являються першоджерельним матеріалом для вивчення життя і академічно-наукової діяльності проф. Я. Пастернака.

Автобіографічні і бібліографічні матеріали

Дотепер не з'явилася обширніша студія про життя і творчість Ярослава Пастернака. Віримо, що зреферовані нами біо-бібліографічні матеріали нашого вченого допоможуть майбутньому дослідникові краще і повніше схопити всі важливіші моменти його життя і творчості. В архіві УІТ зберігаються декілька його автобіографій і бібліографій. Ці матеріали подаємо в хронологічному порядку.

Бонн, 1945

1. *Verzeichnis der gedruckten Arbeiten und Aufsätze*. 9 р.

Це є найобширніша бібліографія уложенена Я. Пастернаком за тематичним принципом у німецькій мові. Кожна бібліографічна позиція є подана в оригіналі і також в перекладі на німецьку мову. Хронологічно бібліографія охоплює роки 1912—1944 і начислює 160 бібліографічних одиниць. На кінці машинопису знаходиться замітка Я. Пастернака, що дана бібліографія не включає 134 коротших статей і нотаток з ранньої історії, історії, етнографії і інших ділянок.

2. *Curriculum Vitae*. 5 р.

Машинопис начислює 5 стор. Текст в англійській мові. Охоплено головніші біографічні і бібліографічні дані. В біографії рівно ж зазначено, що Я. Пастернак бездоганно володів німецькою, чеською і польською мовами і мав опановану англійську, російську і французьку мови.

1950. *Мій життєпис*. Торонто, 25 листопада 1950, 2 стор. окремі підрозділи присвячені коротким біографічним даним, список головніших друкованих праць.

1960. *Мій життєпис*. Торонто (? не подано місцевости), 1960, 8 стор. Данна автобіографія складається з різних розділів (основні біографічні дати, участь у міжнародних з'їздах, виголошені доповіді, членство в наукових організаціях і важливіші друковані праці). Беручи до уваги, що це є обширніша автобіографія Я. Пастернака, ми передруковуємо її в додатку до теперішнього видання. Виразний машинопис з деякими поправками Я. Пастернака.

1961. *Моя наукова праця на еміграції*, Торонто, 1961, 4 стор. Участь в науковому життю на еміграції, виклади, доповіді, членство в наукових організаціях і вибрана бібліографія наукових і популярних праць.

1966. *Життєпис*. Торонто, 17 лютого 1966, 4 стор. Короткі біографічні дані. Важна частина про праці віддані до друку і праці в приготуванні.

1968. *Мої розкопки*. Торонто, 15 травня 1968, 3 стор. Хронологічне вичислення археологічних розкопів Я. Пастернака. Складається з слідуючих частин: I. В. Чехії (1922—1928), 2. В Карпатській Україні,

3. В Західній Україні — Галичині (1931—1942) і в Канаді (1949). Цю бібліографію передруковуємо у нашому виданні, з машинопису.

The List of My Excavations. Toronto, 1. VI. 1968, 2 р.

Curriculum Vitae (без дати), правдоподібно написано в 1968 році. Текст в англійській мові (машинопис).

Життепис. Торонто 1968, 1 стор. (машинопис).

Моя бібліографія. Торонто, 8 травня 1968, 4 стор. Данна бібліографія охоплює 95 бібліографічних одиниць. Вичислені лише наукові праці. У замітці подано: «До того 270 популярно-наукових статей і нотаток по археології, етнографії і музеїництві у щоденній пресі, 1912—67».

Найобширніший біографічний нарис п. н. «Мої зустрічі зі старовиною» виготовив Ярослав Пастернак у 1969 році і переслав його в наступному році проф. О. Пріцакові, який пообіцяв видати праці проф. Я. Пастернака з рамені Комітету українознавчих студій при Гарвардському Університеті. Також О. Пріцакові передано англійський переклад даного нарису. У 1973 році проф. О. Пріцак переслав мені до використання в «Українському Історику» український текст даного нарису.

Відносно бібліографії праць Я. Пастернака треба згадати рукопис бібліографа-аматора бл. п. інж. Івана Лучківа з Торонта. Данна бібліографія п. н. «Ярослав Пастернак. Бібліографічний покажчик». Торонто, 1971, 59 стор., є до тепер найповнішою бібліографією праць Я. Пастернака і начислює 290 бібліографічних одиниць (друковані праці). Не улягає сумніву, що І. Лучків укладав цей список при допомозі і за деякими вказівками проф. Я. Пастернака. Тут треба підкреслити, що Я. Пастернак у своїй бібліографії з 1968 року подав, що він опрацював біля 365 праць (95 було вичислено + 270 дрібніших праць не включено в його реєстр). З цього виходить, що досі немає повної бібліографії друкованих праць Я. Пастернака.

Листування.

Найповажнішу частину архівних матеріалів Я. Пастернака становить його листування. В Архіві УІТ знаходиться біля 500 листів (наразі цей матеріал відповідно впорядковується). Тут треба зазначити, що проф. Я. Пастернак своє листування тримав у взірцевому порядку. Кожну свою відповідь на листа долучував до одержаного листа — так, що під тим оглядом в листуванні збережено надзвичайно цінний матеріал. Листування Я. Пастернака важливе не лише для повнішого наслідження його життя і наукової праці, але заразом для дослідження українського наукового життя в діаспорі, історії української іміграції і взагалі розвитку українського життя поза Україною. Листування головно охоплює період від 1949 року. Заховалися деякі листи з раніших часів. Деякі листи будуть друковані на сторінках «Українського Історика» і в «Записках НТШ». Можливо згодом, за допомогою українського громадянства, УІТ зможе видати однотомник листування проф. Я. Пастернака і тим самим утримати цей надзвичайно цінний архівний матеріал для дослідження українства в діаспорі.

Справа видання творчої спадщини Ярослава Пастернака

У передмові до теперішнього видання д-р Марко Антонович, редактор цієї праці Я. Пастернака, висловлює побажання зреалізувати видання «Археології України» в англійському перекладі, а також перевидати «хочби фототипічним способом, Я. Пастернака «Старий Галич». Уважаємо, що ці зауваги є дуже на часі. Українське Історичне Товариство і Історично-Філософічна Секція НТШ зробили все, що в їх силі, щоб видати останню працю нашого визначного вченого. Ми не маємо відповідних матеріальних засобів, щоб зреалізувати інші видання проф. Я. Пастернака. Проте це зобов'язався зробити проф. Омелян Прицак з рамені Гарвардської серії українознавства ще в 1968 році. У своєму листі від 18 серпня 1969 року проф. Я. Пастернак пише слідуюче: «На пропозицію, минулого року, проф. О. Прицака перевидати мої праці, я зібрав вже окремі книжки й відбитки з журналів та згідно з його бажанням написав ретроспективний огляд (світла і тіні) моєї 45-літньої наукової праці, який зараз ще у англомовного перекладача. Сподіюся дістати його до кінця цього місяця і тоді все разом перешлю на руки проф. Прицака». Як відомо 22 листопада 1969 року проф. Я. Пастернак відійшов від нас. Вирінає зasadnicze питання, що сталося з пляном проф. О. Прицака видати визначніші твори з творчої спадщини Покійного?

Ми знаємо, що проф. О. Прицак крім бібліотеки проф. Я. Пастернака також перебрав до Гарвардського Університету деякі архівні матеріали, а також декілька рукописів недрукованих його праць. З цих рукописів переданих у 1970 році згадаємо слідуючі: *Валявський могильник княжої доби* (звіт з розкопів 1939 р.), *Слідами стародавньої Комарянщини*, *Мої зустрічі зі старовиною*, *Старий Галич — іменний, географічний і речевий показники до монографії «Старий Галич*. Отже крім збірки друкованих праць передано О. Прицакові також манускрипти інших праць включаючи покажчики до монографії *Старий Галич*. Від того часу вже минуло п'ять років і дотепер ми не знаходимо жадної конкретної згадки про виконання зобов'язання з 1969 року. Думаемо, що українські наукові установи, яких членом був проф. Я. Пастернак і українське громадянство, повинні одержати повне вияснення в цій справі. Якщо проф. Прицак і УНІ не можуть зреалізувати у близькому часі своєї обіцянки відносно перевидання важливіших праць нашого видатного вченого — тоді за цю справу може взятися УІТ, якого членом-основником і членом Управи був Покійний. Проте ми хочемо вірити, що обіцянки будуть додержані. УІТ допоможе і іншим потенційним видавцям творчої спадщини нашого найвизначнішого археолога. Цим тривало відзначимо Його світлу пам'ять і збагатимо наукову літературу. Теперішнє видання монографії Я. Пастернака являється першим конкретним кроком у даному напрямі.

28. VII. 1974

Від «Литературного лінійного альманаху» місцем заснування якого вважається місто Краків, до 1939 р. він писав і публікував свої твори в зовнішніх виданнях.

Се в першому виданні (1928—1930) вийшли його підсумки діяльності як письменника та публіциста, а також його підсумок творчості як археолога та підсумок наукової діяльності як професора. Видання це було сподівано вийти у 1939 р., але відбулося лише в 1941 р. Після відходу в зеніт Творчого життя письменника відбувся переривачий від часу його публікації в «Літературному лінійному альманаху» до 1939 р. Із цього часу він писав та публікував свої твори в зовнішніх виданнях.

Ярослав Пастернак — письменник, публіцист, археолог, професор, доктор філософії, член Академії наук України, член-кореспондент АН СРСР.

МІЙ ЖИТТЄПИС

Народжений 2. 1. 1892 р. в м. Хирові, по в. Старий Самбір (Західня Україна). Батько Іван, священик, мати Ольга з Мацюраків.

До української класичної гімназії ходив в Перемишлі в рр. 1902—1910 і тоді вже, в часі літніх ферій, записував в селі Вацовичі в Дрогобиччині народні пісні, коломийки і припівлітки, які друкував пізніше В. Гнатюк в Етнографічному Збірнику НТШ у Львові, 1914, т. XXXV.

В рр. 1910—1914 на філософічному факультеті Львівського університету студіював класичну філологію й археологію. Водночас в рр. 1913—1914, як співробітник Національного музею у Львові, з доручення митрополита А. Шептицького, вивчав в терені та збирал для музею церковну старовину в повітах: Жовква, Рава Руська, Яворів, Львів, Городок, Рудки й Добромиль.

Військовій службі відбув в рр. 1914—1918 в рядах австрійської армії (41 п. п.), а в рр. 1918—1920 в Українській Галицькій Армії (VII бригада) в Галичині й на Придніпрянщині, в ступні поручника, і влітку 1920 р. перейшов з її частинами у Чехословаччину.

Для дальшої спеціалізації, в рр. 1922—1925, продовжував археологічні студії на Карловому університеті в Празі у відомого дослідника слов'янської старовини проф. Любора Нідерле та закінчив їх докторським дипломом у 1925 р. В часі тих студій, для музеино-ліабораторійної та польової практики, був в рр. 1922—1923 асистентом археологічного відділу чеського Народного музею в Празі, а в рр. 1923—1928 асистентом Державного Археологічного Інституту в Празі. З його доручення провадив розкопи на терені княжої Праги в рр. 1925—1928, де виявив на королівському замку «Градчани» фундаменти двох романських костелів XI—XII ст. та одночасні укріплення княжого осідку-дітинця, а під ними сліди замешкання цього місця в часах св. Вацлава. В інших місцях Праги відкопав фундаменти ще одного костела (на Страгові) та кількох приватних мурованих будинків княжої доби.

Після повернення у Львів був директором Культурно-історичного музею НТШ (1928—1939), габілітувався 1935 р. на доцента Українського Вільного Університету в Празі, був відтак професором гр. кат. Богословської Академії у Львові (1936—1939 і 1942—1944), професором Державного Університету ім. І. Франка (1939—1941), на еміграції

гостем-професором археології Східної Європи на університеті Фрідріха Вільгельма в Бонні (1947—1949) і є з 1946 р. професором УВУ в Мюнхені, тепер на еміграції.

В часі перебування у Львові (1928—1944) провадив розкопи в 40 різних місцевостях Галичини та виявив при цьому дві невідомі досі в Галичині культури: ранньої бронзової доби (унетицьку) та ранньослов'янську (черняхівську). Найбільш важливі з цих розкопів перевів в рр. 1934—1941 на терені княжого Галича в сьогоднішньому с. Крилосі, якими виявив фундаменти катедрального Успенського Собору з половини XII ст., в його притворі камяний саркофаг з похованням галицького князя Ярослава Осмомисла (помер 1187 р.) і біля його поховання «княжни», а на «Золотому Току», колишньому княжому осідку-дітинці, останки будівель XI—XIII ст. Цими розкопами була остаточно розв'язана проблема льокалізації княжого Галича в терені. В іншому місці, на Підгородді біля Крилоса, виявив старомадярські могили з перелому IX—X ст., чим була розв'язана знов проблема шляху, яким предки мадярів перейшли були тоді з України в середні Подунав'я, сьогоднішню Угорщину.

На еміграції переводив розкопи в Лінцу (Австрія) зі студентами археології Віденського університету в 1944 р. на тіlopальному по-гребиці бронзової доби та в Мідленді (Онтаріо — Канада) в 1949 р. на монастирищі XVII ст.

Участь в міжнародних наукових з'їздах

- 1) VII міжнародний з'їзд істориків і археологів у Варшаві (1932) з доповіддю «Східні периферії унетицької культури», на німецькій мові;
- 2) IV Конгрес орієнталістів Польщі у Львові (1934);
- 3) Міжнародний з'їзд археологів у Берліні (1939) з доповіддю «Ранньослов'янські тіlopальні могили на північному Прикарпаттю», на німецькій мові;
- 4) Всесоюзний конгрес дослідників неоліту і бронзової доби в Києві (1940) з доповіддю «Культура лінійно-стрічкової кераміки в Галичині й на Волині та її відношення до трипільської культури»;
- 5) Всесоюзний конгрес дослідників старих руських городів у Ленінграді (1941) з доповіддю «Княжий город Галич», в українській мові;
- 6) Доповідь на ту саму тему в Москві (1941), в українській мові;
- 7) Конгрес археологів Америки й Канади в Торонто (1951) з доповіддю «Трипільська культура в Україні», в англійській мові.

Участь у з'їздах українських музеологів Галичини

У Львові, Перемишлі, Коломиї, Самборі та Стрию в рр. 1934—1939.

Участь у з'їздах музеологів Польщі

У Варшаві (1933, 1936) та у Гданську (1938).

Студійні наукові поїздки

До відня (1932), Кракова (1933), Варшави (1935), Черновець, Букарешту, Будапешту, Братислави, Ужгороду, Мукачеву (1936), та Бресляву, Берліну, Дрездену (1938) та Луцька, Пинська и Давидогородка (1938).

Участь в українських наукових зібраннях

1) Наукове зібрання НТШ в Міттенвальді (Німеччина) 1946 р. з доповіддю «Літописний город Пліснеськ і проблема варятів у Галичині»;

2) Наукове зібрання УВАН в Ашаффенбурзі (Німеччина) 1947 р. з доповіддю «До проблеми хронології і поширення лінійно-стрічкової кераміки в Європі»;

3) Наукове зібрання НТШ в Берхтесгадені (Німеччина) 1948 р. з доповіддю «Літописний город Перемишль» і проблема білих хорватів»;

4) Наукове зібрання НТШ і УВАН в Нью-Йорку (1953) з доповіддю «Етногенеза слов'ян в новій археологічній літературі»;

5) II Сесія Всесвітнього з'їзду українських науковців в Нью-Йорку (1961) з доповіддю «Важливіші проблеми етногенезу українського народу в світлі археологічних досліджень»;

6) X Наукова конференція Канадського НТШ в Торонто (1961) з пошириеною, як попередня, доповіддю.

Окремі доповіді на запрошення місцевих наукових або культурно-освітніх установ

1) Княжий город Галич, перспективи намічених розкопів (Станиславів, 1934);

2) Розкопи в княжому Галичі-Крилосі (коло 20 доповідей в різних містах Галичини в рр. 1937—1939);

3) Відкриття середньовічного Катедрального Собору в Крилосі-Галичі (Берлін, 1939, на німецькому університеті, з рамені Укр. Наукового Інституту в Берліні), на німецькій мові;

4) Та сама тема (Бресляв на Шлеську, 1938) для членів «Ост Европа Інститут», на німецькій мові;

5) Стан археологічних досліджень в Советській Україні (Бонн, 1945, в Райнському археологічному музею), на німецькій мові;

6) Нові публікації з ділянки праисторії Західної України (Бонн, 1947, там-же), на німецькій мові;

7) Мегалітичні споруди Східної та Південної Європи (Бонн, 1948, там-же, доповідь на панель), на німецькій мові;

8) Стан археологічних досліджень на терені українських княжих городів (Ганновер, Німеччина, 1948), для українських студентів університету й ветеринарії;

9) Слідами княжої слави (Віндзор, Канада, 1949) з нагоди відслонення різьби А. Павлося «Роман князь галицький»;

10) З археологічних проблем Канади (Торонто, 1949), в Українському Клубі;

11) Княжий город Галич (Торонто 1953), українським пластунам-юнакам;

- 12) Проблема трипільської культури в Україні (Торонто, 1953), в студентському клубі торонтонського університету, в англійській мові;
- 13) Україна в культурно-цивілізаційному кружі Європи та праісторичних та раннє-історичних часах (Торонто, 1953), на курсі українознавства ім. Сковороди;
- 14) Архітектура книжої доби в Україні (Торонто, 1953, там-же);
- 15) Прогулянка у раннє-історичний Львів (Торонто, 1953), на зустрічі українців Америки й Канади;
- 16) Важливіні досягнення української археології (Грефтон, 1953), на пластовому таборі;
- 17) Праісторичне та раннє-історичне мистецтво України (Торонто, 1953), на Курсі українознавства ім. Гр. Сковороди;
- 18) Львів і його околиця в праісторичних часах (Монреаль, 1953), з нагоди 700-ліття Львова;
- 19) Наука і псевдонаука в археологічних дослідженнях (Торонто, 1953), на сесії укр. студентського товариства «Зарево»;
- 20) Людина камяної доби (Торонто, 1957), на Курсі українознавства ім. Гр. Сковороди;
- 21) На слідах давніх книжких городів (Торонто, 1957), там-же;
- 22) Міжнародні культурні зв'язки України в світлі археології (Оттава, 1958), на засіданні Осередку НТШ в Оттаві;
- 23) Археологічна політика в Україні (Торонто, 1959), для членів Об'єднання Українських Педагогів;
- 24) Мої важливіші розкопи та їх значення (Торонто, 1960), з рамені Видавничого Комітету «Археології України»;
- 25) Чому я написав «Археологію України» (Оттава, 1961, Ошава, 1961, Гемільтон, 1961), з рамені як попереднє.

Друковані праці

Коло 40 наукових праць (окремий список) около 200 популярно-наукових есеїв з археології, етнографії, антропології та музеології в українській, чеській, польській, німецькій та англійській мовах.

Дійсний член

Історично-філологічного Наукового Товариства при УВУ з 1926 р.
 Чеського археологічного товариства, Прага з 1926 р.
 Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові з 1929 р.
 Львівського археологічного товариства з 1931 р.
 Богословського Наукового Товариства у Львові з 1935 р.
 Віденського Археологічного Товариства з 1941 р.
 Української Вільної Академії Наук (Канада) з 1950 р.
 The Archaeological Institute of America (Canad. Branch)
 Археологічного Інституту Америки (Канадський відділ) з 1950 р.
 The Society for American Archeaology
 Товариства для американської археології з 1951 р.
 Міжнародної Вільної Академії наук в Парижі з 1954 р.
 Богословського Наукового Товариства (Канада) з 1961 р.

Редакційна замітка: Проф. Я. Пастернак подав на машинописі цієї біографії деякі додаткові замітки зроблені олівцем.

Вичисляючи археологічні розкопи Я. П. додав «Крім того брав участь в розкопах Катедри Археології Карлового Університету у 18 місцевостях».

Також олівцем додано «розкопи в Перечині». Обговорюючи університетську діяльність Я. П. додав «Укр. Кат.» маючи на увазі Український Католицький Університет, якого він був звичайним професором. Ці замітки зроблені під кінець 1963 року (1-го жовтня 1963 року д-р Я. Пастернак був іменований звичайним професором археології на Українському Католицькому Університеті).

Доповнюючи деякі дані проф. Я. Пастернака треба згадати, що в 1964 році він був членом-основником Українського Історичного Т-ва, а в наступному році членом Управи УІТ. Від 1964 року був членом Редакційної Колегії «Українського Історика».

Ярослав Пастернак

МОЇ РОЗКОПИ

I. В Чехії (1922—1928)

1) Неолітична й енеолітична доба (5000—1800 до Хр.).

Поселення з лінійно-стрічковою керамікою (Гнідовси, Лібушін, Тетін), з йорданською керамікою (Стшешовіце), з нордійською керамікою (Стшешовіце), з ранне-унетицькою керамікою (Велтеж);

Кістякові поховання зі шнуровою керамікою (Бубенеч, Гробце), з нордійською керамікою (Стшешовіце), з дзвоникуватою керамікою (Стшешовіце), з ранне-унетицькою керамікою (Бубенеч, Ловни, Стшешовіце);

2) Бронзова доба (1800—800 до Хр.).

Кістякові поховання з унетицькою керамікою (Височани).

3) Галльштатська доба (800—500 до Хр.).

Поселення з кновізькою керамікою (Бубенеч, Пшемишлени, Желеніце);

Кістякові поховання з кновізькою керамікою (Бубенеч, Дябліце);

Поселення й кістякові поховання з білянською керамікою (Стшешовіце).

4) Лятенська доба (500—0 до Хр.).

Кістякові поховання (Дябліце).

5) Римська доба (1—375 по Хр.).

Тіlopalyni поховання (Тшебушіце).

6) Княжча доба (800—1340 по Хр.).

Королівський замок «Градчани» в Празі: культурний шар часів св. Вацлава, фундаменти двох романських костелів.

Прага-Страгов: фундаменти романського монастиря XII—XIII ст.

Прага-Старий ринок: фундаменти двох житлових будинків.

Прага-Здераз: фундаменти романського костела.

II. В Карпатській Україні (1924).

Погребище тіlopальне енелітичної доби (Перечин біля Ужгороду).

III. В Західній Україні — Галичині (1931—1952).

1) Неолітична і енеолітична доба (5000—1800 до Хр.).

Поселення з нордійською керамікою (Белз, Гора), з трипільською керамікою (Корнич), з лінійно-стрічковою керамікою (Котовання).

Кістякові поховання зі шнуровою керамікою (Дусанів, Комарно, Осталовичі).

Тіlopальні поховання з нордійською керамікою (Теребовля).

2) Бонзова доба (1800—800 до Хр.).

Кістякові поховання з унетицькими бронзами (Хильчиці, Якторів), з червоною охрою (Кульчиці, Підгороддя біля Крилоса), з керамікою комарівського типу (Крилос, Підгороддя біля Крилоса).

Тіlopальне погребище з лужицькою керамікою (Лисиничі — Львів).

3) Гальштатська доба (800—500 до Хр.).

Поселення білогрудівського типу (Крилос, Новосілка б. Заліщик, висоцького типу (Почапи).

Кістякові поховання з трацькою керамікою (Янчин), з комарівською керамікою (Комарів).

4) Римська доба (1—375 по Хр.).

Поселення гетів з липицькою керамікою (Залізці, Осівці).

Поховання тіlopальні з липицькою керамікою (Залізці).

Поховання тіlopальні черняхівського типу (Бринь, Грабовець, Камінне, Корнич, Перерісьль, Струтин, Цицилів).

5) Доба переселень народів (375—800 по Хр.).

Поховання тіlopальні (Добряни — Городок).

6) Княжа доба (800—1340).

Фундаменти катедрального Успенського Собору княжого Галича і княжий «Золотий Тік» у Крилосі б. Станиславова.

Фундаменти ротунди XII ст. в Побережі б. Єзуполя.

Городища (Белз, Глинсько, Крилос, Вікторів, Звенигород, Пліснесько, Фільтків).

Могили тіlopальні (Новосілки).

Поховання кістякові (Белз, Валява, Деліїв).

Могили старомадярські X ст. (Підгороддя біля Крилоса).

IV. В Канаді (1949).

Монастирище XVII ст. (Мідленд, Онт.).

Найбільш важливі розкопи були на терені королівського замку «Градчани» в Празі (1925—1928) і в княжому Галичі—Крилосі (1934—1941 рр.).

Торонто, 15 травня 1968.

Ярослав Пастернак

МОЯ БІБЛІОГРАФІЯ*

(Скорочення): ЕУ — Енциклопедія Українознавства, Мюнхен; ЛБ — Літопис Бойківщини, Самбір; МЕА — Матеріали до етнології й антропології, НТШ, Львів; МУЕ — Матеріали до української етнології, НТШ, Львів; ПУІФІ — Праці українського історично-філологічного товариства, УВУ, Прага; РЗ — Рід і Знамено, Авгсбург; СМ — Сьогочасне і Минуле, Мюнхен; УЗЕ — Українська Загальна Енциклопедія, Львів; УІ — Український Історик, Денвер, Колорадо, ЗСА; ОР — Obzor Prehistorický, Praha; Pam. Arch. — Památky Archeologické, Praha; ZOW — Z otchłani wieków, Poznań.

1. Татарський пам'ятник у Крехові (*Ілюстрована Україна*, Львів 1913, ч. 4).
2. Скали в Бубнищу (як попередне, ч. 7).
3. Антропометричні досліди над українським населенням південної Жовківщини — власні поміри (МУЕ, 1919, XIX-XX).
4. Únětické sídliště ve Vysočanách (*Pam. Arch.* 1923, XXXIII).
5. Kozłowski L., Groby megalityczne na wschód od Odry — рецензія (*ibidem*).
6. Jahn M., Der Reitersporn — рецензія (*ibidem*).
7. Sawicki L., Przyczynek do znajomości techniki obróbki krzemienia — рецензія (*ibidem*, 1923, II).
8. Bięnkowski K., Jak rozkopywać cmentarzyska płaskie — рецензія (*ibidem*).
9. Krukowski S., Pierwocinz krzemieniarskie górnictwa, transportu i handlu w holocene Polski — рецензія (*ibidem*).
10. Ailio J., Fragen der russischen Steinzeit — рецензія (*ibidem*).
11. Erazm Majewski, nekrolog (*ibidem*).
12. Osiński K., Wykopalisko w Budach Laćuckich — рецензія (ОР, 1924, III).

*) Після складення цієї бібліографії в «Українському Історику» були надруковані ще такі праці Я. Пастернака: Олег Кандиба, археолог-дослідник, ч. 4 (24), 1969, стор. 5—11; Важливі проблеми етногенезу українського народу в світлі археологічних досліджень, ч. 4 (28), 1970, стор. 5—29; від ч. 1—2 (33—34), 1972 — друкувалася його праця, яку ми тепер випускаємо окремим виданням: «Ранні слов'яні в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях».

13. Neolitické sídliště v Hnidousích (Pam. Arch. 1925, XXXIV).
14. Hrob rázu durynského v Hrobcích u Roudnice (*ibidem*).
15. Podkarpatská Rus v mladší době kamenné (Niederlův Sborník, Praha 1925).
16. Ruské Karpaty v archeologii (Praha 1928).
17. Der Stand der ukrainischen archäologischen Forschung in Ost-Galizien während der letzten 10 Jahre (FR, 1929, I).
18. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту (МЕА, 1929, XXI-XXII).
19. Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові (Зап. НТШ, 150, 1929).
20. Музей воєнних пам'яток (Літопис Червоної Калини, Львів 1929, ч. I).
21. З великого часу (як попередне, 1930).
22. Гальштатська культура Закарпаття в його природних межах (Зап. НТШ, 100, 1930).
23. Археологія Жовківщини (З минулого Жовкви, Львів—Жовква 1930).
24. Моя праця в Національному Музею у 1913—14 рр. (збірник: 25-ліття Національного музею у Львові, Львів 1930).
25. М. Рудницький, Археологічні зборки Полтавського Державного музею (чч. 25-32 рецензії в ОР, 1930, VII-VIII).
26. М. Рудницький-Вороний, З приводу знахідки в м. Журавці на Прилуччині (там же).
27. М. Рудницький, До питання про культури мезолітичної доби в Україні (там же).
28. С. Локтюшев, Кремінна мікролітична індустрія, зібрана по дюнах у сточищі Донця на Луганщині (там же).
29. М. Мушкет, Передісторичні розшуки в північній Київщині (там же).
30. В. Данилевич, Цікавий серп (там же).
31. А. Добровольський, Деяць про знаряддя, яке Городцов називає формочками до виливання мідяних прутіків (там же).
32. Ф. Вовк, Вибори передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні (там же).
33. Prehistorická archeologie na Sovětské Ukrajině v letech 1925—26 (там же).
34. Нововідкриті римські пам'ятки з Галичини і Волині (Зап. НТШ, 151, 1931).
35. Коротка археологія західно-українських земель (Богословія, Львів, X, 1932).
36. Звіт з археологічних дослідів у підземелях катедри св. Юрія у Львові (там же).
37. Перша бронзова доба в Галичині в свіtlі нових розкопок (Зап. НТШ, 152, 1933).
38. Нові археологічні набутки музею НТШ у Львові за час від 1929—32 рр. (як попередне).
39. Östliche Peripherien der Aunjetitzer Kultur (Contributions à l'histoire de l'Ukraine au VII Congrès International des Sciences historiques à Varsovie 1933 — Lemberg 1933).
40. Археологічні розкопки літом 1933 р. на терені катедри св. Юра у Львові (Богословія XII, 1934).

41. Гетити та їхня культура (там же, XIII, 1935).
42. Праисторія України (крім палеоліту й енеоліту — УЗЕ, III, 1935).
43. Шнурова могила в Кульчицях (ЛБ, VII, 1936).
44. Перші археологічні розкопки з рамени гр. кат. Богословської Академії у Львові (Богословія XIV, 1936).
45. Pravécké styky Podkarpatské Rusi a Haliče (Bratislava 1936).
46. Moje badania terenowe w 1935 r. (ZOW XI, 1936).
47. Настасина могила в Крилосі (Літопис Національного музею у Львові за 1936 р., Львів 1937).
48. Археологія і краснавство (Наша Батьківщина, I, Львів 1937).
49. Готський гріб з Терпилівки (Богословія XV, 1937).
50. Етнографія в українських і чужих видавництвах (Зап. НТШ, 155, 1937).
51. Галицька катедра в Крилосі (Зап. НТШ, 154, 1937).
52. Нові археологічні набутки музею НТШ за 1933—36 pp. (там же).
53. Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten (Archaeologia Hungarica XXI, Budapest 1937).
54. Moje badania terenowe w 1936 r. (ZOW XII, 1937).
55. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Krylos (Slavische Rundschau IX, Prag 1937).
56. Odkrycie katedry Halickiej (Oriens, Warszawa 1937, X).
57. Katedra książąt halickich (Ruch Słowiański, Lwów 1937).
58. Струтинське городище (ЛБ VIII, 1938).
59. Katedra halicka w Kryłosie (Biuletyn historii sztuki i kultury, Warszawa 1938).
60. Moje badania terenowe w 1937 r. (ZOW XIII, 1938).
61. Brązowy skarb halsztacki z Kielcowa (Światowit XVII, 1938).
62. Die neuentdeckte mittelalterliche Kathedrale in Krylos (Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, III, Berlin 1938).
63. Крипта під церквою св. Духа гр. кат. Богословської Академії у Львові (Богословія XVI, 1938).
64. Перші розкопки на «Золотому Тоці» у Крилосі (СМ I, 1939).
65. Найстарші часи Карпатської України (Карпатська Україна, Львів 1939).
66. Die westgermanischen Kronenhalsringe im Osten (Jahrbuch für Vorgeschichte, Posen 1943).
67. Старий Галич — монографія (Краків-Львів 1944).
68. Звідкіля назва «Галич» (Студентський Пропор, Львів 1944).
69. Die Ostausbreitung der linearkeramischen Kultur (Wiener prähistorische Zeitschrift XXXI, Wien 1945).
70. Привісні печатки княжої доби в Україні (РЗ, IV, 1947).
71. Україна на заранній історії (Велика історія України, вид. І. Тиктора, Віnnipig 1948).
72. Історична Секція НТШ в час другої світової війни (СМ, I, 1948).
73. До проблеми поширення й хронології лінійно-стрічкової кераміки в Європі (УВАН, Трипільська культура в Україні, Збірник 2, ч. I. Авсбург 1948).
74. Літописний город Пліснеськ і проблема варятів у Галичині (Науковий Збірник УВУ, V, Мюнхен 1948).

75. Археологія України — окремі гасла (ЕУ, Мюнхен від 1949 р.).
 76. The Trypillyan Culture in Ukraine (The Ukrainian Quarterly, VI, New York, 1950).
 77. Питання позагробового життя у світлі археології й етнології (Логос, Воторфорд 1950, I).
 78. Найстарші християнські пам'ятки в Україні (там же, II, 1951).
 79. Найстарші часи Волині (Волинь у боротьбі за волю України, I, Вінніпег, 1952).
 80. Трипілля-Мексико («Київ», IV, Філадельфія 1952).
 81. Княжий город Львів (збірник «Наш Львів», Нью-Йорк 1953).
 82. Вадим Щербаківський, археолог-дослідник («Київ», Філадельфія 1957).
 83. Peremysl of the Chronicles and toe Territory of White Croats (Proceedings Істор.-філос. Секції НТШ, Париж 1957).
 84. Старий Галич (Ми і Світ, Торонто 1958, ч. 7).
 85. Пам'ятки старовини села Городниці на Поділлі (Городниця, пропам'ятна книга, Торонто 1958).
 86. Дон і Приозів'я в старовині — рецензія праці М. Міллера («Київ», 1959, ч. 2 і 1962, ч. 2).
 87. Археологія України (Торонто, 1961).
 88. Княжий город Перемишль і проблема білих хорватів (Перемишль, західний бастіон України, Філадельфія 1961).
 89. Етногенеза слов'ян в новій археологічній літературі (збірник З. Кузелі, Зап. НТШ 169, Мюнхен 1962).
 90. Ti, що розкрили підземний архів України (Терем, Дітройт 1962).
 91. Михайло Олександрович Міллер — з приводу 80-ліття (Наукові Записки УВУ, Мюнхен 1963).
 92. Княжий город Перемишль у світлі нових археологічних досліджень (Овид, 1964, ч. 3, Чікаго).
 93. Михайло Олександрович Міллер — у 80-ліття (Український Історик, I. Денвер, Колорадо, 1964).
 94. Підводна археологія (там же, II, 3-4, Нью-Йорк—Мюнхен 1965).*
 95. Україна на досвідку історії (Крилаті, IV, Торонто 1966, чч. 10-12; 1967, чч. 1-2).
- До того 270 популярно-наукових статей і нотаток по археології, етнографії і музеїніцтві у щоденній пресі, 1912—67.

В друку археологічні статті для регіональних збірників: Городищина, Західне Поділля, Станиславівщина, Стрийщина, Теребовельщина і для збірника в пошану Р. Смаль-Стоцького.

В приготуванні такі ж статті: Лемківщина, Ярославщина-Засіяння. Торонто, дня 8 травня 1968.

Я. Пастернак

S U M M A R Y

J. Pasternak in his work „The Early Slavs in Historical, Archeological and Linguistic Studies“ explains the evolution of ideas pertaining to the origins and expansion of Slavic tribes, and gives his own opinion on the question.

In the introductory chapter one finds condensed data about the present Slavs and their geographical location; there is also a list of leading Slavists.

In the first part (p. 6-43) „The Original Home of Slavs“ J. Pasternak quotes different views relating to this question from the times when the origins of the Slavs first provoked interest. Those views are examined in the light of history, prehistory and linguistics. By exploring the three hypotheses of Slav origins (Eastern, Western and Central) J. Pasternak decides for the Central origin and presumes that their earliest territory was between the rivers Dnipro and Wisla (Wistula).

In the second part (p. 44-105) the author explores all the written sources in which Slavs are mentioned. He quotes the oldest names under which Slavs or their tribes were known to the Greek, Roman, Byzantine and Arab authors and again discusses them very carefully from historical, archeological and philological points of view. J. Pasternak tries to determine which of them could safely be considered as names of Slavs or Slavic tribes.

In the short final part (p. 106-112) J. Pasternak offers his „prehistoric outlook“ on the origins of Slavs in their ancestral territory West of the Dnipro river. Since the Trypillia culture, there exists a continuous line of legacy till the early Slavic times and therefore it is safe to assume that the bearers of the Trypillia culture were ancestors of later Slavic tribes.

ZUSAMMENFASSUNG

In seiner Monographie „Die Frühslaven in historischen, archäologischen und linguistischen Forschungen“ zeigt der Verfasser die Entwicklung der verschiedenen Zweide der Slavistik hinsichtlich der Bildung und Ausbreitung der Slaven von ihren Anfängen.

In der Einführung findet man in kondensierter Form statistische Angaben betreffs der Anzahl und der geographischen Lage der heutigen Slaven und die Namen der bekanntesten Forscher aus verschiedenen Gebieten der Slavistik.

Im ersten Teil „Die Urheimat der Slaven“ führt J. Pasternak verschiedene Theorien zu diese Frage an, seitdem man sich mit dem Ursprung der Slaven zu beschäftigen begann. Alle diese Theorien und Hypothesen werden vom Standpunkt der Vorgeschichte, Deschichte und Sprachwissenschaft besprochen. Nach vorsichtiger und eingehender Stellungnahme zu den drei Hypothesen (östliche, westliche oder zentrale Herkunft) entscheidet sich J. Pasternak für die zentrale und nimmt als Urheimat der Slaven das Gebiet zwischen Dnipro und Wisla (Weichsel) an.

Im zweiten Abschnitt (Seite 44-105) bespricht der Verfasser schriftliche Quellen, in denen die Slaven erwähnt werden. Er zitiert die ältesten Namen der Slaven oder ihrer Stämme, die bei griechischen, römischen, byzantinischen und arabischen Schriftstellern vorkommen. Diese Namen werden wiederum vom historischen, archäologischen und philologischen Standpunkt besprochen, wobei J. Pasternak festzustellen versucht, inwiefern diese Namen mit den Slaven in Zusammenhang gebracht werden können.

Im dritten Kapitel bespricht J. Pasternak kurz „die archäologische Perspektive“ zur Frage der Urbewohnschaft der Slaven im Gebiet westlich des Dnipro. Der Autor zeigt, daß man von der Trypilljakultur an eine ununterbrochene Linie bis zur frühslavischen Zeit ziehen kann. Dieser Umstand bringt J. Pasternak zur Überzeugung, daß die Träger der Trypilljakultur als Vorfahren der Slaven betrachtet werden können.

СЛУВОВІСТЬ

ПОКАЖЧИК

У покажчику рисками відділені сторінки передмови і додатків, щоб легше орієнтуватися. Основний текст стор. 5-112. Рисками пов'язані ті сторінки, на яких зустрічається дана особа, назва чи народ навіть якщо дане ім'я чи назив згадується в різному контексті. Узгляднено також імена чи назви в промітках, якщо вони мають самостійне значення. Усі імена і назви пристосовано до української абетки. Якщо може бути сумнів щодо писання латинкою, тоді подано поряд ім'я оригінальною абеткою. Покажчик не розрізняє легендарних та історичних осіб.

ПОКАЖЧИК ОСІБ

А

- Абу абд Аллаг Мугаммад аль-Ідрізі 101-102, 104
Абу Гамід аль-Андалузі, 102-104
Абу-Гасан Алі аль-Масуді, 79, 85-93, 104
Абу 'ль-Фіда, 104
Абу р-Рагяна аль-Біруні, 101
Август (імператор), 75
Авдаг аль-Масалік, 105
Авентин, Ян, 22
автор «Історії Русів» (псевдо — Кониський), 19, 28, 80
Агатій Міринейський, 66
Агріппа, див. Вілсаній (М[арк] Вілсаній Агріппа)
Аделунг, Ф., 58, 76
ад-Дамаскі, 104
Аїліо, Й., 109, — 125
Айхвальд, Е. (Eichwald), 48, 52-54, 60, 80
аль-Ахталь, 85
аль-Балкі, 98, 102
аль-Бекрі, 89, 93
аль (ад) Дір, див. Дир
аль-Ідрізі, див. Абу абд Аллаг Мугаммад аль-Ідрізі
аль-Істахрі, 88, 98
Аль-Казвіні, див. Закарія ібн Мугаммад ібн Магмуд аль-Казвіні
Алькуїн, 74
аль-Макдізі, 98

- аль-Масуді, див. Абу-Гасан Алі аль-Масуді
Альміш, 95
аль-Мукадассі, 88
аль-Муктадір, 95
аль-Фаразі, 85
Альфред Великий, 74
аль-Якубі, 86
Аманд, св., 73
Амміян Марцеллін, див. Марцеллін
Анастазій, 90
Андерсон, 8
Анонім, див. Баварський, Равенський Анонім
Антас Папі... 63
Антоневич, В., 108-109
Антонович, В., 6, 28, 86, 95
Антонович, М., V, — 118
Алсих, 70
Аристотель, 47
Аркас, М. (батько), 28
Аркас, М. (син), 29
Артамонов, М., 49, 53, 55, 108
Арцибашев, Н., 18
Ассармот, 15
ат-Табарі, 93
Афет, див. Яфет

Б

- Баварський Анонім, 20, 21
Баварський Географ, 21, 47
Банбері (Bunbury), 53

- Бандтке, Є., 53
 Барсов, І., 28, 48
 Барт (Barth), 76
 Басклабіч, див. Болеслав
 Бастарн, 18
 Бахман, 36
 Баян, 68
 Белізарій, 65-66
 Бемер (Böhmer), 73
 бен Горіон, Й., 15
 Бенямін з Туделі, 102
 Бер, Й. К., 51
 Бернштайн, С., 42
 Берч, К. (Bertsch), 31
 Беліч, А., 6
 Беловський, А., 18
 Бельський, М., 22
 Бенковський, К., 125
 Биковський, С., 99
 Бібіков, С., 109—110
 Відло, Я., 36
 Вілінський, Б., 46
 Віляшівський, М., 6, 108
 Блаватська, Т., 26
 Блек, Д., 40
 Бліфельд, Д., 67-69, 72
 Блонд, Ф., 22
 Богуславський, Е., 6, 18, 24, 52, 60
 Богухвал, 16
 Бодуен де Куртене, Й. (Baudoïn de Cortenay), 79
 Боз, 64
 Бойліс, В. М., 85
 Болеслав I, 87, 89
 Болтін, І. (І.), 28
 Бонель, Е. (Bonell), 51
 Боніфатій, св., 73
 Борисковський, П., 106
 Бош-Гімпера, П. (Bosch-Gimpera), 9, 58
 Брайчевський, М. Ю., 67, 69, 72
 Брандштеттер (Brandstätter), 39, 45, 53
 Бранковіч, В. В., 22
 Браун, Т. (Ф.), 28, 45, 48, 60, 74
 Бремер, О. (Bremer), 51
 Бретгольц, Б., 36
 Брокельманн, К., 87
 Брун, Ф., 45, 48, 60
 Брюкнер, А. (Brückner), 8, 12, 28-29, 48, 58, 76, 79, 82, 92, 106
 Брюсов, А., 13
 Бурбріх, Д., 81
- Бура, 83
 Бура, В., 11
 Бужанський, А., 29, 49, 64
 Бурачков, П., 45
- В
- Вагб ібн Мунаббіг, 14
 Вагнер, Г., 56
 Валерій Фляк, 47
 Валіді, А., 95
 Вандал, 18
 Василій, цісар, 104
 Василь Македонянин, 83
 Вацлав (В'ячеслав, Ваніч-слав), 89, 119, 123
 Верига, В., IV
 Вернадський, Ю. (Г.), 34, 42, 71, 76, 81
 Версебе (Werdebe), 73
 Вестберг, Ф. (Werstberg), 90, 91, 99
 Винар, Л., 118
 Відаевич, Й., 92—93
 Віклюнд (Wiklund), 8
 Вільгельм, 76
 Вінітар, 64
 Вінський, З., 70
 Віспаній, М. Аріппа, 75
 Вірт, А. (Wirt), 70-71
 Вовк, Хв. (Ф.), 107, 126
 Воллес-Гадрілл (Wallace-Hadrill), 73
 Володимир Великий, 101, 104
 Волузіян син Галла, 57
 Вольфгауг, 118
 Вондрак, В. (Vondrák), 18
 Вороніч, Я. П., 15
 Воцел, Й., (Vocel), 81
 Вулі, Л. (Wooley), 52
 В'ячеслав, див. Вацлав
- Г
- Гавптманн, Л., 70
 Гадачек, К., III
 Гаск, В., 17, 94
 Гайнріх Лев (Heinrich), 74
 Галецький, О., 12, 29, 38, 64
 Галлінг, 53, 76
 Гамартола, Ю. (Г.), 16
 Гансен, А., 45, 48
 Ганчар, Ф. (Hančar), 54
 Гаркави, А. Я., 88, 98, 100
 Гегель, Г. В., 39
 Геліс, 17'
 Гензель, В. (Hensel), 11, 29, 49
 Генкен, Г., 52

- Генріх Пташник, 87, 89
 Гераклій, 67, 83
 Герберт, див. Сильвестер II
 Германаріх, 64
 Геродіян, 47
 Геродот, 37, 44-47, 49-55, 57-58, 80, 82, 94
 Гільфердінг, А., 55
 Гінкен, Г., 92
 Гінкмар Ремський, 73
 Гірт, Г., 13
 Гладилович, К., 30
 Гладилович, Ю., о., 114
 Гнатюк, В., 120
 Годжа, М., 27
 Гойзінгер, Е. (Heusinger), 39
 Голубинський, Е., 72
 Голубовський, П., 28
 Горват, І. (Horvath), 54
 Гормайр (Hormayr), 73
 Городиська, 115
 Городцов, В., 108, 126
 Гофштеттер, Г. (Hofstätter), 13
 Грбек, І., 84-85, 99, 103
 Греков, Б., 55
 Грицак, П., 100
 Грозний, Б., 42
 Грушевський, М., III, 6, 8, 12, 18, 36-37, 43, 46, 48, 50, 52, 54, 59-60, 63-64, 66-67, 70-72, 76, 78, 80-81, 83, 91, 99, 100, 106-108
 Гюбнер, Й. (Hübner), 36, 74
- Г**
- Гайтерер, 58
 Гаспаріні, Е., 41
 Гейштор, А. (Gieysztor), 26
 Гімбутас, М., 9, 45
 Гірана, див. Генріх Пташник
 Головін, І., 53
 Готіє, 26
 Груссе, Р. 90
 Гутшмід, А., 45
- Д**
- Дабрагез, 66
 Дайзій, 59
 Даліміл, 17
 Данилевич, В., 126
 Даниленко, В., 109, 111
 Дарій, 46, 53
 Дворнік, Ф., 19, 26-27, 36, 71, 77, 83
 Дені (Denis), 70
- Децій Йодок, 17
 Джавгар, 85
 Джаріра, 85
 Дзенцоль, В., 8-9, 26
 Дир, 88, 93
 Дідушицький, В., 24, 45, 51-52, 80
 Ділс, П. (Diels), 29-30, 58
 Діодор, 80
 Діон Кассій, 59
 Діонісій Періегет, 45, 47
 Длугош, Я., 17
 Дмитришин, В., 19
 Дністрянська, А., див. Мацорак, А.
 Добрента, 69
 Добровський, Й., 6, 23, 53, 58, 66, 78
 Добровольський, А., 126
 Доброгост, див. Дабрагез
 Доленга-Ходаковський, З., 6, 78
 Долошицький, Й., о., 114
 Домашевський, 60
 Доміціян, 61
 Домонкос, Л., 109
 Дорошенко, Д., 115
 Достал, А., 79, 81
 Дрінов, М., 16, 60
 Дублер, С., 103
 Дудикевич, Е., о., — 114
 Думка, М., 46, 49, 62
 Дюбуа, Е. (де Монпера), 40, 45
- Е**
- Еберт, М., 28, 52-54, 98-99
 Елі, Й. (Egli), 92
 Ентувістл, В., 9, 11, 27, 31-32, 45, 49, 54, 59, 66, 76, 78, 82
 Ертель (Oertel), — 115
 Ефор, 47
- Є**
- Єжджевський, К., 29
 Єнни, В. (Jenny), 109
- Ж**
- Жегота Павлі, 6
 Жигмонт III, 17
- З**
- Забелін, І., 45, 48
 Зaborовський, З., 18, 27
 Зaborський, Е., 26
 Закарія ібн Мугаммад ібн Магмуд аль Казвіні, 102-103
 Закшевський, С., 21

- Зарицький, С., — 114
 Застерова, Б., 64-65, 73
 Захарій Сирієць, 70
 Згуста, Л., 10
 Златарський, В., 6
 Зосим, 61
 Зураев, А., 71
- I**
- Ібн аль-Кольбі, 14
 Ібн аль-Факір, 86
 Ібн Батута, 104
 Ібн Кутайба, 15
 Ібн наль-Атіра, 104
 Ібн Ростег, 94-95
 Ібн Сайд, 104
 Ібн Фадлан, 95
 Ібн Хаукал, 88, 98, 100
 Ібн Хордадбег, 85
 Ібн Якуб, 89-90, 93, 104
 Ібрагім ібн Якуб ат-Туртусі, див.
 Ібн Якуб
 Іван Бікл., 77
 Іван X (пала), 16
 Ідариз, 69, 71
 Ілінський, Г. А., 92
 Іловайський, Д., 60, 99
- Й**
- Йоаким, 18
 Йонас, 73
 Йордан, 29, 63-65, 77, 81-82
 Йордан, Ян Хр., 22-23, 35, 58
 Йосиф Флавій, 14, 47
- К**
- Кадлубек, В., 16
 Канар, М., 86
 Канацарій, Ян, 94
 Кандиба, О., — 125
 Канівець, В., 50
 Капітолін, Ю., 59
 Карамзін, Н., 16, 23, 48, 78-79
 Карасік, А., 99
 Карапулов, Н., 98-99
 Каргер, М., 86
 Карло IV, 17
 Каро, К. (Caro, C.), 39
 Кассіодор, 65
 Каульфус, Р., 53, 60, 80
 Квеннель, С. Г. Б. (Quennel), 7
 Келегаст, 69
 Кентшинський, В., 18, 24, 55, 62
- Кий (Kig), 15
 Кіпарський, В., 52
 Кірхмаер, 36
 Клавдій Птолемей, див. Птолемей
 Клюкас, 83
 Ключевський, В., 28, 91
 Кметович, А., 87
 Ковалевський, П., 25, 107
 Коваленко, В., 11
 Ковальський, Т., 90
 Ковачевич, Й., 71
 Козенцес, 83
 Козловський, Л., 21, 25, 49, 74, 76,
 107, 110, 125
 Козьма Празький, 17
 Козьма Равенський, 47
 Коллар, Я., 6, 78
 Колюмбан, св., 73
 Кольстер, 45, 48
 Кониський, Ю., див. Автор
 «Історії Русів»
 Копітар, Е. В., 18, 23
 Копперс, 41
 Кордуба, М., 42
 Корнелій Непос., див. Непос
 Корнелій Тацит, див. Тацит
 Коссінна, Г., 13, 48, 55, 57, 75
 Костомаров, М., 94
 Костешевський, Й., 25, 31-32, 42, 106
 Костянтин, 104
 Костянтин Мономах, 80
 Костянтин Порфирогенет, 46, 79, 82-
 83, 86, 95
 Котвіч, В., 41
 Кох-Штернфельд, 73
 Краге, Г., 62
 Кралічек, А., 20
 Крамарж, К., 40-41
 Кранц, А., 22
 Краут, К. (Krauth), 54
 Крачковський, І., 95
 Крашевський, Ю., 6
 Крек, Г., 28, 57, 72
 Кріп'якевич, І. (Холмський, І.), 29
 Кричевський, Е., 110
 Кромер, М., 22, 78
 Кросс, С. Г., 20, 29, 35, 76, 79
 Круковський, С., — 125
 Крушельницький, М., — 114
 Кубійович, В., III —
 Кузеля, З., — 128
 Кулаковський, І., 28
 Кунік, А., 70
 Куно, Й., 48, 54, 60

- Купчинський, О., 34
 Курашкевич, В., 108
 Кухарський, Е., 92
- Л**
- Лабуда, Г., 30, 38, 65, 89-91, 93
 Лавристас, 68
 Лагно, Г. (Lagneau), 52
 Ламанський, В., 40
 Ламбін (Ламбін), 81
 Лаппо-Данилевський, А., 52
 Латам, Р. Г. (Latham), 7, 14
 Латишев, В., 45
 Лев III, 82
 Лев Діякон, 83
 Левицький, Т., 20, 84, 86-87, 95, 98-99, 101-102
 Левкович, І., 92
 Леже, Л. (Léger), 21
 Лелевель, Й., 6, 23, 48, 89-91, 93, 102
 Леопардов, М., 18, 60
 Лер-Славінський, Т. (Lehr-Sławinski), 9, 11-12, 25-26, 41, 45, 49, 53, 61-62, 74, 92, 108
 Лескін, А. (Leskien), 49
 Лефевр, А. (Lefèvre), 7, 37, 54, 75, 79
 Лех, 23
 Либідь (Лебідь), 15
 Лиманський, В., 40
 Лікі, Л. (Leakey), 40, 43
 Лікі, М., (Leakey), 40
 Лінднер, Т., 45, 48
 Ліпперт, Ю., 36
 Лобелос, 83
 Ловмянський, Г., 9, 20-21, 30, 45-46, 49, 64, 71, 93
 Лозерт, 36
 Лозінський, Ф., 40
 Лойч, К. Х. (Leutsch), 73
 Локтюшев, С. — 126
 Ломоносов, М., 6, 23
 Лучків, І. інж., — 117
 Любкер (Lübker), 58
 Людвіг I (Ludwig), 73
 Люперк, 50
- М**
- Маврикій (ціsar), 69
 Маврикій (писменник), див.
 Псевдо-Маврикій
 Мавродін, В., 46, 67, 91, 99, 107, 109
 Мадай, 14, 87
 Маджак, 87-88, 90, 92
- Маєвський, Е., 25, — 125
 Маєвський, К., 107
 Маєр, Е. (Meyer), 107
 Мазан, див. Мадай
 Майр, Г. (Mair), 48
 Малала, І., 16
 Ман, 22
 Маннерт, К., 53, 75
 Маретіч, Т., 48
 Марінос з Тиру, 57
 Маріньйола, Я. (Marignola), 17
 Маркварт, Й., 21, 64, 67, 69, 88-91, 93, 98
 Маронський, 48
 Марр, Н., 80
 Марцеллін, Амміян, 47, 53, 59, 75
 Марціняк, Я., 25
 Марченко, — 119
 Масарик, Т. Г., IV
 Матл, Й., 30
 Мацей з Мехова, 17
 Мацулович, І., 71
 Мацюрак, А., — 114
 Мацюрак, М. о., — 114
 Мацюрак, О., — 114, 119
 Мезамир, 69, 90
 Мейе, А. (Meillet), 12
 Мела, Помпоній, 47, 53, 55-56
 Меллер, Р. (Moeller), 9, 33
 Мельниковська, О., 46, 50
 Менандер Протектор, 69, 77, 82
 Менгін, О. (Menghin), 109
 Меріджі, Б. (Meriggi), 81
 Метель Целер Афран, 55
 Мешех, 90
 Мешко, 90, 104
 Михайло (Захлюмський), 16
 Міккола, Й., 8, 11
 Мілевський, Т., 8, 38, 42
 Міллера, В., 54
 Міллера, К., 102
 Міллера, М., I, III, — 38, 100 — 128
 Мілойчіч, В., I, — 9, 107
 Мілюков, П., 18
 Мінорський, В., 82, 99
 Мішулуїн, А., 54-55
 Міщенко, Ф., 52-53
 Монгайт, А., 98-99
 Морган, Й. де, 108-109
 Мосох, 80
 Мосс, Г., 30
 Мошин, 99
 Мошинський, К., 7, 29, 41-42, 46, 48-50, 53, 93

- Мутаммад ібн Агмада аль-
 Мукадассі, 101
 Мугаммад ібн Муса аль-Хварізімі,
 85
 Мусок, 90
 Мух, Р. (Much), 48
 Мухло, 83
 Мушкет, М., — 126
 Мюлленгоф, К., 27, 48, 50, 57
 Мюллер, К., 57
- Н**
 Надеждін, Н., 35, 48
 Накона, 89
 Нарр, К., 75
 Нарушевич, А., 6, 23, 58, 92
 Некрасов, А., 40
 Непос, Корнелій, 55-56
 Нерінг, А. (Nehring), 55
 Нестор, 17, 19
 Нестор, І., 110
 Никифор Блєммід, 47
 Нідерле, Л. (Niederle), III — 6, 12, 16,
 19, 28, 36-37, 41-42, 45, 49-53, 56-57,
 59-62, 65-67, 71, 77, 88, 90-91, 94-95,
 98-99, 104, 106-107, — 115, 119, 126
 Новак, Ф., 30, 77
 Ной (Ноах), 16, 22, 24, 87
 Нойманн, К. (Neumann), 39, 48, 54
- О**
 Одинець, 26
 Олаф Магнус, 50
 Ольшанський, І. о., — 114
 Омалій Галлой, Й. Б. (Omalius
 d'Halloy), 7, 13
 Орбіні, М., 22, 60
 Орлік, А., 70
 Орозій, 74
 Осінський, К., — 125
 Оссолінський, Й., 53
 Отрембський, Й., 79, 93
 Отто III, 74, 83
 Оштір (Ostir), 28
- П**
 Павланій, 59
 Павло Діякон, 69, 82
 Павлюсь, А., — 121
 Пайскер, Я. (Peisker), 36
 Палацький, Ф., 6
 Папанек, Й., 23
 Папі..., див. Антас
- Парамонов, В., 32
 Паррот. Й. Л., 39, 41, 59
 Партицький, О., 52
 Пархоменко, В., 99
 Пассек, Т., 107, 110-111
 Пастернак, І. о., — 114, 119
 Пастернак, М., — 113, 114
 Пастернак, О., див. Мацюрак, О.
 Пастернак, Я., I-V, — 49-50, 60, 72,
 86, 91, 94, 100, 102, 106, — 113-114,
 123, 125-130
 Пач, К. (Fatsch, C.), 52
 Пашкевич, Г., 99
 Певтінгер, І. (Peutinger), 61, 75
 Пеліц, 39
 Пер沃尔ф, І., 20, 55, 80, 91
 Передольський, В. 53
 Перс, Б. (Pares), 13, 35
 Перхорович, Ю., 71
 Петерсен, Е., 29
 Петров, В. П., IV
 Петрушевич, А., 6
 Піепор, 59
 Пікса, Г. (Pixa), 13
 Піктет, А., 7, 40
 Пірсон (Pearson), 51
 Піч, Й., 18-19, 25, 41, 58
 Пліній Старший, 47, 53, 56-58, 82
 Погодін, А., 35, 48, 55, 63, 72, 76
 Погодін, М., 6
 Покорний, Ю., 11, 58
 Поляк, 9-11
 Помпоній Мела, див. Мела
 (Помпоній)
 Порфирогенет, див. Костянтин
 (Порфирогенет)
 Потканський, К., 71
 Потоцький, Я. граф, 6, 23, 45
 Потт, А., 58
 Прайдель, Г., (Preidel), 91
 Прашек, Ю., 54
 Пржібіг Пулкава з Раденіна, 17, 78
 Прибислав II, 74
 Пріцак, О., 104, — 117-118
 Прокопій Кесарійський (з Кесарії),
 63-68, 72, 77, 82
 Протоген, 54
 Пруденцій Треценський, 73
 псевдо-Кониський, див. «автор
 Історії Русів»
 псевдо-Маврикій, 67-69, 82
 псевдо-Цезарій, 77
 Птолемей, 27, 47, 57, 59, 61-63, 74,
 77, 80, 85, 102

- Пубічка, Ф., 54
 Плянков, О., 68
- Р**
- Рабінович, М., 59
 Равенський Анонім, 20
 Равіля, П., 10
 Равлінсон, 51
 Радіг, В., 36
 Радослав, 89
 Раїч, Й., 22
 Райнеке, П. (Reinecke), 109
 Райхардт, К. (Reichardt), 45, 53
 Рантбір, 89
 Ратимир, 88
 Раумер, 73
 Рачкі, Ф., 81, 83
 Редько, А., — 115
 Рейно (Reinaud), 99
 Реслер, Е. Р. (Roessler), 72
 Рибаков, Б., 13, 81, 99, 102
 Рогер II, 101—102
 Розвадовський, Я., 6, 36, 41
 Роман, князь галицький, — 121
 Роттек, 39
 Рос, 19
 Ростафінський, Й., 28
 Рудницький, М., 9, 13, 21, 31-32, 41,
 47, 49-50, 53, 56, 62, 64, 72, 81-82,
 92-93 — 126
 Рудницький, Я., 92
 Рус, 23, 80, 95
- С**
- Сабеллік, М. А., 22
 Сабітуус, 59
 Савіцький, Л., — 125
 Садід ібн аль-Музайб, 14
 Сайд а ібн аль-Бітрік, 15
 Само, 72-73, 90
 Самоквасов, Д., 18
 Санґальський монах, 73
 Сарніцький, С., 22
 Свистун, 52
 Свідзінська, Г., 24
 Світ, Г. (Sweet), 8
 Святополк I (моравський), 86, 95
 Святослав Завойовник, 83, 100
 Селищев, А., 72
 Семенов-Зусер, С., 54
 Сенковський, О., 53, 60
 Сестричевич-Богуши, С., 41
 Середонін, 26
 Сидоній Аполлонський, 47
- Сильвестер II (Герберт) папа, 74
 Сімокатта, див. Теофілакт
 Сімокатта
 Сіха, К., 24
 Скит, 18
 Славен, див. Слов'ян
 Славнік, 89
 Славський, Ф., 108
 Слов'ян (Славен), 18-19
 Смаль-Стоцький, Р., — 128
 Смирнов, П., 99, 104
 Смітс, П., 51
 Смішко, М., 60, 72
 Соболевський, А., 10, 16, 19, 99
 Соловйов, С., 72
 Срезневський, І., 40
 Спіцин, А., 108
 Станоєвіч, С., 65
 Сталін, Й., 55
 Стакур, М., див. Пастернак, М.
 Степан Візантійський, 47
 Страбо(н), 60, 80
 Страховський, Л., 76
 Стрийковський, М., 15, 22
 Судчак, О., IV
 Сулімірський, Т., І, — 8, 25
 Суровецький, В., 6, 23, 37, 40, 54
 Сфендослабос, див. Святослав
- Т**
- Таллгрен, М., 10
 Татіщев, В., 6, 18, 23
 Таціт, 56-58, 61, 63, 74, 82
 Теофан, 46, 90
 Теофілакт Сімокатта, 60, 69-70, 77, 82,
 90
 Тереножкін, В., 55
 Тереножкін, О. (А.), 49
 Террас, В., 83
 Тиктор, І., — 127
 Тименецький, К., 9, 20-21, 30, 45, 49,
 52-54, 56-57, 60, 62, 65, 77-79, 88
 Тоган, 99
 Тойнбі, А. (Toynbee), 30
 Толстов, С., 18
 Томашек, В., 47-48, 52, 60, 98, 102
 Томашівський, С., 28
 Томислав, 16
 Томіцький, Т., 10
 Томпа, Ф., 110
 Том(п)кінс, С. (Tompkins), 36, 42, 52-
 53
 Траймер, К. (Treimer), 41
 Трачевський, А., 7

- Третяков, П., 47, 70-71, 91, 99, 107-108
 Третяковський, В., 23
 Туга, 83
 Тщецяковський, Я., 26
 Туїскон, 22
- У**
- Удалъцова, З., 59, 63
 Уджан, 14
 Улашин, Г., 35
 Уотмох, Й., 9
- Ф**
- Файст, С. (Feist), 7
 Фасмер, М. (Vasmer), 10, 26, 31, 33,
 36, 42, 81
 Філевич, І., 35
 Філіп, 75
 Філосторгій, 47
 Флавій, див. Йосиф Флавій
 Флоринський, Т., 40
 Фока, 67
 Фотій, 104
 Франц, Л., 109
 Фредегар, 72-73, 76-77
 Френ, Х. (Frähn), 95, 98
 Фрідберег Сілей, Ф., 101
- Х**
- Хам, 21
 Ханенко, В., 95
 Хвойка, В., 6, 106
 Хволсон, Д. А., 85, 94, 99
 Хельвудій, 67
 Хитіл, К., — 114
 Холмський, І., див. Крип'якевич, І.
 Хорив (Корево), 15
 Хробатос, 83
- Ц**
- Цайс, К. (Zeuss), 36, 52, 60, 66, 72, 76
 Целер, див. Мартель Целер
 Ценов, Г., 18
 Цільнер, 36
 Цоц, Л., (Zotz), 110
 Цунковіч, В., 60
- Ч**
- Чайлд, В. Г. (Childe), 108-110
 Чарноцький, А., див. Доленга-
 Ходаковський, З.
- Чебоксаров, Н., 10
 Чекановський, Я., III, — 8, 25-26, 31-
 32, 52, 77, 81, 90, 108-109
 Черепнін, Л. В., 34
 Чех (Богем), 17, 23
 Чучвара, Є., — 114
- Ш**
- Шайб, Е. (Scheyb), 75
 Шамроа (Schamroy) 88
 Шараневич, І., 55, 57
 Шаріф аз-заман Tagir аль-Марвазі
 101
 Шафарик, П., 6, 20, 24, 27, 37, 40,
 47-50, 53-55, 57, 60, 66, 73, 75-76,
 82, 106
 Шахматов, А., 37, 52, 72, 81, 91-92
 Шварц, Е., 33, 36, 49, 54, 58
 Шведер, Е. (Schweder), 75
 Шевельов, Ю., 12-13, 81
 Шельонговський, А., 91
 Шенфельд, М. (Schönfeld), 62, 82
 Шептицький, А., митрополит, — 119
 Шерен, 51
 Шимановська, Р., — 114
 Шімани, Т. (Schiemann), 70
 Шімек, Е., 30
 Шкорпіл, К., 6
 Шлецер, А. Л. (Schlötzer), 27, 66
 Шмідт, Г., 107-108, 110
 Шмідт, Л., 70
 Шовкопляс, І., 109
 Шпірель, Ф., (Spiegel), 54
 Шрадер, О., 49
 Шроллер, Г., 109-110
 Штадтмоллер, Г., 32, 67, 81
 Штерн, Е. (Stern), 107, 109
 Штексе, 58
 Штур, Л., 27
 Шульц, К., 21
 Шульц, П., 55
 Шухардт, К., 58, 110
 Шюц, В. (Schütz), 39
- Щ**
- Щек, 15
 Щербаківський, В., 49, 52, 108-110 —
 115, 128
 Щербатов, М., 23
- Ю**
- Юлій Вегілій Гратус, 59
 Юлій Капітолін, див. Капітолін

- Юстін I, 65
 Юстін II, 65
 Юстініян, 64-67
 Юшков, С., 99
- Я**
 Яван, 17
 Ягіч, В., 6, 28
 Яжджевський, К., 21, 26
 Якімович, Р., 89

ТЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ

А

- Авгсбург, — 127
 Австрія, — 120
 Адельгардесвінеден, 73
 Адамклісс, 59
 Адріянопіль, 67
 Адріятицьке море, 18, 27-28, 66
 Азія, 7-8, 19, 22, 39-41, 43, 65, 84
 Алаунська височина, див.
 Валдайська височина
 Албанія, 67
 Алтай, 40, 42
 Альпи, 11, 63, 67
 Америка, III — 120, 122
 Анатолія, 41
 Антаїб, 69
 Аральське озеро, 14
 Аркона, 99
 Арта(нія) (див. теж Танія), 98-99
 Атлантичний океан, 103
 Африка, 40, 43, 84-86
 Ахея, 67
 Ашаффенбург, 121

Б

- Баварія, 67, 83
 Багдад, 84-85, 104
 Багібарея, див. Баварія
 Балканський півострів (Балкан), 11,
 17, 39, 65-67, 69, 93, 107-109, 111
 Балтицьке море (Балтика, Північне
 море, «Океан»), 10-13, 19, 27-29, 37,
 45, 55-57, 65, 74-75, 90, 101
 Балтицьке побережжя, 37, 77
 Барма-Біармія, див. Пермське
 басейн Богу, див. Бозький басейн
 басейн Висли (див. також Висла),
- Якоб, І., 102
 Якут, 95, 104
 Ян, М. (Jahn), — 125
 Янкович, Л., 71
 Ярослав Мудрий, 104
 Ярослав Осмомисл, — 120
 Ярош, І., 33
 Ясеніца, П., 50-51
 Яфет (Афет), 16, 19, 22, 87

- Бористен, див. Дніпро
 Боспор, 63
 Братіслава, — 121, 127
 Бреслав, — 121
 Бринь, — 124
 Бубенеч — 123
 Бубнище, — 125
 Буг, 9, 13, 24, 28, 30, 32, 42, 46, 51,
 64, 92-93
 Будапешт, — 121, 127
 Букарешт, — 121
 Буковина, 42, 110, 111
 Булгар (місто), 98
- В**
 Вавилон, 16
 Валдайська височина, 37
 Валіява, — 118, 125
 Валяграмес-Вініда, 73
 Вантіт (див. теж в'ятічі), 95, 98
 Варта, 26, 33, 61
 Варшава, — 121-122, 127-128
 Варязьке море, 19
 Вацовичі, — 119
 Вотерфорд, — 128
 Везера (Weser), 13
 Везувій, 56
 Велика Германія, див. Німеччина
 Велике озеро — Велике болото
 (прип'ятські болота), 46
 Велинъ — Юлін (Велюн), 91-92
 Велтеж, — 123
 Вене, 77
 Венедонія, 74
 Венедська затока (Балтицьке море),
 27, 57
 Венедські гори, див. Карпати
 Венедум, 74
 Вепр, 50
 Верден (Verdun), 84
 Висла, 9-10, 12-13, 16, 18-19, 21, 23-
 37, 41, 43, 46, 51, 56, 61-65, 71, 76, 129
 Височани, — 123, 125
 Вишатичі, 34
 Віденъ, 22, 75, — 121-122
 Візантія (візантійське царство і
 под.), 63, 66, 69, 71, 78, 84, 87, 89,
 93, 98
 Вікторів, — 124
 Вілля, 26, 36
 Вінделянд, 74
 Віндзор, — 121
 Вінедіскун Салебізі, 73
 Вінетгагузум, 73
 Вінідесгайм, 73
- Вінідон, 73
 Вінітгіскунбург, 73
 Вінница, 29
 Вінніпег, — 127-128
 Вірменія, 23, 40
 Войцехівка, 111
 Волга, 9, 23, 27, 35, 53, 76, 80, 84-85,
 87, 94-95, 98, 100-101, 103
 Волинь (земля чи місто), 29-31, 42,
 46, 49, 50-51, 76, 90-93, 103, 111 —
 120, 126, 128
 Волін (острів), 92
 Володимир Волинський, 87
 Вольфераесвініден, 73
 Вороніжчина, 34, 54
- Г**
 Гавела, 93
 галицьке підгір'я, 37
 Галич (Крилос), V 29, 62, 86 — 120-
 121, 124, 127-128
 Галичина (див. теж Західня
 Україна, Східня Галичина), 29, 35,
 49-51, 76, 90, 110 — 117, 119-121
 124, 126-127
 Гамільтон, — 122
 Ганновер, — 121
 Гард, 111
 Гельський півострів, 11
 Германія (див. теж Німеччина), 55-
 56, 61, 85
 Гіндукуш, 7
 Глинсько, 88 — 124
 Глухів, 29
 Гнилий Тикич, 51
 Гнідовси, — 123, 126
 Гобля (річка), 64
 Голляндія, 55
 Гора, — 124
 Горинь, 28, 47, 106
 Городенка, 62
 Городеницина, — 128
 Городниця, 62 — 128
 Городок, — 119, 124
 Городок, див. Волинь
 Грабовець, 86 — 124
 Градчани, — 119, 123
 Греція, 44, 67, 107
 Гробце, — 123
 Грубешівщина, 21
 Гучва, 92-93
- Г**
 Галлія, 40, 55
 Гданськ, — 120

- Геттінген, — 115
 Гібралтар, 56
 Гостињь, 51
 Грефтон, — 122
- Д**
- Давидгородок, — 121
 Дакія, 59, 63-64, 67
 Далекий Схід, 6
 Дальмачія, 67, 83, 85
 Дамаск, 85
 Данія, 55
 Двина (див. також басейн Двини), 11, 16, 27, 35-37
 Деліїв, — 124
 Денвер, — 125, 128
 Десна, 16, 28, 46, 53
 Дін (Дон), 9, 11, 22-23, 28, 30, 33, 35, 42, 53-54, 65, 76, 84, 88, 98, 100, 103 — 128
 Дінець (Сіверський), 29, 63, 99, 106 — 128
 Дір, див. Київ, або іменний покажчик Дир.
 Дітройт, — 128
 Дніпро, 9-10, 12-13, 23-24, 26-37, 41-43, 45-47, 51, 53, 63, 67, 70-71, 75-76, 91, 102-103, 106, 129—130
 Дніпрові пороги, 46
 Дніпровське Правобережжя, див. Правобережжя
 Дніпровський басейн (басейн Дніпра), 29, 34-35, 37
 Дніпровський шлях, 45
 Дніпропетровськ(е), див. Катеринослав
 Дністер (Гир), 9, 12-13, 21, 24, 26-30, 32, 34-35, 37, 42, 46-47, 50-51, 62-64, 66-67, 101, 106, 111-112
 Дністерський басейн, 35
 Доброгостичі, 34
 Добромуль, — 119
 Добруджа, 59
 Добряни, — 124
 Довгань, 111
 Драва, 63, 67
 Дрезден, — 121
 Дрогобиччина, 62, — 119
 Дунаба, див. Дунай
 Дунай, 9, 11, 15-16, 18-21, 23-24, 40, 42, 46, 52, 63, 66-67, 71, 75, 82, 88, 90, 93, 104, 108, 111
 дунайське Лівобережжя, 21
 дунайський кордон, 69
- Дусанів, — 124
 Дябліце — 123
- Е**
- Евразія, 8, 11
 Європа, 7-10, 13-16, 23-24, 29, 33, 36-37, 39-40, 42, 44, 55-56, 65, 75, 78, 83-85, 102, 105 — 122-123, 128
 Егейське море, 29, 66-67, 106, 108
 Егейські острови, 67
 Еліда (Еліс), 67
 Ельба, див. Лаба
 Епір, 67
 Еспанія, 84-85, 100
 Ессег, див. Мурсія
- С**
- Сгипет, 44, 85, 87, 108
 Сзуپіль, — 124
- Ж**
- Желеніце, — 123
 Житомирщина, 111
 Жмудь, 51
 Жовква, 88 — 119, 126
 Жовківщина, — 125-126
 Журавка, — 126
- З**
- Закарпаття (Підкарпаття), 28, 59, 86 — 126-127
 Залізці, — 124
 Заліщики, — 124
 Заліщицький район, 21
 Засяння, — 128
 Західня Азія, 42
 Західня Європа, 84
 Західня Україна (Західні Українські Землі), див. теж Галична, 32, 34, 100, 110, 112 — 119, 121, 124, 126
 Звенигород, — 124
 Звежинська земля, 21
 Здераз, — 123
 Зеруян (земля і місто), 20-21
 Зіболки, — 126
 Золочів, 50
 Золотий Тік, — 120
- І**
- Іллірія, 17-18, 66
 Ільменське озеро, 16, 76
 Ільмер, див. Ільменське озеро
 Інгулець, 45

- Інд, 40
 Індія, 55, 84, 87
 Іран, 8, 84, 108
 Ірпінь, 28
 Ісакча (Новіодунум), 63
 Істр, див. Дунай
 Італія, 66-67, 73
 Ітиль, 85, 101-103
- К**
- Кавказ, 8, 27, 37, 40, 42, 84, 87
 Казань, 98, 103
 Каїр, 85
 Камінне, — 124
 Камська Болгарія (див. теж Болгарія), 84, 102-103
 Канада, III — 117, 120-122, 124
 Карконоші (Krkonoše), 61
 Карпати (Карпатські гори) див. теж Східні Карпати, 9-10, 13, 18-21, 28-30, 33-36, 38, 40, 42-43, 46-47, 57, 59, 62-63, 75, 91 — 126
 Карпатська Україна, — 116, 124, 127
 Карпатське підгір'я, 37
 Карродунум, 62
 Каспійське море (озеро Каспій), 8, 19, 42, 65, 84-85, 87, 102
 Катеринослав, 107
 Кенігсберг, 27
 Кенія, 40
 Кельчев, — 127
 Київ (Куяба), 11, 19, 29, 35, 84-87, 93, 98, 100, 103-104 — 120
 Київщина (Київська область), 29, 42, 51, 82, 112 — 126
 Китай, 40, 84
 Колобжег, 21
 Коломия, 29, 86 — 120
 Колорадо, — 125, 128
 Комарів, — 124
 Комарно, — 124
 Комарянщина, — 118
 Конка, 45
 Константинопіль, див. Візантія
 Корінцький перешийок, 65
 Корнич, — 124
 Костельце, 67
 Котовання, — 124
 Krakів, 84, 87, 89 — 121
 Крехів, — 125
 Крилос, див. Галич
 Кубанщина, 99
 Кукутені, 110
 Кульчиці, — 124, 127
- Куршина, 34, 42, 54
 Куяба, див. Київ
 Куяви, 26
- Л**
- Лаба, 8, 12-13, 18, 20, 23, 25, 27-29, 31, 33, 39, 41, 59, 61-62, 73, 77, 91
 Лаконія, 67
 Лемківська верховина, 62
 Лемківщина, — 128
 Ленінград, — 120
 Лисиничі, — 124
 Литва, 35, 51
 Лібушін, — 123
 Лівобережжя (Дніпра), 34, 53
 Лінц, — 120
 Ліон, 84
 Ловни, — 123
 Лондон, III
 Луара, 9
 Луганщина, — 126
 Лужиці, 33-34, 41
 Луків, 51
 Луцьк, — 121
 Любек (Lübek), 55
 Люблянщина, 60
 Львів, III — 50, 63 — 114-115, 119-120, 122, 125-128
 Льодовий океан, 65
- М**
- Мадярщина, див. Угорщина
 Мазовше, 51
 Майнц, див. Могунція
 Македонія, 59
 Мала Азія, 7, 38, 41, 108
 Малопольща, 76
 Maric, див. Марош
 Мармарощина, 86
 Мармурове море, 108
 Марош (Maric), 52
 Мезія (нижня Мезія) (Moesia), 61, 63
 Мезопотамія, 16-17, 21-22
 Мекленбурзьке князівство, 74
 Мексика, — 128
 Мельнична Круча, 111
 Меотида, див. Озівське море
 Мислятичі, 34
 Мідленд, — 120, 124
 Міттенвалль, — 121
 Млава, див. Морава
 Могунція (Майнц), 73, 84
 Могилів (білоруський), 28

- Могилевщина (на Білорусі), 42
 Молдавія, 42
 Монреаль, — 122
 Морава (ріка), 15, 88-89
 Моравія (країна), 33-34, 41, 62, 89,
 110
 Моравська Острава, 62
 Москва (місто або ріка), 55, 80 — 120
 Московське царство, 80
 Московщина, 77, 94, 98, 107
 Мукачів, — 121
 Мура, 67
 Мурсія, 63
 Мурсіянське (озеро), 63
 Мустаг, 7
 Мюнхен, III — 115, 120, 125, 128
- Н**
- Набавініда, 73
 Нагр ас-Сакаліба, див. Волга
 Наддунайська клітовина, 42
 Нарва, 33, 35-36
 Неврида (неврська земля), 51
 Нижня Мезія, див. Мезія
 Ніл, 104
 Німан, 11, 24-25, 27, 35-37, 79
 Німанський басейн, 37
 Німеччина (див. теж Східня
 Німеччина), 7, 13, 25, 28, 33, 38, 58
 — 121
 Нісса, 9
 Ніш, 67
 Новгород (Новгородська Русь), 16,
 18, 104
 Новістунське озеро, див.
 Мурсіянське озеро
 Новістунський город, 63
 Новіодунум, 63
 Новоолександрівське, 51
 Новосілка, — 124
 Норікум, 15
 Нотець, 61-62
 Нур, 51
 Нурвичі, 51
 Нурвані, 51
 Нурець (ріка, притока Гнилого
 Тикича), 51
 Нурець (ріка на Таращанщині), 51
 Нурець (притока Бугу), 51
 Нури, 51
 Нуріна, 51
 Нурки, 51
 Нурська земля, 50, 51
- Нурчик, 51
 Нью Йорк, — 121, 128
- О**
- Одеса, 111
 Одра, 9, 12-13, 18, 24-30, 32, 36, 41,
 61-62, 64, 76 — 125
 Озівська Русь, 99
 Озівське море (i околиці), 22-23, 56
 66, 82 — 128
 Ока, 53, 98-99
 Окс (ріка), 7, 9, 12
 Олександрія, 57
 Ольвія, 44, 54
 Онтаріо, — 120, 124
 Орельцина, 42
 Орлицькі гори, 61
 Осталовичі, — 124
 Оттава, — 122
 Ошава, — 122
- П**
- Палермо, 100-101
 Памір, 42
 Паннонія, 15-17
 Пантикал(ей), 45
 Париж, III — 122, 128
 Пекін, 40
 Перемишль, 85-86, 92, 103 — 114, 119-
 121, 128
 Переїріль, — 124
 Перечин, — 123-124
 Пермське, 99
 Персія, 84-85
 Пинськ, — 121
 Пинщина, 36
 Південна Європа, — 121
 Південна Україна, 44, 107
 Південно-східні українські землі,
 100
 Південно-східня Азія, 41
 Північна Африка, див. Африка
 Північна Європа (див. теж Європа),
 40, 84, 101
 Північна Русь, 102, 104
 Північне море, 11
 Північний океан, 19
 Північно-західня Європа, 13
 Підгаля, 98
 Підгороддя, — 120, 124
 Підкавказзя, 37, 82
 Підкарпаття, див. Закарпаття
 Підляшша, 51

- Піренейський півострів, 84
 Пліснеско, — 121, 124, 127
 Побережжя, — 124
 Побожжя, 111
 Побужжя, 50-51, 100, 106
 Повисля, 21, 32
 Поділля, 29, 42, 46, 49, 51, 93 — 128
 Подніпров'я, 20, 36, 111, 112
 Подністров'я (Придністров'я), 100, 106, 108, 111
 Подоння, 86
 Подунав'я, 15-16, 18, 21, 23, 63, 108, 110 — 120
 Познань, — 125, 127
 Полісся, 29, 31-32, 36, 112
 Полтавщина, 34
 Полота, 16
 Польща (Великопольща, польське королівство), 8, 20, 25, 29, 31, 33-34, 41, 51, 60-61, 101 — 114, 120, 125
 Поморське князівство, 74
 Помор'я, 21
 Понт, Понтійське море, див. Чорне море
 Посяння, 100
 Почали, — 124
 Поясні гори, див. Рифейські гори
 Правобережжя (Правобережна Україна), 35, 63, 112
 Прага, IV — 6, 84, 87-89, 93, 102 — 114-115, 119, 122-123, 125-126
 Придніпрянщина, — 119
 Прикарпаття, 23, 32, 34, 37-39, 59, 63, 109 — 120
 Прилуччина, — 126
 Приозів'я, див. Озівське море
 Пріп'ять (див. теж басейн Пріп'яті і Пріп'ятські болота), 16, 24, 26, 30, 32-36, 41-42, 46-47, 112
 Пріп'ятські болота, 29-32, 34, 36, 43, 46
 Причорномор'я (землі над Чорним морем, північне чи південне Причорномор'я), 11, 29, 36, 42, 44, 87
 Прусія, 101
 Прут, 13, 28, 32, 35, 106
 Пултуськ, 51
 Пшемишлени, — 123
- R
- Рава Руська, — 119
 Райн, 11
 Ратісбона, див. Регенсбург
- Регенсбург, 20, 84
 Ржіп, 17
 Рига, 27
 Рим, 57, 59, 75, 85
 римська імперія, 101
 Рифейські гори (Поясні гори), 19, 65
 Ровніце, — 126
 Розточчя, 29
 Російське царство, 80
 Рось, 45, 51, 70
 Рудки, — 119
 Рум, див. Візантія
 Румунія, 110
 Русь (Київська Русь, див. теж по-кажчик племен, народів) 84, 99-102, 104
 Руський перевал 103
 Рязань 98-99
- C
- Сава 23
 Саксін 103
 Саксонія 83
 Сале 73
 Самбір 46 — 120, 125
 Сандомир 11
 Сандомирщина 60
 Сарматія 20, 22, 47, 56
 Свеція 61
 Сейм 53
 Сема 16
 Семигород (Трансильванія) 52, 110
 Сена 9
 Сербія 67, 83, 98
 Середземне море 8, 56, 87, 90, 108
 Середземномор'я (Середземноморський басейн) 38, 81, 109
 Середній Схід 87
 Середня Азія 42
 Середня Європа 8, 13
 Серет 13, 32, 47, 64
 Сибір 40
 Сіверський Дінець, див. Дінець
 Сінеар 16
 Сіцілія 85, 100-101
 Скандинавія 55, 84, 99, 105
 Скітія 20, 44-46, 49-50, 52, 56, 65, 67, 101
 Слобожанщина 34
 Словаччина 27
 Слов'янське море, див. Балтицьке море
 Случ 28
 Советський Союз 109

- Сполучені Штати І —
 Справа 61, 64
 Средець 67
 СРСР, див. Советський Союз
 Станиславів — 121, 124
 Станиславівщина — 128
 Старе Село — 114
 Старий Ринок (Прага) —
 (Staroměstské náměstí) — 123
 Старий Самбір — повіт — 114, 119
 Стир 28, 46, 106
 Стовпи Геракла, див. Гібральтар
 Страгов (Прага) — 119, 123
 Стрий 46, — 120
 Стрийщина — 128
 Струтин — 124, 127
 Стрешовице — 123
 Судети (Судетські гори) 13, 29, 32, 40,
 61-62, 110
 Сузи 109
 Сула 16
 Суми 29
 Сура (ріка) 98
 Східні Карпати 51
 Східня Волинь, див. Волинь
 Східня Галичина 20, 42 — 126
 Східня Європа (східноєвропейські
 краї) 9-11, 43-44, 84, 86, 101, 104,
 107-108, — 120, 121, 127
 Східня Малопольська,
 див. Галичина
 Східня Німеччина 25, 33, 55
 Східня Україна
 (східноукраїнські землі) 45
 Східньоримська імперія 83
 Сян 26
- Т**
- Тамань
 (Таманський півострів) 19, 49
 Танаїс, див. Дін
 Танія (ар-Танія) 100
 Тараща 51
 Татри 9, 76
 Тельшів 51
 Теребовля — 124
 Теребовельщина — 128
 Тернопільська область 21
 Терпилівка — 127
 Тессалоніцький півострів 83
 Тессалія 67
 Тетерев 28
 Тетін — 123
 Тир, див. Дністер
- Тиса 63, 75
 Тмуторокань
 (Тмутороканська Русь) 19, 87
 Топер 66
 Торонто — 116-117, 120-122, 124, 128
 Тракія 18, 44, 66-67
 Трипілля 108, 111 — 128
 Тростянець — 114
 Туніс 85
 Туркестан 7, 42, 109
 Турк(ия), див. Угорщина
 Турріс 66
 Тшебушіце — 123
 Тюркія 8
 Тюрингія 8
 Тюрингський ліс 13
- У**
- Угорщина 8, 15, 62, 75, 83-84, 88, 103
 — 120
 Ужгород — 121, 124
 Україна II-IV — 7-8, 20, 25, 44, 50,
 86, 91, 94, 98, 100-101, 104, 106-107,
 110-112, 115, 126-128
 Урал 8, 13, 41, 65
 Урало-каспійські ворота 41
 Ушеськ 87
 Ушиця 50
- Ф**
- Фенікія 108
 Філіппотполь 67
 Філадельфія — 128
 Фін 102
 Фітьків — 125
 Фіраг (аль-Фіраг), див. Прага
 Франгія (край франків) 83
 Франція 9, 84
- Х**
- Харківщина 34
 Хильчиці — 124
 Хирів — 114, 119
 Хіва 14, 84
 Хозарія (край хозарів) 84, 88, 102
 Холмщина 29
 Хорват (місто) 95
 Хорезм 84-85, 101
 Хуст 86
- Ц**
- Царгород 65, 67
 Цейлон 87
 Центральна Азія 41-43

Центральна Африка, див. Африка
 Центральна Європа (див. теж
 Європа) 8-9, 11, 13-14, 35, 40-41, 78
 Центральна Росія 49, 58
 Цецилія 51
 Цибульки — 114
 Цицилів — 124
 Ч
 Червенські городи 21
 Червень 21
 Червона Русь 60, 80
 Червоногород 21
 Черкаси 29
 Чермно 21
 Чернівці — 121
 Чернігівщина 29, 42, 99
 Чехія 17, 33, 62, 86, 89, 102, 116, 123
 Чехословаччина — 119
 Чікаро — 128
 Чорне море 13, 19, 27, 29-30, 35, 42,
 63, 71, 85, 88
 Чорногора 98

Чорноморські краї,
 див. Південна Україна
 Чу Ку-тіен 40

Ш
 Шлезвіг-Гольштайн 8
 Шлеськ 33, 41, 61 — 121

Щ
 Щерець — 114

Ю
 Ютляндія 8

Я
 Ява 40
 Яворів 50 — 119
 Якторів — 124
 Янчин — 124
 Ярославщина — 128
 Ясеники 61

НАЗВИ РАС, ПЛЕМЕН, НАРОДІВ І МОВНИХ ГРУП

А
 авари 30, 36, 64, 69, 71, 91, 98
 агатирси 45-47, 52
 адарити 71
 адріятицькі венети 24
 адріятицькі слов'яни 40, 75
 азіяти (азійські кочовики) 9, 22, 39,
 55, 83
 алазони 46, 54
 алани 47, 71, 81-82, 85, 90
 амадоки 47
 англосаси 71
 анди 70
 андрофаги 46, 54
 анти 54, 63-73, 77, 80-82, 90-91, 98, 112
 араби 84, 101
 арійці, див. індоєвропейці
 аси, див. яси
 «ати», див. анти

Б
 баварці 71
 балканські слов'яни 21, 104
 балтицькі слов'яни 40
 балтійці (балти, балтицькі племена)

9-12, 32-34, 54, 61, 74
 балтослов'яни 11-12, 26, 36-38, 41, 52,
 74
 бастарни 75
 батави (свеви) 55
 бесси (біесси) 62
 білі серби 83
 білі хорвати (білохорвати) 16, 76, 83,
 92, 100 — 121, 128
 білогрудівської культури носії (племена), див. племена білогрудівської культури
 білоруси(ни) (білоруські племена) 29,
 33, 76
 богеми, див. чехи
 бої (боєвідіні) 73, 75
 болгари (північні і південні) 15, 65-
 66, 80, 85, 88-89, 92, 94-95, 98, 100-101
 борани 61
 боспоряні 63, 66
 бранічабін 88
 будини 45-46, 52-53, 70
 бургари (булгари), див. болгари
 бурджани, див. болгари
 бури, див. логії-бури

- Буртас 100
бутони 61
- В**
валінана 87-93
вальгуні (вельгуні), див. волохи
вандали 20, 22, 75
вани 21
варяги 80, 86, 94-95, 101 — 121, 127
велети 92
Великий Булгар, див. болгари
вельти 61
венеди (венети, венди, вінди, вініди)
9, 16, 22-24, 27, 39, 52-53, 55-59, 63-
65, 72-78, 80-81
венелязед 77
венети, див. венеди
відівари 65
візантійці 14, 67, 101
візиготи 84
вінди(вініди), див. венеди
волгари, див. болгари
волиняни, див. валінана
волхи 37, 92
волхи (волки) 16
«вяти», див. в'ятачі
в'ятачі 47, 81, 84, 95, 99
- Г**
гадчани 93
Гайравас, див. хорвати
гарії (плем'я лугіїв) 61
Гашябін, див. Гушшанін
гвініди, див. венеди
гелізії (плем'я лугіїв) 61
геллени (елліни), див. греки
гелленізовани скити 54
гелони 46-47
гельвети 24
гельветони (плем'я лугіїв) 61
германці (германи, германські племена) 9-10, 12, 15, 21-22, 32-34, 36-
40, 42, 53-54, 56-58, 61-62, 76
гетити 24 — 127
гірри 56
греки 14-15, 17, 44, 49-50, 101
гуни 39, 47, 64, 66-67
гуцули 52
- І**
галінди (тілінди) 61
галли 51, 76-77
г'венеди, див. венеди
- г'вінідіни, див. венеди
гепіди 13
гети 23-24, 60
гілліони 61
готи (готські племена) 13, 25, 37, 56,
64, 66
гушшанін 88-89
- Д**
даки 23-24, 52, 60
деревляни 16, 47, 80
дідуни, див. лугії-дідуни
дреговичі 16
дуліби (дуляби — руські або чеські)
62, 87, 89, 92-93, 100
дунайські слов'яни 16
- Е**
евдусени 70
європейські народи (племена) 15, 24,
39
естонці 39, 77
Єржа, див. мордвини
- Ж**
жиди 77, 84-85
- З**
західні слов'яни 12, 34, 59, 76-77, 84,
86-87
західньоазійські племена 15
зеруяни, див. Зеруян у географічно-
му покажчику
зумі 61
- І**
іберійські племена 40
ілліри (іллірійські племена, іллірій-
ці) 10, 12, 23-24, 44, 58-59, 62, 75
іллірійські слов'яни (венети) 16, 24
інди 55-56, 88
індійці, див. інди
індогерманці, див. індоевропейці
індоевропейці (племена або народи)
7-8, 13-14, 32-33, 37-38, 41-42
іпомолги (гіппемолги) 47
іранці (іранські племена) 10, 12, 33,
52-54, 71, 84
- К**
кавказькі народи 23
калліпіди 54

камські болгари, див. болгари
карпи 56
карпіди 47
кашуби 93
кельти (пракельти) 7, 10, 12, 24, 37,
40, 44, 54, 71, 75
кельто-германо-слов'яни 54
козари, див. хозари
корконти 61
корутани (хорутани) 16
ксстобоки (кайстобоки, костубоки) 59
кумани 103
кутригури 69

Л

лемовії 61
литовсько-слов'янські племена 37
литовці (литовська група племен)
12, 23, 37, 51, 74
лігурі 9, 77
лотиші (лотишські племена) 12, 38
лужицькі племена (терен лужиць-
кої культури) 26, 33, 34
лучані 62
люгії 60-61
люгії-бури 61
люгії-дідуни 61
люгії-омані 61
лютичі (путичі) 16
лютичі-велети 62
ляпонці 40
ляхи 16, 72

М

мадяри 77, 83, 88-89, 104 — 120, 127
мазана, див. мора(ан)и
мазовшани 16
манабін 87
маніми (плем'я люгіїв) 61
маркомані 24
мелянхляйни 46-47, 54
меотиди 22
мойнвініді, див. венеди
монголи (монгольські племена) 39, 42
морав(ани)и 15, 24, 62, 88-89
мордвини (Мордва) 54, 98
москалі, див. росіяни
москвити 80
мосхи (москалі) 80
мугіляни (мутгільони) 61

Н

наганаарвали (плем'я люгіїв) 61

нададріятицькі слов'яни, див. адрія-
тицькі слов'яни
надбалтицькі слов'яни, див. бал-
тицькі слов'яни
намджін, див. німці
намці, див. німці
нарци 15, 18
неври (невриди) 45-52, 58
невріяни 47
неміці(ой), див. німці
німецькі слов'яни, див. венеди
німці 40, 77, 79, 89, 93
новгородські слов'яни 98

О

оботрити 62, 74, 89, 93
осетини 71
остотрана 87, 93

П

паннонці 23
певкіни 56
перси 14, 84
печениги 80
південні слов'яни 12, 28, 67, 78, 80
північні слов'яни 80
племена білогрудівської культури 45
племена трипільської культури 26-27,
31
племена лужицької культури 26-27,
племена чорноліської культури 45
племена шнуркової кераміки 41
подоляки 52
полабські слов'яни (полабсько-
балтицькі племена) 59, 62, 74
поліські слов'яни 36
половці 80
полочани 16
получні слов'яни, див. південні
слов'яни
поляки (польські племена) 31, 33, 53
поляни 16, 80, 84
поморяни (поморські слов'яни) 16,
59, 62, 104
прабалти, див. балтійці
пракельти, див. кельти
праслов'яни, див. слов'яни
причорноморські племена 23
prusи 12, 101
псевдо-скитські племена 45

P

радимичі 47, 84
ратанцівніді, див. венеди
римляни 15, 64, 67, 82, 101
роксоляни 80
романські народи 39
росини (російські племена, москалі) 29, 42, 77
росси 80
румійці, див. візантійці
руси, див. Русь
Русь (народ, руські племена, руси, русини, руснаки, Рос) 18, 30, 32, 64, 80, 83, 85-87, 89, 93, 95-98, 100-102, 104
руяни 99

C

Сабраба (ас-Сабраба), див. серби
савромати, див. сармати
сакаліби, див. слов'яни
сармати (сарматські кочовики) 15-16, 22, 24, 26, 37, 46, 54, 56-57, 59, 71, 74, 79-81, 83
сарматоалани, див. алани
сарматські венеди, див. венеди
сарматські лютії (лопоті) 61
сасін (саси) 89, 93
свеви 55, 61
свобени, див. слов'яни
семони 61
серби 16, 62, 66, 70, 83, 88-89, 93, 104
середуща група слов'ян 34
Сернін (Сербін), див. серби
сібіни 61
сіверяни 16, 20-21, 67, 84, 90
скити (скитські племена), див. та-
жок наступні гасла 16, 20, 22, 24, 26, 33-34, 45-46, 49-50, 52, 54-56, 71, 80, 83, 109
скити-кочовики 45
скити-орачі 45-46, 112
скити-хлібороби 45-47
скитизовані фіни 54
скіфи, див. скити
скіри 56
склаби (склави), див. слов'яни
склавени (див. теж слов'яни, славе-
ни, словени, склави) 63-68, 72, 77
сколоти 45, 80
славія 98
словаки (словацькі племена) 13, 62, 78-79

словени 16

«слови» 78-79
словінці 67
слов'яни (ранні слов'яни, слов'ян-
ські племена чи народи; див. теж
східні, західні, південні й північ-
ні слов'яни) II-IV 5-55- 57-65, 67-
68, 70-91, 93-95, 98, 101-107, 111-112,
— 121, 125, 128-130
слов'яно-литовські племена, див.
литовсько-слов'янські племена
спори 66
ставани 61
стодорани 93
сулани 61
східні слов'яни (східньослов'янські
племена) 12-13, 31, 34, 38, 42, 44, 78,
80, 82, 86-88, 95, 104, 107, 112

T

таври 46, 83
тавро斯基ти 83
тевтони, див. германці
тіверці 72, 100
тохари 42
траки (пратраки) 12, 23-24, 37, 44-45,
52, 54, 60, 107, 109
трансмонтани 59-60
трипільські племена 106-111, 129-130,
турзи 71
турки (турецькі племена) 14-15, 71, 83
турки — іноді в значенні мадяри
турко-татарські племена (турко-
татари) 10, 36

У

угрофіні 10, 12
угури 90
уди 70
українці 29, 33, 42, 70, 72, 100 — 121
125
уличі 72, 81
ульдини 70
ульці, див. уличі
унліці, див. уличі
ути 70
утігури 70

Ф

фародини 61
фенни 56
фіни (фінські племена) 8-9, 24, 34,
39, 42, 52-53

Фіраг (аль-Фіраг) (нарід) 88
франки 15, 73

Х

харватін, див. хорвати
хліборобські племена давньої
України 45
хозари 42, 80, 84, 88, 94, 98, 100
хорвати 62, 70, 83, 88-89, 92-93

Ц

царські скити 45, 94

Ч

Череміси 54
черкеси 70
чехи (богеми, чеські племена) 13, 16,
30, 62, 75, 94, 104
чорноліська культура — племена,
див. племена чорноліської куль-
тури
чорноморські греки 47, 50
чорноризці, див. мелянхляйни

Ш

Шахін 88